

STIVEN RANSIMAN

PAD CARIGRADA 1453

Novi Sad, 1996.

Дигитализовао љ. Г. 2008. О. Ш.

S engleskog preveo
ALEKSA Č. ILIĆ

Naslov izvornika
THE FALL OF CONSTANTINOPLE
1453
by
Steven Runciman
© Cambridge University Press 1965
Canto edition 1990

MOME BRATU

SADRŽAJ

- [Predgovor](#)
- [I. Carstvo na umoru](#)
- [II. Sultanat u usponu](#)
- [III. Car i sultan](#)
- [IV. Cena zapadne pomoći](#)
- [V. Pripreme za opsadu](#)
- [VI. Opsada počinje](#)
- [VII. Gubitak Zlatnog roga](#)
- [VIII. Nada slabi](#)
- [IX. Poslednji dani Vizantije](#)
- [X. Pad Carigrada](#)
- [XI. Sudbina pobeđenih](#)
- [XII. Evropa i osvajač](#)
- [XIII. Preživeli](#)
- [Dodatak I — Glavni izvori za istoriju pada Carigrada](#)

- [Dodatak II — Crkve u Carigradu posle osvajanja](#)
 - [Literatura](#)
-

PREDGOVOR

U vreme kada su istoričari bili jednostavan svet smatralo se da pad Carigrada 1453. označava kraj srednjeg veka. Danas suviše dobro znamo da je tok istorije neumitan i da ga nikad ništa ne prekida. Ne postoji određena vremenska tačka za koju možemo reći: srednjovekovni svet se tada preobrazio u moderni. Mnogo pre 1453. u Italiji i mediteranskom svetu se širi pokret nazvan renesansa. Dugo posle 1453. na Severu su se održale srednjovekovne ideje. Još pre 1453. počela su pionirska istraživanja okeanskih puteva koji će promeniti celokupnu svetsku ekonomiju, ali je posle 1453. prošlo nekoliko decenija pre nego što su ovi putevi otvoreni, i pre nego što su se posledice toga otvaranja mogle osetiti u Evropi. Opadanje i propast Vizantije i trijumf osmanskih Turaka imali su uticaja na ove promene, ali taj uticaj se ne može pripisati samo događajima u jednoj godini. Vizantijska učenost imala je svoju ulogu u renesansi, ali već više od pola veka pre 1453. vizantijski učenjaci su napuštali svoju otadžbinu zbog njenog siromaštva i nesigurnosti da bi potražili udobne profesorske katedre u Italiji, a obrazovani Grci koji su iza njih tu stizali posle 1453, mahom nisu bili begunci od nove neverničke vlasti već su dolazili sa ostrva koja su još bila pod mletačkom vlašću, da studiraju. Porast osmanske moći već je godinama stvarao nepravilne italijanskim trgovačkim gradovima, ali nije uništio njihovu trgovinu; jedi no je zatvorio prolaze u Crno more. Osmansko osvajanje Egipta bilo je za Mletke poraznije nego osmansko osvajanje Carigrada; mada je Đenovu teško pogodila sultanova kontrola Moreuza, njen pad je više bio izazvan njenim nepovoljnim položajem u Italiji nego gubitkom spoljne trgovine.

Pad Carigrada čak je i na prostranom političkom području izazvao vrlo malo promena. Turci su već bili stigli do obala Dunava i postali pretnja srednjoj Evropi; svako je mogao videti da je Carigrad osuđen na propast, da se Carstvo, nešto malo veće od jednog oronulog grada, ne može održati protiv carstva čija je teritorija zahvatala veći deo Balkanskog poluostrva i Male Azije, carstva koje je imalo odlučne upravljače i najbolju vojnu mašinu tog vremena. Hrišćanske zemlje, istina, bile su duboko potresene padom Carigrada. Kako im je nedostajao naš mudri pogled unazad, zapadne sile nisu uspele da sagledaju da je tursko osvajanje postalo neizbežno. Ipak, tragedija nije ni na koji način promenila njihovu politiku ili, pre, njihovo neimanje politike prema istočnom pitanju. Samo se papstvo istinski uznemirilo i istinski planiralo protivakciju, ali i ono će uskoro imati hitnijih i bližih problema.

Može, stoga, izgledati da povest o 1453. godini skoro da ne zaslužuje još jednu knjigu. Ali, u stvari, za dva naroda događaji te godine bili su od životne važnosti. Osvajanjem starog carskog grada, Turci su ne samo stekli novu carsku prestonicu nego i osigurali trajnost svog evropskog carstva. Sve dok grad, čiji je položaj bio u središtu oblasti pod njihovom vlašću, na raskrsnici između Azije i Evrope, nije bio u njihovim rukama, nisu se mogli osećati sigurnima. Nije bilo razloga da se plaše samih Grka, ali veliki hrišćanski savez, dejstvujući iz takvog uporišta, još je mogao da ih istera. Držeći Carigrad u svojim rukama, oni su bili bezbedni. Danas, posle svih obrta u njihovoj istoriji, Turci još poseduju Trakiju; još drže svoje uporište u Evropi.

Za Grke pad grada bio je još značajniji. Za njih je to zaista bio konačni završetak jednog poglavlja u istoriji. Sjajna vizantijska civilizacija je završila svoju ulogu u civilizovanju sveta; i sada je umirala s gradom koji je umirao. Ipak, još nije bila mrtva. Među sve malobrojnijim stanovnicima Carigrada pred njegov pad nalazili su se i mnogi od najboljih umova onog doba, obrazovanih u visoko kulturnoj tradiciji koja seže unazad do klasične Grčke i Rima. I sve dok je car, Božji namesnik, živio na Bosforu, kod svakog Grka je moglo da se javi gordo osećanje, čak i kad je, možda, već bio u ropstvu, da još pripada istinskoj i pravoslavnoj hrišćanskoj zajednici. Car je

mogao vrlo malo da učini kako bi mu pomogao u zemaljskom životu, ali je i dalje bio faktor jedinstva i simbol Božje vladavine. Kad je s padom grada pao i car, počela je vladavina Antihrista i Grčka je bila prisiljena da se pritaji da bi preživela kako je najbolje mogla. Neuništivoj vitalnosti i hrabrosti grčkog duha pripada pohvala što helenstvo nije potpuno nestalo.

U ovoj povesti tragični heroj je grčki narod, i ja sam pokušao da je ispričam držeći to na umu. Nju su često i ranije pripovedali. Gibona je toliko uzbudila da je skoro zaboravio na svoj prezir prema Vizantiji. Na engleskom nju je poslednji put podrobno ispričao ser Edvin Perz u delu objavljenom pre šezdeset godina, koje još, međutim, i te kako vredi čitati. Njegov prikaz stvarnih operacija u toku opsade, zasnovan na iscrpnom proučavanju izvora i temeljnom ličnom poznavanju terena, još ima punu vrednost, mada su moderna istraživanja pokazala da je knjiga na nekim drugim mestima malo zastarela. Mnogo dugujemo njegovom delu koje ostaje najbolji prikaz događaja 1453. na ma kome jeziku. Od vremena kada je objavljeno, mnogi naučnici su obogatili naše znanje. Naročito je 1953. godine, prilikom proslave petstogodišnjice, objavljeno mnogo članaka i eseja. Ali, osim knjige Gistava Šlimberžera, objavljene 1914. i skoro potpuno zasnovane na Perzovom delu, u poslednjoj polovini veka na zapadnim jezicima nije se pojavila nijedna potpuna povest opsade.

U ovom pokušaju da popunim tu prazninu sa zahvalnošću sam se služio delima mnogih novijih naučnika, i živih i pokojnih. Moje beleške će pokazati šta im dugujem. Od živih grčkih naučnika posebno bih želeo da spomenem profesora Zakitinosa i profesora Zorasa. Što se tiče osmanske istorije, tu svako mora biti dužnik profesoru Babingeru, čak i pored toga što nam njegova velika knjiga o Sultanu Osvajaču uskraćuje pomoć ne dajući reference na njegove izvore. Za razumevanje ranije turske istorije, knjige profesora Viteka neprocenjive su; a od mladih turskih naučnika mora se spomenuti profesor Inaldžik. Značajno delo oca Gila o saboru u Firenci i njegovim posledicama bilo mi je od najveće koristi.

Glavne izvore za povest kratko obrađujem u jednom dodatku. Do svih njih nije lako doći. Hrišćanske izvore skupio je pre nekih osamdeset godina pokojni profesor Detije (Dethier) u dva toma *Monumenta Hungariae Historica*, XXI i XXII, 1. i 2. deo, no, mada su sveske bile odštampane, nikad nisu objavljene, verovatno zbog mnogih grešaka u njima. Od muslimanskih izvora, nema ih mnogo koji su lako dostupni, naročito ne nekome ko osmanske autore može da čita samo polako i tegobno. Nadam se da sam bio u stanju da iz njih izvučem ono bitno.

Ova knjiga nikad ne bi bila napisana da nema Londonske biblioteke; želeo bih da izrazim svoju zahvalnost i osoblju čitaonice Britanskog muzeja za strpljivo pruženu pomoć. Takođe bih želeo da zahvalim g. S. Dž. Papastavru na pomoći oko korektura, kao i funkcionerima i osoblju Cambridge University Press na njihovom stalnom strpljenju i ljubaznosti.

Beleška o transkripciji imena

Ne mogu tvrditi da sam dosledan u transkripciji imena sa grčkog ili turskog. Za grčka imena koristio sam sve oblike koji su mi izgledali uobičajeni i prirodni. Za turska imena sam koristio jednostavnu fonetsku ortografiju, osim kada sam navodio reči na modernom turskom, za koje sam koristio modernu tursku ortografiju. Sultana Osvajača nazivam njegovim turskim imenom Mehmed, a ne Mahomed ili Mohamed. Nadam se da će mi moji turski prijatelji oprostiti što grad o kome pišem nazivam „Konstantinopolj“ a ne „Istambul“. Postupiti drukčije bilo bi cepidlačenje.

London 1964.

Stiven Ransiman

Skraćenice u napomenama:

B. Z. - *Byzantinische Zeitschrift*, Leipzig, 1892.

C. S. H. B. - *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn, 1828-1897.

M. P. G. - Migne, *Patrologia Graeco-Latina*, Paris, 1859-1866.

Muratori, R. I. Ss. - Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores*, Milan, 1723-1751.

I. CARSTVO HA UMORU

Na Božić godine 1400. Henri IV, kralj Engleske, priredio je svečanu gozbu u svom dvorcu u Eltamu. Nije to učinio samo da proslavi praznik; želeo je takođe da oda počast jednom istaknutom gostu. To je bio Manojlo II Paleolog, car Grka, kako ga je većina zapadnjaka nazivala, mada su se neki sećali da je on bio zakoniti car Rimljana. Proputovavši kroz Italiju, zadržao se u Parizu, gde je francuski kralj Šarl VI za njega preuredio jedno krilo Luvra, i gde su profesori Sorbone bili ushićeni susretom s vladarom sposobnim da raspravlja s njima sa znanjem i suptilnošću ravnim njihovim. U Engleskoj su na svakoga ostavljali dubok utisak njegovo dostojanstveno držanje i besprekorno bela svečana odeća, kakvu su nosili i njegovi dvorani. Ali, i pored svih visokih titula, on je kod svojih domaćina izazivao sažaljenje, jer je došao kao prosjak, očajnički tražeći pomoć protiv nevernika koji su okruživali njegovo carstvo. Njegov dolazak na dvor kralja Henrija pravnik Adam od Uska smatra tragičnim. „Razmišljao sam“, pisao je Usk, „kako je tužno što su ovog velikog hrišćanskog vladara Saraceni nagnali s krajnjeg istoka do ovih krajnjih zapadnih ostrva da potraži pomoć protiv njih... O, Bože“, dodaje Usk, „gde si sada, stara slavo Rima?“¹

Od starog Rimskog carstva doista je malo šta preostalo. Manojlo je bio zakoniti naslednik Avgusta i Konstantina; ali mnogi vekovi su već prošli od vremena kada su carevi koji su stolovali u Carigradu mogli zahtevati podaničku pokornost rimskog sveta. Za Zapad oni su postali samo gospodari Grka ili Vizantije, i bili neugledni suparnici careva koji su se pojavili na Zapadu. Do jedanaestog veka Vizantija je bila blistava i dominantna sila, zaštitnik hrišćanstva od nasrtaja islama. Vizantinci su obavljali ovu dužnost srčano i uspešno sve dok se polovinom jedanaestog veka, s invazijom Turaka, nije pojavio novi izazov s Istoka a istovremeno se Zapadna Evropa već toliko razvila da je i sama, preko Normana, pokušala da ih napadne. Vizantija je bila uvučena u rat na dva fronta u trenutku kada je prolazila kroz ustavne i dinastičke teškoće. Normani su bili odbačeni, mada uz gubitak vizantijske Italije; ali Vizantinci su morali da zauvek prepuste Turcima krajeve koji su im davali najviše vojnika i hrane, ravnice anadolijske visoravni. Od tada će se Carstvo nalaziti između dve vatre; ovaj položaj postao je još složeniji sa pojavom krstaških ratova. Ali dugo političko iskustvo naučilo je Vizantince da pokažu izvesnu trpeljivost prema nevernicima i prihvate njihovo postojanje. Sveti rat, kako su ga vodili zapadnjaci, izgledao je Vizantincima opasan i bez izgleda na uspeh.

Međutim, oni su se nadali da iz toga mogu izvući neke koristi. Samo, ako se neko nalazi između dva neprijatelja, siguran je jedino ako je snažan. Vizantija je nastavila da igra ulogu velike sile kad je njena snaga u stvari već bila podrivena. Gubitak anadolijskih regrutnih područja, koja su davala vojnike u vreme stalnog ratovanja, doveo je cara u zavisnost od stranih saveznika i stranih plaćenika, a i jedni i drugi su zahtevali plaćanje u novcu i trgovačkim povlasticama. Zahtevi su postavljani u vreme kada je unutrašnja ekonomija Carstva bila uzdrmana gubitkom anadolijskih žitnih polja. Izgleda da je Carigrad kroz čitav dvanaesti vek bio tako bogat i divotan grad, carski dvor tako blistav i raskošan, a dokovi i bazari tako puni robe da se na cara gledalo kao na moćnog vladara. Ali muslimani mu nisu bili zahvalni što je pokušao da obuzda krstašku revnost, dok je krstaše vređao njegov mlaki stav prema njihovom Svetom ratu. U međuvremenu, verske nesuglasice između istočnog i zapadnog hrišćanstva, duboke po poreklu a pojačane politikom tokom jedanaestog veka, stalno su jačale da bi do kraja dvanaestog veka raskol između rimske i

¹ Adam of Usk, *Chronicon* (ed. Thompsom), 57; *Chronique du Religieux de Saint-Denis* (ed. Bellaguet), 756. Najbolji prikaz Manojlovo putovanja daje Vasiljev, *Putovanje vizantijskog cara Manojla II Paleologa u Zapadnu Evropu* (na ruskom), „Journal of the Ministry of Public Instruction“, N. S., XXXIX, 41-78, 160-304. Videti takođe: Andreeva, *Zur Reise Manuels II Palaiologos nach West-Europa*, B. Z., XXXIV, 37-47. Halečki, *Rome et Byzance en temps du grand Schisme d'Occident*, „Collectio Theologica“, XVIII, 514 sq., smatra da se Manojlo 1402. susreo s papom Bonifacijem IX. Dokazi izgledaju nedovoljni, ali je izvesno da je Manojlo 1404. poslao izaslanstvo papi; Adam of Usk, op. Cit., 96-7.

carigradske crkve postao nepobitan.

Do krize je došlo kada se krstaška vojska, navedena ambicijom svojih vođa, zavirljivom gramzivošću svojih mletačkih saveznika i zovoljom koju su sada svi zapadnjaci osećali prema vizantijskoj crkvi, okrenula prema Carigradu, osvojila ga i opljačkala, i na njegovim ruševinama zasnovala Latinsko carstvo. Ovaj Četvrti krstaški rat 1204. dokrajčio je staro Istočno rimsko carstvo kao nadnacionalnu državu. Nakon pola veka izgnanstva u Nikeji, u severozapadnoj Maloj Aziji, carska vlast se vratila u Carigrad a Latinsko carstvo se srušilo. Izgledalo je da je na pragu nova velika era. Ali Carstvo koje je obnovio Mihailo Paleolog više nije bilo glavna sila na hrišćanskom Istoku, mada je zadržalo nešto od svog starog mističnog ugleda. Carigrad je bio i dalje Novi Rim, sveta istorijska prestonica pravoslavnog hrišćanstva. Car je još bio, bar u očima Istoka, rimski car. U stvarnosti, bio je samo jedan vladar među drugima, po moći ravnima njemu ili moćnijima, jer su postojali i drugi grčki vladari. Na istoku je bilo Trapezuntsko carstvo, carstvo Velikih Komnina, koje je svoje bogatstvo dugovalo tamošnjim rudnicima srebra i trgovini koja je išla vekovnim putem iz Tebrisa i još daljih delova Azije. Epir je bio despotovina prinčeva kuće Andela, koji su jedno vreme bili suparnici nikejskim vladarima u trci za ponovno osvajanje Carigrada; međutim, uskoro će izgubiti svaku moć. Na Balkanu su bile Bugarska i Srbija, koje će naizmenično imati prevlast na poluostrvu. Po celom grčkom kopnu i na ostrvima bili su franački posedi i italijanske kolonije. Da bi isterali Mlečane iz Carigrada, Vizantinci su pozvali Đenovljane, koje je za to trebalo nagraditi, i ubrzo je njihova kolonija Pera ili Galata, odmah na drugoj strani Zlatnog roga, prigrabila najveći deo prestoničke trgovine.² Opasnosti su vrebale sa svih strana. U Italiji je bilo vladara koji su žarko želeli da osвете propast Latinskog carstva. Slovenski kraljevi na Balkanu žudeli su za carskom titulom. U Aziji, Turci su neko vreme mirovali; da nije bilo ovog mirovanja, Vizantija jedva da bi preživela. Ali oni će se uskoro prenuti pod vođstvom dinastije sjajnih vođa, Osmana i njegovih osmanskih naslednika. Obnovljenom Vizantijskom carstvu, sa složenim obavezama u Evropi i stalnom pretnjom sa Zapada, trebalo je više novaca i ljudi nego što je imalo. Zato je štedelo na odbrani istočne granice sve dok nije bilo prekasno i Osmanlije probile odbrambene linije.³

Nastupilo je otrežnjenje. Četnaesti vek je za Vizantiju doba političkih poraza. Nekoliko decenija izgledalo je da će velika srpska kraljevina osvojiti celo Carstvo. Provincije su bile opustošene pobunom družine plaćenika, Katalanske kompanije. Došlo je do niza građanskih ratova koji su počeli ličnim i dinastičkim razmiricama na dvoru, a postali žešći kada su se u njih uplele socijalne i verske stranke. Cara Jovana V Paleologa, koji je vladao pedeset godina, zbacivali su sa prestola čak tri puta; jednom njegov tast, jednom njegov sin, jednom njegov unuk, da bi ipak umro na prestolu.⁴ Bilo je i pogubnih epidemija kuge. Crna smrt je 1347, izbivši u jeku građanskog rata, odnela najmanje trećinu stanovništva Carstva. Turci su iskoristili meteže u Vizantiji i na Balkanu da pređu u Evropu, prodirući sve dublje dok pred kraj veka sultanova vojska nije stigla do Dunava, a Vizantija se našla potpuno okružena teritorijama pod njegovom vlašću. Od Carstva su preostali samo Carigrad i niz od nekoliko gradova na obali Trakije uz Mramorno more i na crnomorskoj obali do Mesemvrije na severu, Solun sa predgrađima, nekoliko malih ostrva i Peloponez, gde su morejski despoti, iz mlađe grane carske kuće, imali izvesnih sitnih uspeha u ponovnom zadobijanju teritorije koju su držali Franci. Neki latinski posedi i kolonije s mukom su se održali u Grčkoj i na grčkim ostrvima. Firentinske vojvode još su vladale u Atini, a veronski knezovi u Egejskom arhipelagu. Sve drugo bilo je u turskim rukama.⁵

Hirom istorije ovo razdoblje političkog propadanja pratila je kulturna aktivnost življa i

² Moderno razlikovanje Galate, kao donjeg grada, od Pere uz brežuljak, nepoznato je u srednjem veku. Upotrebljavana su oba naziva; Pera se obično smatrala zvaničnim nazivom.

³ O opštoj suvremenoj situaciji videti: Ostrogorsky, *History of the Byzantine State* (trans. Hussey), 425 sq.

⁴ Ostrogorsky, op. cit, 476—84.

⁵ Nicephorus Gregoras, *Romaike Historia*, C. S. H. B., II, 797 — 8; Johannes Cantacuzenus, *Historiae*, C. S. H. B., III, 49—53; Bartholomaeus della Pugliola, *Historia Miscella* (Muratori, R. I. Ss., XVIII, 409) kaže da je pomrlo dve trećine stanovništva Carigrada; *Chronicon Estense* (Muratori, R. I. Ss., XV) procenjuje da je broj mrtvih iznosio osam devetina celokupnog stanovništva. O području Carstva u petnaestom veku videti: Bakalopoulos, *Les limites de l'Empire byzantin*,

plodonosnija nego u ma koje drugo vreme vizantijske istorije. Umetnički i intelektualno, era Paleologa bila je izvanredna. Mozaici i freske iz ranog četrnaestog veka u crkvi u Hori imaju snagu, svežinu i lepotu prema kojima italijanska dela tog vremena izgledaju primitivna i sirova. Dela sličnog kvaliteta stvarana su i na drugim mestima u prestonici i u Solunu.⁶ Tako blistava umetnost, međutim, bila je skupa, a novaca je počelo da ponestaje. Godine 1347. primećeno je da su na krunisanju Jovana VI i njegove carice dragulji u dijademama zapravo od stakla.⁷ Mada su pri kraju veka još stvarana neka manja umetnička dela, samo su u provincijama, u Mistri na Peloponezu ili na Atonskoj gori, podizane crkve, a i one štedljivo ukrašene. Međutim, i dalje je cvetao blistavi intelektualni život, manje zavisao od materijalne podrške. Carigradski univerzitet obnovio je krajem trinaestog veka znameniti ministar Teodor Metohit, čovek izvrsnog ukusa i znanja, čijem pokroviteljstvu dugujemo ukrašavanje crkve u Hori.⁸ On je inspirisao sledeću značajnu generaciju učenjaka. Glavne intelektualne ličnosti četrnaestog veka, kao što su istoričar Nićifor Gregora, teolog Grigorije Palama, mističar Nikola Kavasila, ili filozofi Dimitrije Kidon i Akindin, u neko vreme su studirali na Univerzitetu i tako došli pod Metohitov uticaj. Sve ih je, takođe, pomogao i podsticao Jovan Kantakuzin, njegov naslednik na položaju glavnog ministra, mada će se neki od njih udaljiti od njega kada on uzurpira carsku krunu. Svaki od njih bio je osoben po svojoj misli; njihove su rasprave bile žive kao i njihova prijateljstva. Raspravljali su, kao što su Grci neprekidno činili skoro dve hiljade godina, o vrednostima dvojice suparnika, Platona i Aristotela. Raspravljali su o semantici i logici, a njihovi argumenti su neizbežno zalazili u teologiju. Pravoslavno predanje je bilo vrlo obazrivo u odnosu na filozofiju. Vrsni duhovnici su držali do filozofskog obrazovanja. Služili su se platonskim terminima i aristotelovskom metodologijom. Ali njihova teologija je bila apofatična. Smatrali su da je filozofija nesposobna da reši božanske tajne, pošto je Bog u suštini iznad ljudskog saznanja. Do većih razmimoilaženja došlo je sredinom četrnaestog veka, kada su neki od filozofa, pod uticajem zapadne sholastike, napali tradicionalnu crkvenu teoriju misticizma, čiji su apologeti zato morali da formulišu svoje učenje i obznane verovanje u nestvorene božje energije. Ovo je izazvalo žestoka sporenja koja su podelila prijatelje i stranke. Učenje o energijama našlo je najveću podršku među monasima sklonim antiintelektualizmu. Njegov glavni pobornik, Palama, po kome se učenje često naziva, bio je učenjak snažnog intelekta, ali nesklon humanizmu. Međutim, među njegovim pristalicama bili su i takvi intelektualci humanisti kao Jovan Kantakuzin i Nikola Kavasila. Njihova pobeda nije bila, kako se često tvrdilo, pobeda mračnjaštva.⁹

Jedno pitanje bilo je od presudne važnosti ne samo za teologe i filozofe nego i za političare. To je pitanje unije s Rimskom crkvom. Raskol je već bio potpun, a trijumf palamizma je produbio ponop. Ali mnogim vizantijskim državicima je bilo jasno da Carstvo ne može preživeti bez pomoći Zapada. Ako se ta pomoć mogla dobiti samo po cenu potčinjavanja Rimskoj crkvi, onda su se Grci morali potčiniti. Mihailo Paleolog je pokušao da parira zapadnim planovima o ponovnom uspostavljanju Latinskog carstva obavezujući, na Lionskom saboru, svoj narod na prihvatanje unije s Rimom. Većina Vizantinaca je tim činom bila ozlojeđena i, kad je opasnost prošla, njegov sin Andronik II odbacio je uniju. Sada, u trenutku kada su Turci opkoljavali Carstvo, situacija je bila daleko više zabrinjavajuća. Unija je sada bila potrebna ne da se podmiti jedan neprijatelj hrišćanin, već da se njom steknu prijatelji protiv goreg, neprijatelja-nevernika. Na pravoslavnom Istoku nije bilo snaga koje bi mogle pružiti pomoć. Vladari podunavskih zemalja, kao i na Kavkazu, bili su suviše slabi, a i sami su u velikoj opasnosti; Rusi su bili suviše daleko, a imali su i sopstvenih problema. Ali, da li bi ijedan katolički vladar pritekao u pomoć narodu koji je smatrao šizmatičkim? Zar na tursko napredovanje ne bi gledao kao na pravednu kaznu za šizmu? Imajući to u vidu, car Jovan V se 1369. u Italiji lično potčinio papi, ali je promišljeno odbio da na to obaveže i svoje

B. Z., LV, 2, 56—65.

⁶ O umetnosti u doba Paleologa videti: Beckwith, *The Art of Constantinople*, 134 sq.

⁷ Gregoras, op. cit., II, 788-9.

⁸ O Metohitu i intelektualnom životu u njegovo doba: Veski, *Theodoros Metochites*, passim.

⁹ Meyendorff, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*; takođe Beck, *Humanismus und Palamismus*, XIIe Congrès International des Études Byzantines, *Rapports*, III.

podanike, mada se uzalud nadao da će ih ubediti da ga slede.¹⁰

Ni Mihailo VIII ni Jovan V nisu bili teolozi. Za obojicu su političke koristi od unije bile važnije od svega drugog. Za teologe je problem bio teži. Od najranijih vremena su se istočno i zapadno hrišćanstvo međusobno udaljavali u teologiji, liturgijskim obredima, kao i u crkvenoj teoriji i praksi. Sada ih je delilo krupno teološko pitanje o ishodu Svetog duha i latinski dodatak reči *Filioque* Simvolu vere. Bilo je i drugih manjih spornih pitanja. Nedavno ozvaničeno učenje o energijama za Zapad je bilo neprihvatljivo. Istoku se činilo da zapadna dogma o čistilištu odaje oholu samouverenost. U pogledu liturgije glavno pitanje bilo je treba li hleb za pričešće da bude kvasan ili beskvasan. Istok je mislio da je zapadna upotreba beskvasnog hleba judaistička, i da predstavlja i nepoštovanje Sv. duha koga kvasac simbolizuje. Slično nepoštovanje je pokazivalo i odbijanje Zapada da prihvati epiklezu, prizivanje Svetoga duha, bez koje, prema istočnim shvatanjima, hleb i vino nisu potpuno osvećeni. Bilo je i sporova oko pričešćivanja svetovnjaka vinom i hlebom, kao i ženidbe mirskih sveštenika. Ali najbitnije neslaganje je bilo u sferi crkvene hijerarhije. Da li je rimski episkop imao počasni primat ili apsolutnu vrhovnu vlast u crkvi? Vizantijsko predanje se držalo drevnog verovanja u harizmatičku jednakost episkopa. Nijedan od njih, čak ni naslednik svetog Petra, nije imao pravo da nameće učenje, koliko god da su njegovi pogledi mogli izazivati poštovanje. Formulirati učenje mogao je samo vasiljenski sabor kada su, kao o Pedesetnici, prisutni svi episkopi crkve, a Sveti duh silazi da ih nadahne. Rimsko dodavanje reči *Filioque* Simvolu vere sablažnjavalo je Istok ne samo iz teoloških razloga nego i zato što je to bilo jednostrano menjanje formule koju je osveštao jedan vasiljenski sabor. Istok nije mogao da prihvati ni vrhovni autoritet Rima u administrativnim i disciplinskim stvarima, jer je, po predanju, verovao da on pripada pentarhiji patrijarha, u kojoj je rimski episkop stariji ali ne i vrhovni član. Vizantinci su bili emocionalno duboko vezani za svoju tradiciju i liturgiju, ali im je njihova doktrina ikonije, po kojoj treba prelaziti preko sitnih razlika u interesu nesmetanog upravljanja Domom gospodnjim, dozvoljavala izvesnu elastičnost. Rimska crkva, međutim, zbog same svoje prirode, nije lako mogla da pravi ustupke.¹¹

Učenjaci u Vizantiji bili su podeljeni. Mnogi od njih su bili suviše odani svojoj crkvi da bi pomišljali na uniju. Ali je bilo dosta i drugih, naročito među filosofima, spremnih da prihvate suprematiju Rima ukoliko njihovo ispovedanje vere ili obredi ne budu potpuno osuđeni. Za njih je sada najvažnije bilo jedinstvo hrišćanstva i hrišćanske civilizacije. Neki među njima bili su u Italiji i upoznali se sa tamošnjim snažnim intelektualnim životom. Videli su, takođe, kako se onde sad visoko cene grčki učenjaci ako dolaze kao prijatelji. Još oko 1340. Dimitrije Kidon je preveo na grčki dela Tome Akvinskog. Njegova sholastika je privlačila mnoge grčke mislioce, pokazujući im da italijanska učenost nije za potcenjivanje. Želeli su da ojačaju intelektualne veze sa Italijom, a na ovu njihovu želju druga strana je odgovorila nudeći mnogima unosne profesorske katedre na Zapadu. Ideja integrisanja vizantijske i italijanske kulture postajala je sve privlačnija; i sve dok su grčke tradicije sačuvane, treba li pridavati odviše važnosti potčinjenosti Rimu, ako se ima u vidu kako je Rim u prošlosti bio poštovan i kako je blistav život koji se sada mogao videti u Italiji.¹²

Pristalice unije su se mogle naći samo među političarima i intelektualcima. Monasi i niže sveštenstvo su bili njeni ogorčeni protivnici. Među njima je bilo malo onih na koje su uticali razlozi kulture. Oni su se ponosili svojom verom i tradicijom. Pamtili su kako su njihovi preci u vreme latinskih careva trpeli pod vlašću latinskog visokog sveštenstva. A oni su više od drugih uticali na svest naroda govoreći mu da je unija moralno pogrešna i da bi njeno prihvatanje značilo izložiti se opasnosti večnih muka. Takva sudbina bila bi daleko gora od ma kakve nesreće koja bi ih mogla snaći u ovom prolaznom svetu. Zbog njihovog protivljenja, teško da bi bilo koji car mogao da ispuni bilo kakvo obećanje unije; uz to, oni su imali podršku učenjaka i teologa čija je odanost

¹⁰ Halečki, *Un Empereur de Byzance à Rome*, naročito 205; Charanis, *The strife among the Palaelogi and the Ottoman Turks*, „Byzantion“, XVI, I, 287—293.

¹¹ Kratak rezime teoloških razlika videti u: Runciman, *The Schism between the Eastern and Western Churches*, „Anglican Theological Review“, XLIV, 4, 337—50.

¹² O Kidonu i njegovom uticaju videti: Beck, *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, 732—6.

tradicipiji bila i intelektualna i emocionalna, kao i političara koji su se pitali da li će Zapad ikad biti u stanju da spase Vizantiju.

Ove strasne rasprave odvijale su se u atmosferi materijalnog propadanja. I pored blistavosti svojih učenjaka, Carigrad je krajem četrnaestog veka bio sumoran grad na umoru. Broj od oko milion stanovnika, uključujući i predgrađa, u dvanaestom veku, sada je spao na nešto više od sto hiljada, a i dalje je opadao.¹³ Predgrađa preko Bosfora bila su u turskim rukama. Pera, s druge strane Zlatnog roga, bila je denovljanska kolonija. Od predgrađa duž tračkih obala Bosfora i Mramornog mora, nekada načičkanih divnim vilama i bogatim manastirima, sada je preostalo samo nekoliko seoca skupljenih oko stare crkve. Sam grad je u okviru bedema dugih četrnaest milja, čak i u svoje najbolje dane, bio pun bašta i parkova koji su razdvajali razne četvrti. Ali sada mnogih četvrti više nije bilo, a preostale su odvajala polja i voćnjaci. Putnik Ibn Batuta nabrojao je u okviru bedema trinaest posebnih varošica. Gonsalesa de Klaviha je prvih godina petnaestog veka zapanjilo što u tako velikom gradu ima toliko ruševina, a nekoliko godina kasnije Bertrandon de la Brokijer se užasn timer videvši koliko je pust. Pero Tafur 1437. iznosi svoja zapažanja o njegovom retkom i siromaštvom pritisnutom stanovništvu. U mnogim delovima grada, s divljim ružama u proleće procvetanim po živicama i raspevanim slavujima u lugovima, mogli ste pomisliti da se nalazite u otvorenoj prirodi.

Na jugoistočnom kraju grada zgrade stare Carske palate nisu više bile za stanovanje. Nateran krajnjom nuždom poslednji latinski car, pošto je Svetom Luju prodao većinu svetih relikvija koje su se nalazile u gradu, a pre nego što je kod Mlečana založio svog sina i naslednika, skinuo je olovo sa svih krovova palate i prodao ga za gotov novac. Ni Mihailu Paleologu, niti ijednom od njegovih naslednika, nikada nije preteklo dovoljno novca da ih obnove. Od crkava na području Carske palate održavane su samo neke, Nea bazilika Vasilija I i crkva Bogorodice Faroske. Obliznji Hipodrom je propadao; njegova arena služila je mladim plemićima kao polo-igralište. S druge strane trga, u Patrijaršijskoj palati još su se nalazile patrijarhove službene prostorije, ali se on više nije usuđivao da u njoj stalno boravi. Veličanstvena je bila još jedino velika katedrala Svete premudrosti božje, Sv. Sofija; njeno izdržavanje predstavljalo je posebno opterećenje za državne prihode.

Glavnom ulicom, koja je išla duž centralnog grebena grada, od Harisijeve, danas Jedrenske kapije do Stare palate, i u kojoj su se bez nekog reda smenjivali dućani i kuće, dominirala je katedrala Svetih apostola. Ali ta ogromna građevina bila je u lošem stanju. Duž Zlatnog roga sela su bila bliža jedno drugom i gušće naseljena, naročito na oba kraja i kod Vlaherne, pored bedema, gde je sada stajala Carska palata, i prema vrhu grada, ispod brežuljaka sa arsenalom. Mlečani su imali naprednu četvrt uz luku; u neposrednoj blizini bile su ulice dodeljene drugim zapadnim trgovcima, Ankonićanima i Firentincima, Dubrovčanima i Katalancima, kao i Jevrejima. Duž obale bila su stovarišta i dokovi, a bazari tamo gde je i sada veliki Turski bazar. Ali svaka četvrt je bila posebna celina, mnoge od njih opasane zidom ili palisadom. Na južnim padinama grada, gledajući prema Mramornom moru, sela su bila ređa i međusobno udaljenija. U Studionu, gde su se bedemi spuštali do Mramornog mora, zgrade Universiteta i Patrijaršijske akademije bile su grupisane oko drevne crkve Sv. Jovana i njenog istorijskog manastira koji je imao izvrsnu biblioteku. Dalje na istok, u Psamatiji, nalazilo se nekoliko dokova. Razasutih po gradu, bilo je još nekoliko lepih palata i muških i ženskih manastira. Mogli su se još videti bogato odeveni velikaši i dame kako na konjima ili u nosiljkama prolaze kroz grad, mada se Brokijer ražalostio videvši kako je mala bila pratnja ljupke carice Marije kada se jašući vraćala iz crkve Sv. Sofije u Carsku palatu. U bazarima i na dokovima bilo je još dosta robe i mletačkih, slovenskih ili muslimanskih trgovaca, koji su više voleli da trguju u starom gradu nego sa Denovljanima s druge strane Roga. I dalje su svake godine pristizali hodočasnici, uglavnom iz Rusije, da se dive crkvama i relikvijama u njima. Država je

¹³ Schneider, *Die Bevölkerung Konstantinopels in XV Jahrhundert*, „Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen“, Phil.—Hist. Klasse, 1949, 233—44.

izdržavala, koliko je to još bila u stanju, domove za njihov smeštaj, kao i bolnice i sirotišta.¹⁴

Uz Carigrad, jedini značajan grad preostao Carstvu bio je Solun. Sačuvao je izgled koji je odavao znatno blagostanje; još je bio glavna balkanska luka. Na godišnjem sajmu tu su se i dalje susretali trgovci svih naroda. Na njegovom području je bilo manje nenastanjenih delova i manje propadanja. Ali grad se nikad nije oporavio od nemira sredinom četrnaestog veka, kada je izvesno vreme bio u rukama narodnih revolucionara poznatih kao ziloti koji su uništili mnoge palate, dućane i manastire pre nego što su savladani. Turci su ga zauzeli pre kraja veka, ali kasnije je povraćen za izvesno vreme. Mistra, na Peloponezu, prestonica Morejske despotovine, iako se ponosila jednom palatom i tvrđavom, nekim crkvama, manastirima i školama, bila je jedva nešto više od sela.¹⁵

Ovaj tragični ostatak jednog carstva bio je nasledstvo koje je 1391. pripalo caru Manojlu II. On sam bio je tragična ličnost. Mladost je proveo okružen porodičnim svađama i ratovima u kojima je jedino on ostao veran ocu, Jovanu V, koga je jednom prilikom morao da spasava iz zatvora za dužnike u Mlecima. Nekoliko godina proveo je kao talac na turskom dvoru, gde je bio primoran da se zakune na vazalsku vernost sultanu, pa čak i povede jednu četu Vizantinaca da pomogne svom sizerenu u osvajanju slobodnog vizantijskog grada Filadelfije. Utehu je nalazio u bavljenju učenim stvarima, pišući između drugih dela, i jednu omanju knjigu za svoje turske prijatelje, u kojoj poredi hrišćanstvo sa islamom, i koja je uzor svoje vrste. Manojlo je bio car dostojan poštovanja. Nesebično je uzeo za suvladara svog sinovca Jovana VII, sina svoga starijeg brata, na šta mu je ovaj kolebljivi mladić uzvratio odanošću tokom čitavog svog kratkog života. Pokušao je da reformiše manastire i uzdigne ih na viši nivo, a sav novac koji bi mu pretekao davao je Univerzitetu. Uviđao je političku nužnost pomoći sa Zapada. Istina, krstaški pohod, koji je s blagoslovom dvojice suparničkih papa pokrenut 1396. a završen, zbog nerazumnosti njihovih vođa, propašću kod Nikopolja na Dunavu, više je bio odgovor na usrdne molbe ugarskog kralja nego na njegove; međutim, francuski maršal Busiko odgovorio je na njegove pozive i došao u Carigrad s manjim brojem vojnika, ali oni nisu imali većeg uspeha. Protivio se uniji crkava, delimično iz iskrenih verskih ubeđenja koja je otvoreno izložio u raspravi napisanoj za profesore Sorbone, a delimično zato što je suviše dobro poznao svoje podanike da bi poverovao da će je oni ikad prihvatiti. Njegov savet sinu i nasledniku Jovanu VIII bio je da nastavi pregovore o uniji na prijateljskoj osnovi, ali da izbegava obaveze koje bi se mogle pokazati kao neostvarive. Za put na Zapad radi traženja pomoći izabrao je trenutak kada je papstvo izgubilo ugled zbog Velike šizme, i obratio se svetovnim vladarima nadajući se da će tako izbeći pritisak crkve. Ali, i pored prijatnog utiska koji je ostavljao, njegova putovanja nisu donela nikakvu konkretnu korist osim nekoliko manjih svota novaca koje su njegovi domaćini iznudili od svojih ne baš oduševljenih podanika; 1402, na vest da sultan ide na Carigrad, morao je hitno da se vrati kući. Prestonica je bila spasena pre nego što je stigao zahvaljujući napadu sa istoka Tatarina Timura na turske oblasti. Ali u predahu koji je Vizantiji omogućio poraz sultana Bajazita kod Ankare nije se moglo obnoviti umiruće carstvo. Moć osmanskih vladara bila je narušena samo za kratko vreme. Njihove osvajačke pohode sprečavale su tokom dve decenije međusobne dinastičke razmirice; i sultan Murat II, koji je 1423. napao Carigrad, morao je skoro odmah da prekine opsadu zbog porodičnih spleta i glasova o pobuni.¹⁶

Timurovo nastupanje odgodilo je pad Carigrada za pola veka. Ali je Manojlo sam, bez pomoći, tu situaciju malo mogao da iskoristi. Povratio je nekoliko gradova u Trakiji, i postigao da prijateljski raspoloženi princ postane sultan. Da su sve evropske sile bile u stanju da odmah stvore

¹⁴ Ibn Battuta, *Voyages*, ed. Defremery and Sanguinetti, II, 431—2; Gonzales de Clavijo, *Diary*, trans., Le Strange, 88—90; Bertrandon de la Broquière, *Voyage d'Outremer*, ed. Schéfer, 153; Pero Tafur, *Travels*, trans. Letts, 142—6. Genadije, koji je i sam bio Carigradanin, nalazi da je grad pritisnut siromaštvom i, najvećim delom, nenastanjen: *Oeuvres Complètes de Gennade Scholarios*, ed. Petit i drugi, I, 287, i IV, 405.

¹⁵ Tafrali, *Thessalonique au quatorzième Siècle*, 273 — 88; Zakythinos, *Le Despotat Grec de Morée*, II, 169—72.

¹⁶ Nikakva prava biografija Manojla II nije objavljena posle Berger de Xivrey, *Mémoire sur la vie et les ouvrages de l'Empereur Manuel Paléologue*, 1851; videti: Ostrogorsky, op. cit., 482—92. O Busikovoj ekspediciji videti: Delaville Le Roulx, *La France en Orient au XIVe. siècle: Expéditions du Maréchal Boucicault*.

koaliciju protiv Osmanlija, pretnja je mogla biti uklonjena. Ali koalicije se ne mogu obrazovati bez potrebnog vremena i dobre volje, a ni jednog ni drugog nije bilo. Đenovljani, plašeći se za svoju trgovinu, pohitali su i da pošalju poslanstvo Timuru i da daju brodove za prevoz poraženih turskih vojnika iz Azije u Evropu. U strahu da ih Đenovljani ne izigraju, Mlečani su vlastima svojih kolonija poslali uputstva da ostanu strogo neutralne. Papstvo, u agoniji zbog Velike šizme, nije moglo preuzeti vodstvo. Zapadne svetovne sile su pamtile strašni poraz kod Nikopolja, a svaka od njih bila je zaokupljena nečim bližim. Ugarski kralj, verujući da mu više ne pretila opasnost od Turaka, upustio se u intrige u Nemačkoj, koje će mu doneti carsku titulu na Zapadu. Carigrad nije bio u neposrednoj opasnosti. Zašto bi se sada zbog njega iko uznemiravao?¹⁷

U samom Carigradu nije bilo takvog optimizma. Ipak, uprkos svesti o opasnosti, sjajni intelektualni život trajao je i dalje. Starija generacija učenjaka više nije bila u životu. Vodeća ličnost, pored samog cara, bio je Josif Vrijenije, upravnik Patrijaršijske akademije i profesor na Univerzitetu. On je bio učitelj koji je obrazovao poslednju značajnu generaciju vizantijskih učenjaka. Dobar poznavalac kako zapadne tako i grčke književnosti, pomogao je caru da se u nastavni program Univerziteta uvedu zapadne studije. Usrdnom dobrodošlicom dočekivao je studente sa Zapada. Eneja Silvije Pikolomini, budući papa Pije II, napisao je kasnije da je u njegovoj mladosti svaki Italijan koji je pretendovao na učenost uvek tvrdio da je studirao u Carigradu. Ali Vrijenije se, kao i Manojlo, protivio uniji crkava. Nije mogao da prihvati rimsku teologiju i nije hteo da se odrekne vizantijskih tradicija.¹⁸

U toku ovih godina jedan još značajniji učenjak, Georgije Gemist Pliton, nešto mlađi od Vrijenijea, prešao je iz svog rodnog Carigrada i nastanio se u Mistri, gde mu je pokrovitelj bio najučeniji carev sin, morejski despot Teodor II. Tu je osnovao Platonsku akademiju i napisao niz knjiga u kojima se zalagao za reorganizaciju države prema platonovskim principima. Jedino je to, prema njegovom mišljenju, moglo ponovo oživeti grčki svet. Njegovi predlozi odnosili su se na socijalne, ekonomske i vojne stvari, ali je samo nekoliko predloga imalo stvarnu praktičnu vrednost. U religiji je zastupao platonovsku kosmologiju sa izvesnom primesom epikurejizma i zoroastrizma. Mada nominalno pravoslavac, malo je cenio hrišćanstvo i voleo je da piše o Bogu kao Zevsu. Njegovi religijski pogledi nikad nisu javno obelodanjeni. Rukopis u kome ih je izneo dospao je, posle njegove smrti i pada Carigrada, u ruke patrijarha Genadija, njegovog starog prijatelja i protivnika u raspravama, koji ga je čitao sve više opčinjen i užasnut, i na kraju naredio, preko volje, da se spali. Od tog rukopisa ostalo je samo nekoliko fragmenata.¹⁹

Pliton je bio revnosni pobornik terminologije koja je pokazivala koliko se vizantijski svet promenio. Do tada su Vizantinci upotrebljavali reč Helen, izuzev kada se odnosila na jezik, da označe Grka paganina za razliku od Grka hrišćanina. Sada, u vreme kada je Carstvo spalo na nešto više od nekoliko gradova-država, a zapadni svet bio pun divljenja prema klasičnoj Grčkoj, humanisti su počeli da se nazivaju Helenima. Carstvo je zvanično još bilo Rimsko carstvo; ali obrazovani krugovi su prestali da upotrebljavaju reč Romeji kojom su Vizantinci sebe označavali u prošlosti, tako da je reč romejski konačno postala naziv za narodni jezik — za razliku od književnog. Ova pomodna novina je uvedena u Solunu, gde su intelektualci bili veoma svesni svoje grčke baštine. Nikola Kavasila, Solunjanin, pisao je o „našoj zajednici Heladi“. Njegov primer je sledilo i nekoliko suvremenika. Do kraja veka Manojlo je često oslovljavan kao car Helena. Nekoliko vekova ranije zapadno poslanstvo koje bi došlo sa akreditivima adresovanim na „cara Grka“ ne bi bilo primljeno na dvoru. Mada se nekim tradicionalistima ovaj novi izraz nije dopadao i mada niko nije imao nameru da njim izrazi odricanje od vasedeljskih pretenzija Carstva, sve više je prihvaćan, podsećajući Vizantince na njihovu helensku baštinu. U svojim poslednjim decenijama Carigrad je svesno bio grčki grad.²⁰

¹⁷ Heyd, *Histoire du Commerce du Levant* (izdanje 1936), II, 266—8, sa referencama. V. niže, 59. str., n. 1.

¹⁸ Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, 73—4; Beck, op. cit., 749-50; Pius II, *Opera Omnia*, 681.

¹⁹ O Plitonu videti: Masai, *Plethon et le Platonisme de Mistra*.

²⁰ Runciman, *Byzantine and Hellene in the fourteenth Century*, *Τόμος Κωνσταντινίου Ἀρμενοπόλου*, 27—31.

Manojlo II se povukao iz aktivnog života 1423. i umro dve godine kasnije. Njegov prijatelj sultan Mehmed I već je bio mrtav, a pod novim sultanom, Muratom II, osmanska moć je bila veća nego ikad. Mnogi Grci su se divili Muratu koji je, mada gorljiv musliman, bio ljubazan, častan i pravedan, ali se njegova narav pokazala prilikom pohoda na Carigrad 1422. Mada je tad pokušaj opsade grada propao, sultanov pritisak na druge delove Carstva bio je toliki da je Manojlov treći sin Andronik, bolesno nervozan čovek, izgubio nadu da će odbraniti Solun, kojim je upravljao, i prodao ga Mlečanima; ali ga ni oni nisu mogli sačuvati. Posle kratke opsade, Turci su ga osvojili 1430. Sledećih godina Murat nije pokazivao veliku želju za osvajanjima. Samo, koliko će trajati ovaj predah?²¹

Manojlov najstariji sin Jovan VIII bio je u toj meri ubeđen da samo zapadna pomoć može spasiti Carstvo da je, zanemariivši očev savet, odlučio da hitno zatraži uniju s Rimom. Samo je Zapadna crkva mogla ujediniti Zapad u nameri da mu pritekne u pomoć. Papstvo se oporavilo od Velike šizme, ali je ova obnova bila rezultat pokreta za pomirenje. Jovan je znao da će svoj narod ubediti da prihvati uniju jedino ako tako odluči sabor koji bi bio vasseljenski koliko to prilike dozvoljavaju. Posle dugih pregovora papa Evgenije IV je pozvao cara da dovede delegaciju na sabor koji će se održati u Italiji. Jovan je više voleo da se sabor održi u Carigradu, ali je prihvatio poziv. Sabor je otvoren u Ferari 1438, a sledeće godine je prešao u Firencu, gde su vođene najvažnije rasprave.

Nezanimljivo je čitati iscrpni prikaz Sabora. Raspravljalo se o prvenstvu. Da li car treba da predsedava pošto su carevi predsedavali na ranijim saborima? Kako papa treba da primi carigradskog patrijarha? Odlučeno je da se raspravlja o tačnom tumačenju kanona vasseljenskih sabora i svetoatačkih tekstova. Na crkvene oce, latinske kao i grčke, moralo se gledati kao na bogom nadahnute i pridržavati se njihovih odredaba. Nažalost, nadahnuće kao da nije uključivalo doslednost. Oci se često međusobno nisu slagali, a ponekad su protivrečili sami sebi. Bilo je bezbroj teškoća zbog jezika. Retko se u latinskom mogao naći odgovarajući izraz za grčke teološke termine; a grčke i latinske verzije kanona vasseljenskih sabora često se nisu slagale. Mora se priznati da su u diskusijama Latini bili jači. Njihovu delegaciju su sačinjavali visoko obučeni polemičari koji su delovali kao tim iza koga je stajao papa kao savetnik. Grčka delegacija je bila neujednačena. Episkopi su delovali kao žalosna grupa budući da su mnogi ugledniji odbili da učestvuju. Da poboljša njihov nivo, car je uzdigao tri učena monaha imenujući ih mitropolitima. To su bili Visarion iz Trapezunta, mitropolit nikejski, Isidor, mitropolit kijevski i cele Rusije, i Marko Evgenik, mitropolit efeski. Dodao je i četiri svetovna filosa; Georgija Sholarija, Georgija Amirucisa, Georgija iz Trapezunta i ostarelog Plitona. Od istočnih patrijarha je zatraženo da imenuju delegate iz redova prisutnih episkopa, ali oni su na to nerado pristali: svojim predstavnicima nisu dali neograničeno punomoćje. Prema pravoslavlju svaki episkop, uključujući i patrijarha, podjednako je nadahnut u pitanjima učenja, dok svetovna lica imaju pravo na sopstveno teološko mišljenje. Stoga je svaki Grk u raspravama nastupao individualno. Patrijarh, dobroćudni starac po imenu Josif, nezakoniti sin jednog bugarskog princa i jedne Grkinje, ne naročito inteligentan, a ni dobrog zdravlja, nije imao nekog značajnog uticaja. Car je lično intervenisao da spreči raspravu o delikatnim pitanjima, poput učenja o energijama. Grci nisu bili jedinstveni, nedostajala im je utvrđena politika, a svi su oskudevali u novcu i jedva čekali da se vrate kući.

Unija je na kraju iznuđena. Od filosa su je prihvatili Georgije Sholarije, Georgije Amirucis i Georgije iz Trapezunta, sva trojica poštovaoci Tome Akvinskog. Pliton je, očigledno, uspeo da izbegne da stavi svoj potpis. Smatrao je da je latinska crkva čak veći protivnik slobodne misli od grčke. Ali njemu je bilo divno u Firenci. Ukazivali su mu počast kao vodećem znalcu Platona, a Kozimo de Mediči osnovao je u njegovu čast Platonsku akademiju. Tako je njegovo protivljenje prećutano. Patrijarh Josif, pošto se saglasio s Latinima da njihova formula o ishodenju Sv. duha i od Sina znači isto što i grčka formula o ishodenju Sv. duha kroz Sina, pao je u postelju i preminuo. Da

²¹ Ostrogorsky, op. cit, 497-8; Tafrali, op. cit., 287—8.

li je on, pošto je pobrkao predloge, išta drugo dolično i mogao da učini, primetio je jedan zlobni učenjak. Visarion i Isidor su bili pridobijeni za latinsko gledište. Učenost Italijana ostavila je na njih dubok utisak i žarko su želeli da integrišu grčku i latinsku kulturu. Svi drugi grčki episkopi, s jednim izuzetkom, potpisali su dokument o uniji, neki od njih s negodovanjem, žaleći se na carev pritisak i pretnje. Izuzetak je bio Marko iz Efesa, koji je odbio da potpiše čak i kad mu je zaprečeno gubitkom arhiepiskopske stolice. Sam dokument, mada je dozvoljavao izvesne grčke obrede, bio je bezmalo samo izlaganje latinskog učenja, mada je klauzula o papinom odnosu prema vaseljenskim saborima ostavljena nešto neodređena.²²

Uniju je bilo lakše potpisati nego sprovesti. Kada se delegacija vratila u Carigrad, dočekana je s neskrivenim nezadovoljstvom. Uskoro je Visarion, i pored velikog poštovanja koje je uživao, našao da je pametno da se povuče u Italiju, gde mu se pridružio Isidor koga su gnevni Rusi oterali. Istočni patrijarsi nisu prihvatili da potpis njihovih delegata obavezuje i njih same. Car je imao teškoća da nađe nekoga ko bi preuzeo patrijaršijski presto u Carigradu. Njegov prvi kandidat je umro skoro odmah po postavljenju. Sledeći, Grigorije Mamas, postavljen 1445, grčevito se držao svoga prestola šest godina, mada neprihvaćen od većine sveštenstva, a onda se povukao u Rim, u sredinu koja mu je bila naklonjenija. Marko Efeski je lišen položaja, ali narod ga je smatrao prvom glavom crkvene hijerarhije. Od filozofa, Georgije iz Trapezunta je prešao u Italiju. Kod Georgija Sholarija počele su da se javljaju sumnje više iz političkih nego religijskih razloga. On se i dalje divi sholastici, ali dolazi do zaključka da unija nije u grčkom interesu. Povukao se u manastir pod monaškim imenom Genadije. Kada je Marko Efeski umro, on je prihvaćen kao vođa antiunijatske stranke. Georgije Amirucis će otići dalje i ispitivati mogućnost sporazumevanja s islamom. Čak se i sam car pitao da li je dobro postupio. Neće odbaciti uniju, ali će pod uticajem svoje majke, carice Jelene, prestati da je nameće. Jedini rezultat unije bio je unošenje razdora i gorčine u grad na umoru.²³

Da je uskoro posle unije došlo do uspešnog pohoda na Turke, možda bi ona nevoljno bila i prihvaćena. Papa Evgenije propovedao je 1440 krstaški rat i, najzad, organizovao vojsku, sastavljenu uglavnom od Ugara, koja je prešla Dunav 1444. godine. Ali papski legat kardinal Čezarini posvađao se oko strategije s vođom vojske, erdeljskim vojvodom Jankom Hunjadijem, nagnavši ga prethodno da prekrši svečani ugovor sa sultanom pod izgovorom da zakletve nevernika ne obavezuju. Sultanu Muratu nije bilo teško da porazi krstašku vojsku kod Varne na obali Crnog mora.²⁴

Mnogim zapadnim istoričarima činilo se da su Vizantinci izvršili samoubistvo lakoumnim i tvrdoglavim odbacivanjem unije. Obične ljude, predvođene monasima, pokretala je strasna odanost veri, liturgiji, tradicijama za koje su verovali da su bogom ustanovljene; napustiti ih, bio bi greh. Bilo je to doba vere. Vizantinci su znali da je ovaj zemaljski život samo uvod u buduću, večnu. Kupovanje materijalne sigurnosti u ovozemaljskom životu po cenu večnog spasenja nije moglo doći u obzir. Oni su u sebi imali i jednu crtu fatalizma. Ako ih snađe propast, to će biti božja kazna za počinjene grehove. Bili su pesimisti. Vlažna i depresivna klima Bosfora uništila je prirodnu veselost Grka. Čak i u velikim danima Carstva poverljivo su se saopštavala proročanstva da ono neće večno trajati. Bilo je dobro poznato da je u kamenu po čitavom gradu i u knjigama mudraca iz prošlosti bio ispisan imenik careva, i da se bližio kraju. Do vladavine Antihrista nije mnogo preostalo. Sada se čak smanjio i broj onih koji su verovali da Bogorodica nikad neće dozvoliti da grad njoj posvećen padne u ruke nevernika. Unija s jeretičkim Zapadom nije mogla doneti spas ni promeniti sudbinu.²⁵

²² Gill, *The Council of Florence*, izvanredan i nepristrasan prikaz, mada mislim da uvek ne uvažava grčko gledište. O zajedljivoj primedbi o patrijarhovo gramatici videti: *Oeuvres Complètes de Gennade Scholarios*, III, 142.

²³ Gill, op. cit., 349 sq. Izgleda da je protivljenje carice-majke kasnije bilo manje. Videti: Jovan Evgenik, *pisma*, u: Lambros, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, I, 59, 125.

²⁴ Videti 63. str., n. 1

²⁵ Videti: Diehl, *De quelques croyances byzantines sur la fin de Constantinople*, B. Z., XXX; Vasiliev, *Medieval Ideas of the end of the World*, „Byzantion“, XVI, 2, 462—502. Gill, op. cit., 378, smatra da su Genadije i njegovi prijatelji

Možda je ovo pobožno viđenje bilo neznačajno i usko. Ali su i neki ozbiljni državnici sumnjali u korist od unije. Mnogi su s razlogom zaključivali da Zapad neće nikad moći ili biti voljan da pošalje vojsku dovoljno jaku da zaustavi savršeno organizovanu tursku vojnu silu. Drugi, naročito iz krugova sveštenstva, plašili su se da će unija biti samo razlog daljeg raskola. Neće li se Grci, koji su se, štiteći svoju samosvojnost, tako dugo odupirali ugnjetavanju od strane franačkih vladara, osetiti izdanim? Sve više Grka je bilo pod turskom vlašću i njihova veza s Carigradom mogla se održavati samo preko crkve. Ako se patrijaršija vezala za Zapad, da li će ovi delovi njene pastve poći za njom? Poglavari sigurno neće biti saglasni. Da li će pravoslavni na Kavkazu, u Podunavlju i u Rusiji biti spremni da se pridruže? Sestrinske patrijaršije Istoka jasno su izrazile svoje neodobravanje. Da li se moglo očekivati da će pravoslavni koji su potpadali pod vizantijsku patrijaršiju, ali bili izvan granica Carstva, prihvatiti zapadnu vrhovnu crkvenu vlast samo da bi spasili Carstvo? Bilo je poznato da su posebno Rusi s mržnjom gledali na Latinsku crkvu kao na crkvu svojih neprijatelja, Poljaka i Skandinavaca. Jedan dokument iz 1437. kazuje nam da je od šezdeset sedam mitropolija potčinjenih carigradskom patrijarhu samo osam ostalo u oblastima pod carskom vlašću i sedam u Morejskoj despotovini.²⁶ A to znači da je unija s Rimom mogla stajati patrijarha više od tri četvrtine podređenih episkopa. To je bio zastrašujući dodatni argument prirodnom protivljenju Vizantinaca da žrtvuju svoju versku slobodu. Nekoliko državnika gledalo je dalje u budućnost. Kao što je svaki nepristrasan posmatrač mogao videti, Vizantija je bila osuđena na propast. Jedina mogućnost ponovnog ujedinjenja grčke crkve a s njom i grčkog naroda možda je ležala u prihvatanju turskog ropstva u kome se većina Grka već nalazila. Samo tako bi bilo moguće ponovo izgraditi pravoslavnu grčku naciju i oživeti je kako bi vremenom toliko povratila snagu da bi bila u stanju da zbaci jaram nevernika i ponovo stvori Vizantiju. Osim nekoliko izuzetaka, nije bilo Grka toliko lišenog ponosa da bi pomišljao da svoje telo dobrovoljno preda nevernicima, kao što ni svoju dušu dobrovoljno ne bi predao rimskoj crkvi. Ali možda bi bilo mudrije učiniti prvo ako se time isključuje drugo. Grčku samosvojnost svakako je mogao bolje očuvati ujedinjeni narod pod muslimanskom vlašću nego jedan njegov deo priključen periferiji zapadnog sveta. Primedba koju su njegovi neprijatelji pripisivali Luki Notarasu, poslednjem velikom vizantijskom ministru: „Bolje sultanov turban nego kardinalski šešir“ nije tako sablažnjiva kako u prvom trenutku zvuči.²⁷

Visarionu i njegovim istomišljenicima humanistima, koji su revnosno i predano radili u Italiji da dobiju pomoć za svoje sunarodnike, atmosfera u Carigradu je izgledala strana, nerazumna i uskogruda. Oni su bili ubeđeni da bi unija sa Zapadom kulturno i politički toliko osnažila Vizantiju da bi se ona ipak opet mogla podići. Ko može reći jesu li bili u zabludi?

Posle povratka iz Italije caru Jovanu VIII ostalo je još devet godina ne baš srećnog života. Kad se vratio, saznao je da je njegova obožavana carica, Marija iz Trapezunta, umrla od kuge; dece nije imao. Njegova braća su provodila vreme u međusobnim svađama na Peloponezu ili u spletkarenju protiv njega u Trakiji. Od svih članova porodice, jedino je mogao imati poverenja u ostarelu majku, caricu Jelenu, a ona nije odobravalala njegovu politiku. Pokušavao je što je bolje mogao da trpeljivošću i taktom održi mir u podeljenoj prestonici. Sav novac koji je država mogla odvojiti promišljeno je potrošio na opravku bedema na kopnenoj strani grada, kako bi bili spremni za neizbežan turski napad. Smrt mu je došla kao iznenađenje 31. oktobra 1448.²⁸

II. SULTANAT U USPONU

mislili da dolazi smak sveta. Moje mišljenje je da on suviše bukvalno shvata njihovo iskreno fatalističko uverenje da je neizbežna vladavina Antihrista, a pod njim su podrazumevali sultana.

²⁶ *Terre hodie Graecorum et dominia secularia et spiritualia ipsorum*, ed. Lambros, „Neos Hellenomnemon“, VII, 360 sq.

²⁷ Ducas, *Historia Turco-Byzantina*, ed. Grecu, XXXVII, 329; Zoras, *Περί την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως*, 9—70. V. 94. str.

²⁸ O Jovanovoj smrti videti 71. str. O njegovom popravljaju bedema i Van Millingen, *Byzantine Constantinople: The Walls of the City* (Jovan je kod Van Millingena Jovan VII). Neke opravke su omogućene novcem koji je dao srpski despot Đurađ Branković.

U velikim danima prošlosti prosperit Vizantije bio je vezan za posedovanje Anadolije. Ogromno poluostrvo, poznato narodima starog veka kao Mala Azija, bilo je u rimska vremena jedna od najnaseljenijih oblasti sveta. Propadanje Rimskog carstva, praćeno kugom i širenjem malarije i potom upadi Persijanaca i Arabljana u sedmom i osmom veku, proredili su tamošnje stanovništvo. Sigurnost se vratila u devetom veku. Dobro organizovani sistem odbrane umanjivao je opasnost od neprijateljskih upada. Poljoprivreda je mogla da se oporavi i nađe tržište za svoje proizvode u Carigradu i naprednim primorskim gradovima. Plodne doline na zapadu obilovale su maslinama, voćem i žitaricama. Stada ovaca i krda stoke pasla su po visoravnima; gde god je navodnjavanje bilo moguće, obrađivana su prostrana žitna polja. Politika careva nije podržavala stvaranje velikih poseda, smatrajući boljim da zemlju drže seoske zajednice od kojih su mnoge zakup plaćale davanjem vojnika za carsku vojsku ili lokalnu miliciju. Centralna vlast je održavala kontrolu čestim inspekcijama i podmirujući iz carske blagajne plate provincijskih službenika.

Ovo blagostanje je zavisilo od dobro čuvanih granica. Tamo, u pograničnim krajevima, preovladavao je drugi način života. Njihova odbrana bila je poverena pograničnim glavarima akritaima, ljudima koji su život provodili upadajući u neprijateljske zemlje ili odbijajući neprijateljske upade. To su bili neobuzdani, nezavisni ljudi, gnevni na svaki pokušaj vlasti da ih kontroliše, nikad voljni da plate porez, ali uvek u očekivanju da budu nagrađeni za svoje usluge. Sledbenici su im bili svakojaki pustolovi, jer je u tim divljim krajevima bilo malo sredećeg života ili rasne povezanosti, osim tamo gde su bili naseljeni Jermeni verni svojim tradicijama. Ratovalo se neprekidno, bez obzira na to da li su vizantijske i arabljanske vlasti zvanično bile u ratu ili ne; ali pogranični glavari nisu bili u neprijateljstvu sa svojim protivnicima s druge strane granice, koji su vodili sličan život. Muslimanski pogranični glavari su se možda sa nešto više fanatizma vezivali za svoju veru; ali njihov fanatizam nije bio toliki da bi sprečavao međusobne veze ili čak brakove. Ni na jednoj strani granice zvanična vera nije bila naročito omiljena. Mnogi od akritaija su pripadali odcepljenoj Jermenskoj crkvi, i skoro svi su rado pružali zaštitu jereticima, dok su muslimanski jeretici uvek mogli naći utočište kod muslimanskih pograničnih glavara.²⁹

Ovaj sistem prestao je za izvesno vreme da funkcioniše zbog slabljenja halifata i novog agresivnog duha u Vizantiji. Od polovine desetog veka carske vojske su povratile velike delove graničnih krajeva, naročito u Siriji. Nova granica više nije išla preko divljih planina već preko obrađene i znatno naseljene zemlje. Njenu odbranu su mogli organizovati službenici iz Carigrada smešteni u Antiohiji ili nekom drugom oslobođenom gradu. Nekadašnji pogranični glavari su postali suvišni. Oni su se obešteli ulazući u zemlju po celoj Anadoliji bogatstva stečena u prethodnim borbama. Ali su i dalje ostali razmetljivi i nepokorni, okružujući se četama pratilaca regrutovanih najvećim delom iz slobodnih sela nad kojima su imali, obično nezakonito, kupljenu vlast. Tako su postali temelj na kome se obrazovala zemljoposedička aristokratija čija je moć uzdrmala carsku vladavinu polovinom jedanaestog veka. U međuvremenu je centralna administracija pokušala da preuzme kontrolu nad jermenskim pograničnim krajevima, dalje na severu, i formalno anektirala prostrane provincije koje su tako došle u nadležnost omraženih vizantijskih poreznika i crkvenih vlasti. Time stvorena zlovolja oslabila je odbranu.³⁰

Nju će sada ugroziti narod s kojim su dotadašnji vizantijski dodiri obično bili prijateljski. U nekoliko prethodnih vekova prostrane ravnice Turkestana postajale su sve suvlje i turska plemena su se kretala prema zapadu tražeći nova staništa. Vizantija je u šestom veku imala veze sa Turcima centralne Azije i bila dobro upoznata s turskim plemenima koja su naselila ruske stepe: prefinjenim, judaističkom prozelitizmu sklonim Hazarima, čije su se dve princeze udale za vizantijske careve, i primitivnijim Pečenezima i Kumanima, koji su povremeno vršili pljačkaške upade na carsku teritoriju, ali koji su, što je bilo korisnije, slali i odrede voljne da služe u carskoj vojsci. Mnogim od ovih plaćenika data su stalna prebivališta u Carstvu, naročito u Anadoliji, i oni su prešli u

²⁹ O životu akritaija videti kratak rezime, sa referencama, u: Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, 369-71.

³⁰ Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjucides*, 27-44.

hrišćanstvo. Ali Oguzi, najpreduzimljiviji od turskih naroda, usmerili su svoju seobu kroz Persiju prema zemljama arablanskog halifata. Kao i u carevoj vojsci, i u halifovoj je bilo turskih četa, i ti vojnici su postali muslimani. Kako je slabila halifova moć, tako je rasla moć njegovih turskih vazala. Prvi veliki Turčin musliman, Mahmud Gaznavid, izgradio je na istoku carstvo koje se prostiralo od Isfahana do Buhare i Lahore. Ali posle njegove smrti prevlast među Turcima su stekli knezovi jednog oguskog plemena iz roda Seldžuka. Naslednici tog polumitskog kneza zadobili su vlast nad Turcima naseljenim u halifatu, a useljenici iz Turkestana takođe su spremno prihvatili njihovo vođstvo. Do 1055. Tughril-beg, glava kuće, ne samo što je uspostavio sopstvenu kraljevinu, koja je obuhvatala Persiju i Horasan, dok su njegova braća i sinovci imali apanaže na njegovim severnim granicama, već ga je i abasidski halif pozvao da preuzme svetovnu vlast nad njegovim oblastima.³¹

Halifov poziv bio je rezultat njegovog straha od suparničkog halifata egipatskih Fatimida koji su već kontrolisali najveći deo Sirije. Fatimidi su bili u dobrim odnosima s Vizantijskim carstvom, a seldžučki knezovi su nastojali da na severnoj abasidskoj granici izbegnu ma kakvu akciju Vizantinaca kao podršku nekom fatimidskom napadu. Znatan broj malih turskih glavara i njihovih sledbenika već se bio naselio na vizantijskim granicama, gde su kao pogranični glavari vršili pljačkaške upade kad god bi se prilika ukazala. Tughrilov naslednik, njegov sinovac Alp Arslan, odlučio je da otkloni svaku opasnost od vizantijskog napada. Opljačkao je i pripojio svojoj teritoriji staru jermensku prestonicu Ani, dok je svoje pogranične glavare podsticao na češće pljačkaške upade. Vizantija je odgovorila zauzimanjem poslednje nezavisne jermenske kneževine. Međutim, carski garnizoni nisu bili dovoljno snažni da spreče upade, a sada više nije bilo ni akritaija da se s njima nose. Godine 1071. car Roman Diogen je ocenio da je za očuvanje granice potreban vojni pohod. Kako je zbog nedavnih mera štednje carska vojska smanjena, car je uglavnom zavisio od najamnika od kojih su neki bili iz zapadne Evrope, a većina Kumani. Kad je čuo za pohod, Alp Arslan se nalazio u Siriji, gde je vodio borbe protiv Fatimida. Shvatio ga je kao potez u okviru saveza Fatimida i Vizantije i požurio na sever da mu se suprotstavi. Zanimljivo je da su u ovom ratnom sukobu, koji će se pokazati presudnim za svetsku istoriju, obe strane verovale da vode odbrambenu borbu.³²

Presudna bitka odigrala se u petak 19. avgusta 1071, blizu grada Mancikerta. Roman je bio hrabar čovek ali slab taktičar, a njegovim najamnim vojnicima nije trebalo verovati. Vojska mu je bila poražena i uništena, a on sam zarobljen.

Alp Arslan, zadovoljan što Vizantinci više neće ugrožavati njegov bok, oslobodio je, bez većeg uslovljavanja, svoga carskog zarobljenika i vratio se u Siriju gde su mu bili glavni posedi. Ali njegovi pogranični glavari imali su druge zamisli. Vizantijske odbrambene linije bile su probijene, a političke krize u Carigradu onemogućavale su svaki pokušaj da se ojačaju. Mali broj preostalih akritaija, većinom Jermena, ostavljen je bez ikakvog načina komuniciranja s prestonicom. Sa svojim sledbenicima oni su se sklonili u pojedine izolovane tvrđave. Upadi turskih glavara postajali su sve češći; nailazeći na neznatan otpor, nastanjivali su se u oblastima u koje bi prodrli, naseljavajući ih svojim sledbenicima i drugim saplemenicima koji su čuli da se te bogate zemlje mogu slobodno zaposedati.³³

Muslimanskim pograničnim glavarima već je neko vreme davana titula gazije, ratnika za veru. Gazija približno odgovara hrišćanskom vitezu. Dodeljivane su mu očito neke insignije, a polagao je i neku zakletvu sizerenu, u idealnom slučaju halifu, i držao se *futuwwa*, tog mističkog kodeksa moralnog ponašanja koji se razvio u desetom i jedanaestom veku i bio prihvaćen od esnafa i bratstava u islamskom svetu. Turske gazije su bile u suštini ratnici i osvajači, nezainteresovani za organizovanu upravu. Teritorijama koje su zauzimali prodirući sve dublje, upravljali su kako su to

³¹ Houtsma, odrednica „Tughrilbeg“, *Encyclopaedia of Islam*, IV, 828-9.

³² Laurent, op. cit., 45—59; Cahen, *La Campagne de Mantzikert d'après les sources Mussulmanes*, „Byzantion“, IX, 613 — 642.

³³ Laurent, op. cit., 61 — 101; Cahen, *The Turkish Invasion: The Selchūkids*, u: *A History of the Crusades*, ed. Setton, I, 135 — 76.

činili i na svojim pograničnim posedima, malo se mešajući u poslove lokalnog stanovništva koje je od njih očekivalo sigurnu zaštitu od drugih pljačkaša, a troškove svoje vlasti su podmirivali plnom zadobijenim u pljačkaškim upadima. U pograničnim krajevima, vekovima naviknutim na takav način života, njihov dolazak nije izazvao neku veliku zlovolju. Njihovi sledbenici bi možda proterali izvestan broj hrišćana, koji bi potražili sigurnija pribežišta. Ali stanovništvo je već bilo izmešano i u pokretu; pridolazak Turaka malo je menjao opštu sliku. Međutim, s njihovim dubljim prodiranjem u Malu Aziju slika se izmenila. U nekim oblastima hrišćani su bežali pred njima, prepuštajući ta područja Turcima koji su ih zaposedali. U drugim područjima hrišćanski gradovi i sela prisiljeni su da se potčine vlasti zavojevača. Upadi su imali za posledicu brzo propadanje puteva i mostova, bunara i kanala za navodnjavanje. Stara privreda se nije mogla održati.³⁴

Kako im nije pružen organizovan otpor, gazije osvajači uspeali su da pokore celo poluostrvo, ostavljajući u vizantijskim rukama samo nekoliko priobalnih oblasti. Ta teritorija je povraćena tek kada je car Aleksije Komnin reorganizovao Carstvo, ponovo stvarajući carsku vojsku i diplomatski podstrekavajući suparništva mesnih gazija. U međuvremenu je seldžučka dinastija, uznemirena haosom u Anadoliji, poslala jednog od svojih mladih članova da osvojenu teritoriju organizuje u uređenu islamsku kraljevinu. Zadatak seldžučkog vladara Sulejmana i njegovog sina Kilidž Arslana ometali su Aleksijevi ratovi i intrige, kao i pomoć koju su Vizantiji pružali vojnici Prvog krstaškog rata. U ranom dvanaestom veku granica između vizantijskih i turskih zemalja bila je utvrđena približno linijom koja je odvajala plodne doline zapadne Anadolije i priobalne oblasti na severu i jugu od središnjih visoravni. Seldžučki vladari, međutim, nisu toliko bili zainteresovani za odnose s Vizantijom koliko za svoje pokušaje da se nametnu gazijama-vladarima, naročito iz istaknutog plemena Danišmend. Oni su takođe budno motrili na zemlje na istoku, u kojima je bilo središte moći njihove porodice.

Opadanje Vizantije pred kraj dvanaestog veka i neuspeh Četvrtog krstaškog rata omogućili su seldžučkoj kraljevini da poveća svoju teritoriju. U prvoj polovini trinaestog veka seldžučki sultani Ruma, kako su obično nazivani zbog poseda u srcu starih rimskih i vizantijskih zemalja, bili su poštovane i moćne ličnosti u muslimanskom svetu. Uspeli su da nametnu svoju vlast gazijama-vladarima. Obično su bili u dobrim odnosima sa svojim vizantijskim susedima, nikejskim carevima. Odrekaajući se ambicija prema istoku, zadovoljavali su se da iz prestonice Konije upravljaju svojom uređenom i tolerantnom državom. Oživeli su gradski život i popravili puteve, podsticali su umetnost i učenost. Njihovoj mudroj i umešnoj upravi dugujemo što je prelaz Anadolije od zemlje većinom hrišćanske u zemlju većinom muslimansku obavljen tako glatko da se niko nije potrudio da zabeleži pojedinosti.³⁵

Blagotvornu vladavinu Seldžuka okončale su invazije Mongola. Prvo su neka turska plemena, bežeći ispred mongolskih hordi, došla u Malu Aziju. Naselili su se na zapadnoj granici gde su se pridružili gazijama, stalno nezadovoljnim seldžučkom vlašću. Godine 1243. pojavili su se i sami Mongoli. Seldžučki sultan je pretrpeo potpuni poraz od koga se njegova kraljevina nikad nije oporavila. Od tada su on i njegovi naslednici bili vazali mongolskih Ilhanida u Persiji i plaćali im danak, tako da su njihova moć i ugled stalno opadali. Za manje od jednog veka dinastija se ugasila.³⁶

Propadanje seldžučkog sultanata postepeno je omogućila pograničnim gazijama-vladarima slobodu akcije. Njima se pridruživalo sve više izbeglica iz krajeva pod mongolskom vlašću, službenika iz seldžučkih gradova, seljaka iz opustošenih ili preterano oporezovanih krajeva, bogougodnih ljudi, šeiha i derviša, od kojih su mnogi smatrani jereticima u strogim muslimanskim krugovima, ali čiji je fanatizam odgovarao graničarskom duhu. Pritisak i vera podjednako su ih podsticali da napadaju hrišćane. U početku to nije bilo lako. Nikejski carevi su obraćali znatnu

³⁴ Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, 18-20; Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman*, 101-7; Cahen, op. cit., 138-9.

³⁵ Cahen, *The Selcukid State of Rum*, u: *A History of the Crusades*, ed. Setton, II, 675-90.

³⁶ Cahen, *The Mongols and the Near East*, ibid. II, 690-2, 725-32.

pažnju na granicu i ponovo uspostavili akritaije, ali su ih držali pod kontrolom.³⁷ Međutim, ponovno zadobijanje Carigrada 1261, koliko god je bilo slavno, imalo je i negativnih posledica. Carstvo će odsada biti veoma zaokupljeno Evropom, suočeno s pretnjama ne samo balkanskih sila već i zapadnjaka željnih da osвете pad Latinskog carstva. Iz azijskih garnizona trupe su bile povučene. Štednja u mornarici oslabila je odbranu obala. Porezi su povećani u celom Carstvu da bi se mogle plaćati nove obaveze. Akritai su smatrali da ih slabo podržavaju i slabo plaćaju. Tokom tri poslednje decenije trinaestog veka više gazija je prodrlo preko granice. Pritešnjeni prenaseljenošću na svojoj strani granice, pohlepni na plen i podbadani od strane verskih vođa, oni i njihovi sledbenici nagnuli su u preostale zemlje vizantijske Azije. Povremeni pokušaji carske vojske da ih odbije i vrati bili su neuspešni. Poduzetniji među njima, kao knezovi Menteše i Ajdina, napadali su i s mora i na kopnu; vizantijska mornarica je bila preslaba da ih spreči da zauzmu nekoliko ostrva i primorske oblasti zapadne Anadolije. Do 1300. sve što je preostalo Vizantiji u Aziji, bile su, pored jednog ili dva izolovana grada, ravnice između Olimpa u Vitiniji i Mramornog mora, poluostrvo koje štrči prema Bosforu, teritorija u unutrašnjosti do reke Sangarios i oko stotinu milja crnomorske obale u pravcu istoka.

U ovim pokretima prednjačio je prvo emirat Menteše koji se nalazio na jugozapadu Male Azije. Ali njegova moć je smanjena kada su vitezovi jovanovci osvojili Rodos i tu se učvrstili. Vođstvo je prešlo na emire Ajdina, prve od azijskih Turaka koji su prodrli na evropske obale Egejskog mora. Da ih zaustavi, bila je potrebna združena snaga Mlečana, Kipra i jovanovaca. Dalje na sever bili su knezovi Saruhana, sa sedištem u Manisi ili Magneziji, donedavno drugoj prestonici nikejskih careva, a odmah do njih bili su knezovi Karesije, nastanjeni na trojanskoj ravnici. Na crnomorskoj obali kod Sinope bio je emirat Gazi Čelebije, poznat po gusarskim podvizima. Nekoliko manjih emirata nalazilo se u unutrašnjosti; bila su i dva velika emirata, Germijana i Karamanija, koja su se, oba, smatrala naslednicima Seldžuka i odlučno nastojala da uspostave uređenu državu, držeći pod kontrolom gazije. Karamanske knezove, koji su 1327. zauzeli Koniju, udaljenost od granice onemogućavala je da uklone lokalne gazije. Knezovi Germijane, čija je prestonica bila Kutahija, odbijali su da nose naziv gazije, ali su pokušavali da uspostave neku vlast nad susednim gazijama-vođama od kojih su mnogi prvobitno bili germijanske vojne vođe; u ovome su, uglavnom, uspeali. S jednim izuzetkom, emirati duž egejske obale i vizantijske granice odnosili su se prema njima s poštovanjem i uvažavanjem, ali stvarno nikad nisu prihvatili njihovo sizerenstvo.³⁸

Taj izuzetak bila je jedna mala država stvorena tokom druge polovine trinaestog veka u pograničnim krajevima istočno od vitinijskog Olimpa. Njen osnivač bio je izvesni Ertogrul, koji je umro 1281, a nasledio ga je sin Osman. Poreklo porodice Osmanovića, kako su Osmanovi potomci nazvani, netačno je predstavljano i ukrašavano u legendama stvorenim pošto je porodica postala znamenita. Sastavljen je rodoslov od dvadeset jednog pretka unazad do Noja, ali je kasnije dodat još trideset jedan da bi hronologija bila ubedljivija. Loza se nastavlja preko eponimskog heroja Oguza-hana, oca oguskih Turaka i njegovog sina Gek Alpa i unuka Čamundara, koji je istovetan sa Čavuldurom, po drugim legendama, jednim od dvadeset četiri Oguzova unuka, od koga potiču dvadeset četiri glavna oguska plemena. Ali, mada je postojalo pleme Čavdar koje je u kasnom trinaestom veku uključeno u osmansku zajednicu, ono se, kao samosvojno, u početku protivilo Osmanovom vođstvu. Druga jedna legenda uzdizala je porodicu, uzimajući kao njenog pretka Oguzovog najstarijeg unuka Kajia, sina Gun-hana, čime su Osmanlije i postali grana starijeg oguskog plemena. Ali ovo predanje se pojavilo tek u petnaestom veku kada je ono drugo o poreklu od Gek Alpa već bilo opšteprihvaćeno. U petnaestom veku dvorski laskavci su komplikovali stvar pripisujući dinastiji arabljske pretke, mada ona nikad nije tvrdila da vodi poreklo od samog Proroka; rodoslovlja njegovih potomaka bila su suviše dobro poznata.³⁹ Mehmed II, Sultan Osvajač,

³⁷ Wittek, op. cit., 25-32, i: *Das Fürstentum Mentesche*, 1-14.

³⁸ Wittek, op. cit., 34-7, i: *Das Fürstentum Mentesche*, 15-23; Lemerle, *L'Emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident*, 1-39.

³⁹ Wittek, op. cit., 4-15; Köprülü, op. cit., 82-8.

želeći da ostavi utisak na svoje turske i grčke podanike, podržavao je mišljenje da njegova porodica vodi poreklo od jednog princa iz carske kuće Komnina, koji je otišao u Koniju i tu prešao na islam, oženivši se jednom seldžučkom princezom.⁴⁰

Nema verodostojnih dokaza za ijednu od ovih pretpostavki. Oprezan istoričar doći će do zaključka da Ertogrul nije bio plemenski vođa već jedan sposoban gazija-zapovednik nepoznatog porekla, koji je nekako došao do granice i tu svojom hrabrošću privukao toliko sledbenika da je mogao da osnuje emirat. Njegovo glavno preimućstvo je bilo u geografskom položaju oblasti koje je zauzeo. Da bi opravdala svoje postojanje, zajednica jednog gazije morala je da upada i prodire u neverničku teritoriju. Do kraja trinaestog veka bezmalo sve gazije-emiri doprli su do krajnjih granica Male Azije. Vizantinci su odstupili; prepreka daljem napredovanju bilo je more. Mada su smeli gusari poput emira Ajdina i Sinope bili u stanju da preduzimaju unosne pljačkaške napade na neprijateljske obale, nijedan od njih nije imao zadovoljavajuću pomorsku moć da bi i pomišljao da prebaci dovoljno svojih ljudi i osnuje kolonije s druge strane mora. Osim emirata koji su se, dalje na istoku, graničili s Trapezuntskim carstvom, samo je još teritorija koju je nasledio Osman imala granicu prema nevernicima. U obe Osmanove zemlje sada su priticali najpreduzimljiviji elementi među Turcima, gazije-vođe, željne da nađu bogate krajeve koji se još mogu opljačkati, dervisi i učenjaci, željni da pobegnu što dalje od omrznutih Mongola, i znatna masa seljaka koji su još tražili staništa za sebe i svoju stoku. Osman je tako imao ljudski potencijal potpuno u nesrazmeri s njegovim malim emiratom.

Da Osman nije bio rođeni vođa, on se mogao izgubiti među ovim useljenicima. Vrlo malo znamo o tome kako se nosio s njima. Značajno je da u najstarijem sačuvanom natpisu u kome jedan osmanski vladar sebi daje titulu sultana, natpisu koji je na jednoj džamiji u Brusi ostavio Osmanov sin Orhan, stoji: „Sultan, sin Sultana gazija, Gazija, sin gazija, Gospodar horizonta, heroj sveta.“⁴¹ Svoje prvenstvo Orhan je uspostavio time što je postao vrhovni vođa gazija. Dok su druge gazije-emiri, u nemogućnosti da napreduju u pravcima za koje su jedino znali, počeli međusobno da se svađaju, Osman je ponudio život gazije svakom ko je prihvatao njegovo zapovedništvo.

Vizantijsko carstvo nije moglo zanemariti ovaj izazov. Možda bi bilo naj mudrije da je brzo povuklo svu svoju vojsku iz Anadolije i ovu oblast prepustilo Osmanu, a svoju snagu usredsredilo na mornaricu dovoljno jaku da spreči svaki prelaz preko Moreuza u Evropu. Tako bi Osmanovo napredovanje, zaustavljeno morem, moglo oslabiti i njegov emirat i dovesti do razilaženja njegovih sledbenika u potrazi za drugim ratnim pohodima. Ali ovakvo predviđanje i samoograničavanje nije se moglo očekivati. U početku u Carigradu nisu shvatili značaj Osmana. Poslednjih decenija trinaestog veka carske vojske su upućivane, ali bez nekog uspeha, protiv Turaka u Ajdinu i Manisi. Ozbiljnu pažnju Osman je skrenuo na sebe tek kada je 1301. porazio jednu vizantijsku vojsku kod Bafeuma, između Nikeje i Nikomedije, i počeo da naseljava svoje saplemenike severno od planine Olimpa. Vizantinci nisu mogli tek tako da dozvole da muslimani zauzmu njihove poslednje posede u Aziji, teritorije u blizini same prestonice. No njihov otpor je bio loše organizovan i neuspešan. Katalanska kompanija, koju je car Andronik II unajmio, pobedila je 1305. Osmana kod Lefke. Međutim, Katalanci su se uskoro pobunili protiv cara i uvukli Carstvo u desetogodišnji građanski rat. Tokom ovih godina ne samo što su mnogi turski odredi, koje su unajmljivali ili car ili Katalanci, prelazili s jedne na drugu stranu Dardanela, već je Osman uspeo da učvrsti svoju vlast nad krajevima sve do Mramornog mora. On je takođe predvodio pohode koji nisu preduzimani samo u njegovu korist. Njegove trupe su imale glavni udeo u osvajanju Efesa, poslednjeg preostalog vizantijskog grada na egejskoj obali, mada ga je prepustio emiru Ajdina. U nekoliko sledećih godina Osman je zaposeo vizantijske gradove duž crnomorske obale, od Janebolua do reke Sangarios.

Posle odlaska Katalanaca u Vizantiji su počeli dinastički građanski ratovi. Pred Osmanom je opet bio slab protivnik. Njegovu vojsku uglavnom je činila konjica; oruđa za opsadu nije imao.

⁴⁰ Nije tako neverovatno, kako to sugeriše Köprülü, da osmanska dinastija među precima ima Komnine i Seldžuke; ako je to tačno, do toga je došlo kasnije Bajazitovom ženidbom s jednom germijanskom princezom.

⁴¹ Wittek, op. cit, 14-15.

„Utvrdene gradove je zauzimao tako što bi iz njihove okoline oterao ili pretvorio u robove tamošnje seljake i tu naselio svoje sledbenike. Grad je tako bio odsečen od svojih izvora snabdevanja i glađu prisiljen na predaju, izuzev kada bi vojska poslata mu u pomoć uspela da se probije. Sada se usredsredio na grad Brusu koji se nalazi na severnim padinama ogranaka Olimpa, i koji je, zahvaljujući svojoj prirodnoj zaštićenosti i pogodnom položaju mogao poslužiti kao centar za operacije duž obale Mramornog mora. Utvrđenja i bogatstvo okoline omogućili su ovom gradu da odoleva Osmanu deset godina. Samo, car nije mogao poslati pomoć. U jesen 1326. glad je prisilila Brusu na predaju. Kada je vest stigla do Osmana, on je bio na umoru; umro je tog novembra, nekoliko dana kasnije. Izvanrednim korišćenjem prilika koje su mu se ukazivale, on je pretvorio mali pogranični emirat u glavnu silu među Turcima i udarnu snagu gazija protiv hrišćanstva.⁴²

Osman je imao sreće sa svojom decom. Njegov stariji sin Orhan nasledio je presto. Govorilo se da je on u skladu sa turskom tradicijom ponudio bratu Alaedinu da s njim deli vlast; ali Alaedin je velikodušno istrajavao na stanovištu da kraljevsku vlast ne treba deliti, i ostao je lojalan podanik. Orhan je nasledio i sposobnog ministra, koji se takođe zvao Alaedin. Nije lako odrediti kome se može pripisati značajan razvoj osmanske države, vladocu ili ministru. Kao i njegov otac, Orhan je bio gazija-vođa, zavetovan da pokorava nevernike. Njemu se 1329. predao istorijski grad Nikeja, koji je, kao i Brusa, već mnogo godina bio opkoljen. Car Andronik III i njegov ministar Jovan Kantakuzin su pokušali da ga oslobode. Ali posle jedne bitke bez pobednika, nezadovoljstvo među njihovim trupama i loše vesti iz Evrope prisilili su ih na povlačenje. Orhanov sledeći cilj bio je velika pomorska luka Nikomedija. Odupirala mu se devet godina, obezbeđujući snabdevanje i pojačanja morskim putem. Ali kada je Orhanu uspelo da blokira uski zaliv u kome se nalazila, morala je, 1337, da položi oružje. Sa Nikomedijom u rukama, sultan, kako se sada Orhan nazivao, bio je u mogućnosti da zaposedne svu teritoriju skoro do Bosfora.⁴³

Vizantija je sada bila izložena i stalnim napadima velikog srpskog carstva Stefana Dušana, a istovremeno je 1341. izbio građanski rat između Jovana Kantakuzina i regenata koji su vladali u ime maloletnog cara Jovana V. Vizantijski generali su već ranije najamljivali u službu turske trupe iz raznih plemena, uprkos nepopravljivoj navici Turaka da pljačkaju krajeve kroz koje prolaze. Orhanovi ljudi su bili najспособniji i najdisciplinovaniji. Dok su pristalice Jovana V unajmili plaćenike iz Manise i Ajdina, Jovan Kantakuzin je zadobio Orhanovu podršku dajući mu, 1344. godine, za ženu kćer Teodoru. Za uzvrat, sultan mu je poslao šest hiljada vojnika za borbu u Trakiji. Kantakuzin je, zadobivši presto, i nadalje pozivao turske trupe da mu pomognu u borbama protiv Srba. Izgleda da su se po okončanju sukoba mnogi od ovih Turaka nastanili u Trakiji.⁴⁴

Pad s vlasti Jovana Kantakuzina 1355. pružio je Orhanu željeni izgovor da upadne u Evropu i osvaja za sebe. Pod vođstvom njegovog sina Sulejmana, 1356. turska vojska je prevezena preko Dardanela. Za godinu dana njegove trupe su zaposle Čorlu i Dimotiku i nastavile prodor u unutrašnjost da zauzmu Jedrene. Kao i prilikom osvajanja u Aziji, sultan je podsticao saplemenike da slede svoje gazije i odmah se nasele na osvojenoj teritoriji. Kada je Orhan umro, verovatno 1362, Turci su bili gospodari zapadne Trakije. Sultan je povećao i svoju teritoriju u Aziji, ne toliko ratom koliko željom drugih Turaka da se pridruže tako uspešnoj gazijskoj državi. Izgleda da joj je, na severozapadu, pripojio emirate Saruhan i Karesiju. Moć Germijane je slabila, i sultan je bio u stanju da uspostavi svoju vlast u Eskišehiru i Ankari. Njegov glavni neprijatelj u Aziji bio je emirat Ajdin koji mu je sprečavao prolaz prema jugozapadu.⁴⁵

Orhan nije bio veliki vladar samo po osvajanjima. Uz pomoć svoga vezira, on je čvrsto organizovao državu ne uništivši njen pokretački gazijski element. Podsticao je unapređivanje gradova koristeći esnafe, zanatlije i trgovce koji su se držali *futuwwa*. Suzbijao je prilično razorni uticaj derviša pozivajući na saradnju ulemu, zvanične čuvarе muslimanske vere i njenih tradicija.

⁴² Wittek, op. cit., 37 — 43; Kramers, odrednica „Othman I“, *Encyclopaedia of Islam* III, 1005-7.

⁴³ Babinger, odrednica „Orkhan“, *Encyclopaedia of Islam*, III, 999-1001.

⁴⁴ O građanskom ratu u Vizantiji: Ostrogorsky, op. cit., 444-75.

⁴⁵ Babinger, loc. cit.; Köprülü, op. cit., 125-6. Datum Orhanove smrti nije sigurno utvrđen. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 62, daje 1360. Wittek, op. cit., 44, 54, daje 1362, na osnovu podataka iz *Βραχέα Χρονικά*.

Njihovo učenje je osiguravalo odgovarajuće postupanje sa sve većim brojem hrišćanskih podanika. Ako bi mu neki grad ili oblast pružali otpor i bili zauzeti silom oružja, hrišćani nisu imali nikakvih prava. Jedna petina stanovništva mogla je postati roblje, odrasli muškarci bi bili poslani da rade na posedima osvajača, a dečaci su obučavani za vojnike. Ako bi se predali, bilo im je dozvoljeno da zadrže svoje crkve i običaje. Mnogi hrišćani su pretpostavljali njegovu vlast carevoj, jer su njegovi porezi bili podnošljiviji. Mada su neki od njih primili islam iz prirodne želje da se pridruže vladajućim klasama, nije bilo prisilnog islamiziranja. Ulema je takođe podizala medrese, verske škole, u svakom gradu u koji bi došla, i tako sultanu stvarala školovanu elitu koja će obrazovati njegovu državnu upravu.⁴⁶

Istovremeno je i vojska reorganizovana. Do tada se sastojala skoro samo od lake konjice koju su davala plemena, u suštini još nomadska. Sada je bila preuređena u dve osnovne kategorije. Redovnu miliciju su činili muškarci, kojima je sultan dodelio zemlju za koju su plaćali malu novčanu zakupninu i usto bili obavezni da služe u vojsci kad god ih pozovu. Takvo leno, koje je bilo nasledno, poznato je kao *timar*. Veća ili vrednija lena, poznata kao *zijameti*, donosila su veći prihod, a držalac takvog lena imao je viši položaj u vojsci i veće obaveze u obezbeđivanju vlastite opreme. Najbogatiji među ovim *zajimima* postajao je *paša* ili *sandžak-beg* ili čak *begler-beg*, a time dobijao administrativne dužnosti, veću vojnu vlast i obaveze. Uz ovu lokalno baziranu miliciju, postojala je i plaćenička vojska, janičari, koji su služili doživotno; isprva su činili samo jedan pešadijski korpus sastavljen od robova hrišćana ili bivših hrišćana, a kasnije su postali sultanova garda. Glavne trupe u Orhanovo vreme bile su poznate pod nazivom *spahije*. One su obuhvatale topdžije, oružare, kovače i mornare. Mnogima od njih bila je data zemlja s obavezom da budu u vojnoj službi kad god zatreba, ali su bili plaćeni i obično unajmljivani samo za jedan pohod. Uz *spahije* su bili *pijade*, pešaci. Naziv je kasnije upotrebljavan za one koji su držali zemlju, dok su drugi nazvani *azapi* i vremenom poistovećeni sa *bašibozukom*, neredovnim vojnicima koji su služili radi kakve pljačke ili plena, isto kao i *akindžije*, udarna laka konjica. Orhan je zahtevao da svaka od formacija u njegovoj vojsci nosi posebnu uniformu. Takođe je ustanovio efikasne načine mobilizacije, tako da je u svako doba mogao vrlo brzo da skupi veliku i dobro uvežbanu vojsku.⁴⁷

Orhanov naslednik Murat I potpuno je iskoristio ovu izvrsnu vojnu silu. Muratova majka je bila Grkinja, među Turcima poznata kao Nilufer (Lokvanj), kćerka jednog pograničnog glavarara. Njegov stariji brat Sulejman je umro nekoliko meseci pre Orhana. Starijeg polubrata Ibrahima Murat je bez oklevanja poslao u smrt, a mlađi Halil, sin Teodore Kantakuzine, umro je, možda, prirodnom smrću, uskoro posle toga. Prvih godina svoje vladavine Murat je bio zaokupljen borbama na azijskoj granici, gde je morao da pokori pobunjene emire-suparnike. U Trakiji su Vizantinci povratili neke gradove koje su Turci bili zauzeli, ali iz njihovog zaleđa Turke nisu mogli isterati. Murat je bez teškoća ponovo osvojio te gradove kada se 1365. vratio u Evropu i Jedrene uzeo za svoju evropsku prestonicu. Carigrad i njegova okolina sada su bili izolovani, izuzev sa morske strane. Njegova azijska predgrađa već su bila u turskim rukama.⁴⁸

Tek sada je Evropa počela da shvata kakvu pretnju Turci predstavljaju. Mleci i Đenova, zabrinuti za svoje kolonije i trgovinu, počeli su da ispituju mogućnost jednog opšteg saveza protiv nevernika, ali njihovi pokušaji nisu doveli ni do čega. Car Jovan V odlazi u Italiju da ukaže na preteću opasnost i pokuša da najmi zapadne plaćenike, mada nije imao čime da ih plati. Kad se vratio, bio je prisiljen, 1373, da prizna sultana za svog sizerena, obećavši mu godišnji danak i vojnu pomoć kad god zatraži, a svog sina Manojla poslao je na Muratov dvor kao taoca. Jovan je bio veran vazal. Nagrađen je 1374, kada su njegov najstariji sin Andronik i Muratov sin Savdži skovali zaveru protiv svojih očeva. Muratove trupe su ugušile tu pobunu. Kada se Andronik opet pobunio i držao Carigrad od 1376. do 1379, Manojlo je uspeo da dobije od sultana dovoljnu pomoć da ocu vrati vlast. Ali cena koju je tada platio bila je obaveza da se pridruži turskoj vojsci u osvajanju

⁴⁶ Wittek, op. cit., 42-3, 50.

⁴⁷ Köprülü, op. cit., 131-2; Pears, *The Ottoman Turks to the Fall of Constantinople*, Cambridge Medieval History, IV, 664-5.

⁴⁸ Uzunçarşılı, op. cit., I, 61 sq.; Wittek, op. cit., 44-5; Ostrogorsky, op. cit., 478-9.

vernog, hrabrog i izolovanog grčkog grada Filadelfije, poslednjeg vizantijskog poseda u Aziji, izuzimajući Trapezuntsko carstvo.⁴⁹

Mada je Zapad sada bio ozbiljno zabrinut, bezuspešno planirajući krstaške pohode, jedino su vitezovi jovanovci sa Rodosa stalno napadali Turke. Ali njihov glavni neprijatelj bio je emir Ajdina, a svako slabljenje njegove moći išlo bi u korist suparnika, osmanskog sultana. Murata tako ništa nije sprečavalo da prodire na Balkan. Horde Turaka iz čitave Anadolije sada su sa svojim porodicama i, često, stokom navirale u Trakiju. Težnja za širenjem i nadalje je postojala. Srbija je još bila glavna sila na poluostrvu, mada je posle Dušanove smrti 1355. podeljena na dva dela. Bugarska se nikad nije oporavila od poraza koji su joj Srbi naneli kod Velbužda 1330, ali srpsko nastojanje da se Bugarska unizi samo je uklonilo moguću korisnu tampon državu. Bugari su vrlo malo učinili da bi zaustavili tursko prodiranje, sem što su uputili jedan kontingent vojnika da se pridruži velikoj vojsci koju je Vukašin, kralj južne Srbije, poslao u Trakiju 1371. Vukašin se nadao da će zaustaviti Turke, ali je bio slab vojskovođa. Dopustio je da ga Turci iznenade i da ga turska vojska daleko manja od njegove pobedi kod Černomena na reci Marici. Pobedom kod Marice u turske ruke dopao je veći deo Bugarske kao i srpska Makedonija. Bugarski kralj Ivan Šišman morao je da prizna Murata za svoga sizerena i pošalje svoju kćerku Tamaru u sultanov harem. Lazar Hrebeljanović, vladar severne Srbije, koji je sada postao vladar cele srpske kraljevine, našao se u situaciji da i sam prihvati status vazala.⁵⁰

Kasnije godine svoje vladavine Murat je posvetio učvršćivanju vlasti na osvojenim teritorijama. Organizovao je useljavanje Turaka u Evropu. Zaposedanje novoosvojenih provincija nije moglo biti tako potpuno kao što je bilo u Anadoliji ili čak i u Trakiji; ali uskoro su u grčkim, slovenskim i vlaškim selima stvorena turska lena, i tako su turske paše i begovi zagospodarili unutrašnjošću. Do 1386. Muratovo carstvo se prostiralo prema zapadu sve do Monastira, blizu albanske granice, a na severu do Niša. Sledeće godine predao mu se Solun, koji je bio opkoljen četiri godine. Blagostanje ovog grada počivalo je na trgovini sa zaleđem; odvojen od njega, nije mogao opstati. Murat je bio milostiv prema Solunu, postavio je Turčina za namesnika ali se nije mešao u unutrašnji život grada.⁵¹

Pošto je pre toga prisilio emirat Germijane na vazalstvo, sultan je 1381. našao za potrebno da preduzme pohod protiv emira Karamanije, pa je balkanskim vazalima naredio da mu pošalju svoje trupe. Stid koji je kod ponosnih Srba izazvao ovaj zahtev bio je takav da se knez Lazar odrekao vazalstva. Brzi turski napad kojim mu je uzet Niš, prisilio ga je da se opet pokori. Ali, u međuvremenu, on je nameravao da stvori svebalkanski savez protiv zavojevača i Srbi su 1387. na obalama reke Toplice odneli prvu i jedinu pobedu nad sultanovom vojskom. Murat nije oklevao sa osvetom. Posle brzog pohoda na Bugarsku, gde je dvojicu lokalnih kraljeva, Ivana Šišmana iz Trnova i Ivana Stracimira iz Vidina, lišio najvećeg dela njihovih teritorija, prešao je u južnu Srbiju, gde ga je ugostio vazalni vladar Konstantin od Čustendila i jedan svoj odred pridružio njegovoj vojsci. Zatim je skrenuo prema severu da bi se sukobio sa knezom Lazarom na Kosovu polju, polju kosova.

U rano jutro 15. juna 1389, dok se sultan oblačio, u njegov šator uveden je jedan srpski prebeglica koji je tvrdio da će mu dati obaveštenja o hrišćanskim položajima. Približivši se sultanu, iznenada se sagnuo i zadao mu udarac u srce. Smesta je ubijen; njegova je žrtva, međutim, bila uzaludna. S vojskom su bila i dva sultanova sina. Stariji, Bajazit, odmah je preuzeo komandu, ne dozvoljavajući da se objavi vest o očevoj smrti dok se bitka ne završi. Turci su se borili savršeno disciplinovano, za razliku od hrišćana koji su, kad je njihov prvi snažni napad posustao, počeli da se kolebaju, dok se šapat o izdaji širio kroz vojsku. Do sumraka je turska pobeda bila potpuna. Knez Lazar je zarobljen i pogubljen u šatoru u kome je Murat izdahnuo. Bajazit se sada proglasio

⁴⁹ Charanis, *The Strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks*, „Byzantion“, XVI, I, 288-300.

⁵⁰ Köprülü, op. cit., 129—130; Jireček, *Geschichte der Serben*, II, 87 sq.

⁵¹ Tafrali, *Thessalonique au quatorzieme Siècle*, 283-5; Charanis, op. cit., 301; Jireček, op. cit., II, 99 sq; Ostrogorsky, op. cit., 485; Babinger, *Beiträge zur Frühgeschichte der Turkenherrschaft in Rumelien*, 65 sq.

sultanom, i izdao naredbe da njegovog brata odmah uguše. O podeli vlasti nije moglo biti govora.⁵²

Za trideset godina vladavine, izvanredno se koristeći vojskom i organizacijom koje mu je otac ostavio, Murat I je preobrazio gazijski emirat u najsnažniju vojnu silu u jugoistočnoj Evropi. Sam njegov karakter je simboličan za promenjenu prirodu njegove države. Za razliku od svoga oca i dede, on je voleo pompu i ceremonijal, sebe je video kao cara. Bio je strog, čak svirep, s jednom crtom cinizma, koju je možda nasledio od svojih grčkih predaka. Ali mogao je da bude i velikodušan, uvek je bio pravedan, ali i cepidlaka u pogledu discipline.

Bajazit, njegov naslednik, bio je, izgleda, takođe sin Grkinje, ali za razliku od Nilufer, ova je verovatno bila robinja, po imenu Đulčiček (Ružin Cvet). Kao i otac, Bajazit je bio sklon pompi, ali popustljiviji prema sebi i plahovitije naravi, bezobziran prema drugima i manje uspešan u održavanju discipline. Brza reagovanja donela su mu nadimak Jilderim (Munja); ali on nije bio veliki vojskovođa. Vladavinu je počeo sjajno. Pobeda na Kosovu donela mu je potpunu vlast nad Balkanom. Izgledalo je da će za nekoliko godina zauzeti celo poluostrvo, uključujući i one oblasti u Grčkoj i Albaniji u koje Turci još nisu bili prodrli. Srpski presto je nasledio Lazarev sin Stefan, ali sa skromnom titulom despota i kao vazal sultana kome je za ženu dao svoju sestru Maru. Bugarska trnovska kraljevina dokončana je 1393. Jedna turska vojska prodrla je na Peloponez 1394. i lokalne vladare svela na vazale. Godine 1396. Bajazit je nameravao da osvoji i sam Carigrad, ali mu je na maršu prema gradu stigla vest o krstaškom pohodu koji su organizovali ugarski kralj Žigmund i vitezovi sa celog Zapada. Okrenuo se i, potvrđujući svoj nadimak Munja, pohitao ka severu, i kod Nikopolja napao vojsku zapadnjaka. Njihova glupost mu je pomogla da odnese potpunu pobedu, što mu je omogućilo da zauzme preostalu vidinsku kraljevinu i da vlaškog kneza, s druge strane Dunava, učini svojim vazalom. Učvrstivši vlast duž dunavske granice, krenuo je prema Carigradu, ali se opet nije usudio da ga napadne, verovatno zato što su do njega stigli glasovi da italijanske pomorske sile opremaju jednu armadu.⁵³ Umesto napada, pokušao je bez uspeha da okrene Jovana VII protiv njegovog suvladara i strica Manojla II s kojim je, suprotno uobičajenoj vizantijskoj praksi, delio presto u potpunom prijateljstvu. Jedina pomoć koja je sa Zapada stvarno stigla u Vizantiju bilo je nešto vojnika koje je doveo maršal Busiko. Oni su ostali u Carigradu godinu dana ne učinivši ništa što bi im služilo na čast.⁵⁴ Kada su otišli, Bajazit je, videći kako su slabi zapadni naponi da Carigradu pruže pomoć, bio spreman da po drugi put pokuša napad na grad. Na azijskoj strani Bosforskog moreuza nedavno je završio gradnju tvrđave poznate kao Anadolu Hisar. U proleće 1402. poslao je oholu poruku caru, tražeći od njega da preda prestonicu; Manojlo II je još bio na putu po zapadnoj Evropi; ali Jovan VII je odgovorio sultanovim izaslanicima s pobožnom hrabrošću: „Recite svom gospodaru da smo mi slabi, ali da se uzdamo u Boga koji može nas učiniti snažnim, a najmoćnije svrgnuti s prestola. Vaš gospodar neka postupi kako mu je volja“.⁵⁵

Jovanovo uzdanje u Boga bilo je osnaženo vestima koje su dopirale s Istoka. Tatarin Timur, poznat u engleskoj drami kao Tamerlan, bio je u stvari Turčin, ali je po ženskoj liniji poticao iz velikog mongolskog plemena Džingiz-hana. Rođen je 1336. u Kešu u Turkestanu. Do pred kraj četrnaestog veka izgradio je carstvo koje se prostiralo od granica Kine i Bengalskog zaliva do Sredozemnog mora. Po blistavosti vojnih podviga bio je sličan Džingiz-hanu; bio mu je sličan i po nemilosrdnoj svireposti. Međutim, nedostajala mu je sposobnost, koju su mongolski hanovi do tada pokazali, da organizuje osvojene teritorije. Po njegovoj smrti doći će do raspada njegove države, ali za života je bio neobuzdan i strašan protivnik. Mada je bio pobožan musliman, ničega od gazije nije bilo u njemu. Ratovao je da uzdigne sebe, a ne za veru; žrtve njegovih pokolja najviše su bili muslimani. Postojanje osmanskog sultanata dugo ga je mučilo, delimično zato što je bio surevnjiv na postojanje još jednog moćnog turskog vladara, a delimično što se plašio da bi sultanat mogao

⁵² Babinger, op. cit., I, 24; Jireček, op. cit., II, 119 sq. Tačan datum bitke na Kosovu je sporan, ali izgleda da je 15. jun tačan. Videti: Atiya, *The Crusade of Nicopolis*, 5, i Ostrogorsky, op. cit., 486, n. 1 za reference.

⁵³ Detaljan opis pohoda i bitke kod Nikopolja nalazimo kod Atiya, op. cit. Videti takođe: Inalcik, odrednicu „Bayazid I“, *Encyclopaedia of Islam*, novo izdanje, I, 117-9.

⁵⁴ Videti gore, 25. str.

⁵⁵ Ducas, op. cit, XV, 89.

ugroziti njegovu vlast nad zapadnim provincijama. Još 1386. prodro je u istočnu Anadoliju i kod Erzindžana pobedio vojsku koju su protiv njega poslali anadolijski emiri. Potom je morao da se povuče, ali je zapretio da će se vratiti. Osam godina kasnije Bajazit, koji se oženio jednom germijanskom princezom i preuzeo kao miraz većinu oblasti njene porodice, lično je otišao u Erzindžan da se pobrine za odbranu poluostrva. Ali 1395. Timur se opet pojavio i probio do Sivasa, masakrirajući stanovništvo, uključujući i jednog od Bajazitovih sinova koji je bio namesnik provincije. Opasnost po Bajazita je minula kada je tatarska vojska krenula na istok, kako bi poharala Alep, Damask i Bagdad. Ali nevolje osmanskog sultana nisu bile okončane; Timur je bio u bližoj vezi s njegovim neprijateljima nego što je on to pretpostavljao. U logor osmanskih trupa, okupljenih ispred bedema Carigrada, došli su Timurovi izaslanici sa strogom zapovešću da Bajazit mora da vrati hrišćanskom caru sve zemlje koje je ugrabio od njega. Bajazit je odgovorio žestoko uvredljivim rečima. Zatim je prekinuo opsadu Carigrada i prebacio vojsku u Anadoliju. Timur je već bio kod Sivasa. Odlučna bitka odigrala se kod Ankare, 25. jula 1402. Svojom bahatošću Bajazit je doveo sebe u taktički nepovoljan položaj, dok su mu vojnici bili nedisciplinovani i ozlojeđeni zbog njegovog tvrdičluka. Kada je Timurova silna vojska, pojačana jednim korpusom sa slonovima iz Indije, krenula u žestok napad, osmanske snage su razbijene i dale se u bekstvo, ostavivši Bajazita i njegovog drugog sina Musu kao zarobljenike u Timurovim rukama. Jedini odred koji se dobro držao bio je srpski kontingent predvođen despotom Stevanom. On je uspeo da spase sultanovog najstarijeg sina Sulejmana i jednog od Sulejmanove braće. Četvrti brat, Mustafa, nestao je u bici. Preživeli su pobjegli u sigurnost Anadoliju Hisara, dok je Timur trijumfalno krenuo kroz zapadnu Anadoliju, pljačkajući gradove, među njima i staru osmansku prestonicu Brusu, gde su mu u ruke pale i žene iz sultanovog harema. Sa sobom je vodio zarobljenog sultana u nosiljci koju je legenda kasnije pretvorila u zlatni kavez. S Bajazitom se u stvari postupalo uljudno; kada je marta 1403. umro, verovatno od sopstvene ruke, njegov sin Musa je oslobođen i dozvoljeno mu je da telo odnese u porodični mauzolej u Brusi. Sam Timur je napustio Anadoliju kasnije te godine i vratio se u svoju glavnu prestonicu Samarkand, gde je, praveći planove za osvajanje Kine, umro 1405. u svojoj sedamdeset drugoj godini.⁵⁶

Ovo je bio trenutak kada je osmanska pretnja hrišćanstvu mogla biti zauvek otklonjena da su svetske sile bile slobodne i voljne da se brzo udruže u veliki savez. Ali, čak i da je dinastija uklonjena, turski problem bi i dalje ostao. Istoričari koji prekorevaju hrišćane što su propustili bogomdanu priliku, zaboravljaju da se u Evropi već bilo stalno naselilo stotine hiljada Turaka. Pokoriti ih, bio bi veoma težak zadatak, a isterati ih, skoro nemoguć. Timurov pohod čak ih je ojačao, jer su porodice, pa i čitava plemena bežala pred njegovim vojskama u sigurnost evropskih provincija; prevozeći ih, Đenovljani su dobro zarađivali. Oko 1410. bilo je, kako je istoričar Duka držao, više Turaka u Evropi nego u Anadoliji. Osim toga, Bajazit je tu ostavio znatne vojne snage da čuvaju granice i red u provincijama. Osmanska dinastija je bila ponižena kod Ankare, a njena vojna moć oslabljena. Ali nije bila uništena.⁵⁷

Manojlo II je što je bolje mogao iskoristio vremenom osvešteno vizantijsko oružje — diplomatiju. Bajazitovi sinovi su otpočeli borbu za presto. Najstariji, Sulejman, proglasio se za sultana, ali mu je položaj bio nesiguran. Da bi dobio Manojlovu pomoć, vratio mu je Solun i nekoliko gradova na tračkoj obali, a obećao je i nekoliko gradova u Aziji, koji, u stvari, nisu bili u njegovoj vlasti. Najmlađeg brata Kasima poslao je u Carigrad kao taoca, a za uzvrat je dobio za ženu carevu sinovicu, nezakonitu kćerku morejskog despota Teodora I. Porazio je i pogubio 1405. svoga brata Isu; ali Sulejman je bio neurotik, s dugim nastupima pijančenja i apatije. Njegovi vojnici su izgubili poštovanje prema njemu i priklonili se njegovom bratu Musi koji je, nasuprot Sulejmanovoj provizantijskoj politici, nastupao kao zatočnik islama. Sulejmana su 1409. napustile njegove trupe i ubile ga pri pokušaju bekstva u Carigrad. Musa je postao sultan. Zbog podrške koju je pružala njegovom bratu, divljački je opustošio Srbiju. Ponovo je zauzeo i opljačkao Solun, koji je

⁵⁶ O Timuru videti: Grousset, *L'Empire des Steppes*, 486 sq.

⁵⁷ Ducas, op. cit., XXIII, 177-9. Vidi gore 26. i 27. str.

za hrišćane branio Sulejmanov sin Orhan; on biva zarobljen i oslepljen. Mada poražen u jednoj pomorskoj bici, Musa je doveo svoje kopnene snage pod bedeme Carigrada. Ali sada je krenuo protiv njega njegov mlađi brat Mehmed, koji je ponovo uspostavio osmansku vlast u Anadoliji i, uz pomoć Vizantinaca i Srba i turskih jedinica koje su se gnušale Musine surovosti, pobedio ga i ubio 1413, a sam postao sultan.⁵⁸

Mehmed, koga su suvremenici nazivali čelebija (reč se u ovom slučaju najbolje prevodi sa „gospodin“) pokazao se kao dobar vojnik, ali po temperamentu bio je čovek mira. Solun i druge gradove koje je zaposeo Musa vratio je Manojlu s kojim je ostao u srdačnim prijateljskim vezama celog života. Bio je 1416. prisiljen na bezuspešan rat s Mlečanima, i 1419. na rat s Ugarskom; a morao je da uguši i pobunu čoveka koji je tvrdio da je njegov brat Mustafa i da je preživeo bitku kod Ankare. Veći deo njegove vladavine je prošao u građenju utvrđenja duž granica, učvršćivanju administracije i ulepšavanju gradova u njegovom carstvu. Izvanredna Zelena džamija u Brusi trajni je spomenik ovom dobrodušnom i profinjenom vladaru. Umro je od srčane kapi u Jedrenu decembra 1421.⁵⁹

Mehmedov najstariji sin Murat upravljao je Anadolijom kao očev namesnik. Vest o sultanovoj smrti nije odmah objavljena kako bi on mogao da stigne do Jedrena i preuzme vlast. Kao i Mehmed, Murat je po temperamentu bio čovek mira. Govorilo se da je pripadao jednom derviškom redu i želeo da se povuče kako bi provodio život u meditiranju.⁶⁰ Ali bio je savestan vladar a okolnosti su od njega zahtevale da bude vojnik i administrator. Pretendent Mustafa je bio još na slobodi, a Murat je podozrevao da ovaj dobija pomoć iz Carigrada. Da se na to požali, Murat šalje Manojlu poruku, tražeći da se nastavi prijateljstvo koje je postojalo između cara i njegovog oca. Manojlo bi rado pristao na ovo; ali, budući star i umoran, dopustio je da umesto njega odluči njegov sin Jovan VIII koji je, podržan vizantijskim senatom, smatrao da podsticanje sukoba u osmanskoj dinastiji može biti korisno. Jovan je zato zatražio da se dvojica od Muratove braće pošalju u Carigrad kao taoci. Murat je, prirodno, odbio zahtev i, pošto je uklonio Mustafu, opseo je Carigrad juna 1422. Međutim, bedemi su bili suviše jaki za vojsku koja nije imala sprave za opsadu; a i Jovanove procene su se pokazale donekle tačnim. U Anadoliji je došlo do pobune koju je nominalno predvodio Muratov trinaestogodišnji brat Mustafa, a u stvari su je podstakli zavidni emiri Germijane i Karamanije. Murat prekida opsadu da bi se obračunao s pobunjenicima, a onda se zadovoljio time što je poslao vojsku da pohara Peloponez.⁶¹

Bilo mu je dato malo od mira koji je želeo. Godine 1428. morao je da suzbije pohod s druge strane Dunava, koji su protiv njega predvodili ugarski i poljski kralj. Zatim, 1430, njegove trupe ušle su u Janjinu u Epiru. Iste godine oteo je Solun od Mlečana koji su ga držali sedam godina. Srbiji, u kojoj je Đurađ Branković 1427. nasledio svoga ujaka Stefana Lazarevića, nametnuto je potpuno vazalstvo, a despot je primoran da raskine savez sa Ugrima kojima je ustupio Beograd. Bilo mu je takođe naloženo da kćerku Maru da za ženu sultanu; odlaganje da to učini izazvalo je turski pohod na njega. Murat nije imao poverenja u despota; 1440. poveo je još jedan pohod protiv njega i razrušio tvrđavu Smederevo na Dunavu, čiju je gradnju sam dozvolio Srbima. Krenuo je i dalje, da opsedne Beograd, ali su gradska utvrđenja za njega bila suviše jaka. Bio je prisiljen da se povuče.⁶²

⁵⁸ Najbolji prikaz ovog perioda nalazi se u: Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, 325 sq. Videti takođe: Kramers, odrednicu „Muhammad I“, *Encyclopaedia of Islam*, III, 657-8.

⁵⁹ Ducas, op. cit., XIX-XXII, 129-69.

⁶⁰ Ducas, op. cit., XXXIII, 285; Bertrandon de la Broquière, *Voyage d'Outremer*, 181-2: „Rekli su mi da on ne voli rat, i čini mi se da je to istina“; Laonicus Chalcocondylas, *De Rebus Turcicis*, C. S. H. B., 351-2, kaže da se Murat zavetovao da će se pridružiti verskom redu u kriznom trenutku bitke kod Varne. Tvđenje nije dokumentovano; ali Muratovi postupci prema janičarima (videti niže 64. str., n. 3) sugerišu da je osećao naklonost prema bektašijima.

⁶¹ Ducas, op. cit., XXVIII, 229-37; Chalcocondylas, 231-5; George Phrantzes, *Chronicon*, C. S. H. B., 116-17; Jorga, op. cit., I, 378 sq. Suvremeni prikaz opsade c dodatim pojedinostima o čudima daje Jovan Kanon; objavljen je u C. S. H. B., tom *Phrantzes*, 457-479.

⁶² Ducas, op. cit., XXI-XXXI, 245-270; Chalcocondylas, 236-248; Jorga, op. cit., I, 236 sq. Suvremeni opis osvajanja Soluna popraćen monodijom daje Jovan Anagnost; objavljen je u C. S. H. B., tom *Phrantzes*, 483-534.

Neuspeh pred Beogradom ohrabrio je Muratove neprijatelje. Papa je, ushićen uspehom Firentinskog sabora, organizovao krstaški pohod. Ugarski kralj Vladislav prihvatio ga je rado i revnosno. Srpski despot je pristao da pomogne Ugrima. Vodeći albanski glavari Đurađ Kastriot, nazvan Skenderbeg, objavljuje rat sultanu, a karamanski emir je nagovoren da ga napadne u Aziji.⁶³ Dok je Murat bio zauzet kažnjavanjem Karamanaca, ugarska vojska sa svojim saveznicima, predvođena kraljevskim kopilanom Jankom Korvinom Hunjadijem, erdeljskim vojvodom, prešla je Dunav i isterala Turke iz srpske despotovine. Murat je sa svim svojim trupama pohrlio nazad u Evropu i došao do Dunava. Ali nije bio rad da se izloži riziku bitke, a ustanovio je da je i kralj Vladislav sličnog raspoloženja. Ugrima su se pridružile trupe koje je papa sakupio na zapadu i kojima je zapovedao njegov legat, kardinal Čezarini Đulijano; Vladislav je, međutim, očekivao veću pomoć. On i Murat pristaju da se juna 1444. sastanu u Segedinu. Tu su se i jedan i drugi zakleli, Murat na Kuran a Vladislav na Evanđelje, da će poštovati desetogodišnje primirje tokom kojeg ni jedan ni drugi neće pokušati da pređe Dunav. Ne odobravajući primirje, Hunjadi je odbio da prihvati obavezu.

Murat je sada mislio da se može povući i posvetiti kontemplativnom životu za kojim je tako dugo žudeo. Ali tek što je povukao vojsku sa granice i najavio svoje planove o odricanju od prestola, stigla mu je vest da je ugarski kralj prešao Dunav i da nastupa kroz Bugarsku. Kardinal Čezarini je proglasio da je zakletva data neverniku bezvredna, a prilika je izgledala suviše dobra da bi se propustila. Ovo verolomstvo je zapanjilo pravoslavne hrišćane kao i Turke. Car Jovan VIII nije ponudio pomoć. Povukavši svoje snage, srpski vladar Đurađ Branković je sprečio Skenderbega da se priključi saveznicima. Hunjadi je nerado pošao u ovaj pohod; njegov savet u pogledu strategije kardinal nije prihvatio. Murat, koji je u Anadoliji dovodio stvari u red pripremajući svoje povlačenje s vlasti, pohitao je s vojskom nazad na sever. Trostruko jačim snagama napao je hrišćane 11. novembra 1444. kod Varne i porazio ih. Život su izgubili kralj Vladislav i kardinal. Samo je Hunjadi sa svojim trupama izbegao pokolj. Ovom pobedom sultan je opet stavio pod svoju kontrolu teritorije do Dunava.⁶⁴

Uskoro potom Murat je zvanično abdicirao u korist dvanaestogodišnjeg sina Mehmeda i povukao se u Manisu. I opet mu nije bilo dato da uživa u miru. Njegovi ministri i vojska nisu bili zadovoljni novim vladarem, prerano sazreli, tvrdoglavim i oholim; a ni prilike duž evropske granice još nisu bile sređene. Javno mnjenje i državna potreba vratili su Murata na presto. U Albaniji, Skenderbeg je ostao neporažen a turski pohodi protiv njega i dalje su bili neuspešni. Murat je 1446. poslao u Grčku jednu vojsku koja je opustošila Peloponez. Hunjadi je, sada već regent, 1448. ponovo je preduzeo ofanzivu s vojskom koju su sačinjavali Ugri, Vlasi, Česi i nemački plaćenici. Bilo je dogovoreno da se sastane sa Skenderbegom na Kosovu polju. Ali pre nego što su Albanci mogli da mu se pridruže, iznenada se pojavila silna turska vojska i uništila njegove snage. On je jedini uspeo da umakne, i to zahvaljujući pomoći nemačkih i čeških trupa. Ovaj poraz, usledivši tako brzo posle poraza kod Varne, oslabio je ugarsku vojnu moć za čitavu jednu generaciju. Ugarska zastava i dalje se vila nad Beogradom, ali snage za pohode južno od Dunava više nije bilo. Kad je došlo do krize, Hunjadi nije mogao ništa učiniti da pomogne Carigradu. Na celom Balkanskom poluostrvu samo je u albanskim planinama bilo nekog stalnog otpora turskoj vlasti.⁶⁵

Murat je imao podjednakog uspeha i u Anadoliji. Ovih kasnijih godina svoje vladavine pripojio je sultanatu emirate Ajdina i Germijane a pokorio Karamance. Drugi autonomni vladari,

⁶³ O Skenderbegovom životu videti: Radonić, *Đurađ Kastriot Skenderbeg i Albanija u XV veku*, i Gegaj, *L'Albanie et l'Invasion Turque au XVe Siècle*.

⁶⁴ Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, 19-33. Korisnost ove značajne knjige umanjena je potpunim izostavljanjem referenci na izvore. U najpotpunijem modernom prikazu pohoda i bitke kod Varne: Halečki, *The Crusade of Varna*, ima nekoliko vrlo kontroverznih tvrdnji. Videti: Pall, *Autour de la Croisade de Varna*, „Bulletin Historique de l'Academie Roumaine“, XXII, 144 sq. i Babinger, *Von Amurath zu Amurath. Vor- und Nachspiel der Schlacht bei Varna*, „Oriens“, III, 229 sq.

⁶⁵ Babinger, *Mehmed der Eroberer*, 51-5.

kao što su emiri Sinope i Atalije, priznali su otomansku vrhovnu vlast. Car Trapezunta bio je nemoćan i pokoran kao i njegov zet u Carigradu.⁶⁶ Osmansko carstvo je iznutra bilo sređeno i napredno. Muratova glavna vojna reforma bila je u reorganizovanju janičarskih jedinica do tada sastavljenih od zarobljenih dečaka. On je sada uveo sistem po kome je svaka hrišćanska porodica, grčka, slovenska, vlaška ili jermenska, bila obavezna da, ako se od nje zatraži, preda jedno muško dete sultanovim službenicima. Ovi dečaci su u posebnim školama vaspitavani u strogo muslimanskom duhu. Posebno daroviti među njima služili su kao tehnički stručnjaci ili u državnoj upravi, dok su od većine stvarani visoko obučeni vojnici koji su obrazovali izvanredan udarni odred sultanove garde. Imali su posebne kasarne i bilo im je zabranjeno da se žene kako bi čitav svoj život posvetili službi sultanu.⁶⁷ I pored nametanja ovog veoma omrznutog danka i njegovih povremenih zahteva za masovni prelazak na islam, Murat nije bio neomiljen kod svojih hrišćanskih podanika koji su ga smatrali vrlo savesnim i pravednim. Imao je mnogo prijatelja hrišćana, a govorilo se da je na njega imala znatan uticaj njegova lepa žena Srpkinja, kojoj je bio odan. U stvari, život pod njegovom dobro sređenom i obično tolerantnom vlašću mnogim Grcima je izgledao spokojniji nego u ostacima starog hrišćanskog carstva punim strepnje i nevolja.⁶⁸

Murat je umro u Jedrenu 13. februara 1451. ostavivši svome nasledniku sjajno nasleđe.

III. CAR I SULTAN

Pokojni car Jovan VIII je bio najstariji od šestoro braće, sinova Manojla II i carice Jelene, kćerke jednog srpskog vladara⁶⁹, koji je imao zemlje u Makedoniji, i njegove žene Grkinje. Iza Jovana po godinama je dolazio Teodor, a za njim su sledili Andronik, Konstantin, Dimitrije i Toma. Teodor i Andronik su umrli pre njega. Ovaj drugi je bio bolešljiv i beznačajan. Jedini njegov poduhvat od važnosti bila je prodaja Soluna Mlečanima 1423. Zatim se povukao u manastir Pantokratora u Carigradu gde je, pod monaškim imenom Akakije, umro marta 1428.⁷⁰ Teodor je bio značajniji. Nasledio je očeve intelektualne sklonosti i bio izvanredan matematičar, ali ćudljiv i neurotičan, čas energičan i ambiciozan, čas rad da napusti svet i povuče se u sveti mir nekog manastira. Još kao dete nasledio je strica Teodora I i postao 1407. despot Moreje; njegov otac je tokom nekoliko godina najveći deo vremena provodio u despotovini, pokušavajući da u njoj uspostavi red i gradeći preko korintske prevlake velika utvrđenja poznata kao Heksamilion, da bi ih video uništena jednim turskim napadom 1423.⁷¹ Teodor je bio dobar vladar koliko su mu to njegova raspoloženja i surevnjivosti dozvoljavale. Godine 1421. oženio se italijanskom princezom Kleopom Malatesta, rođakom pape Martina V. Zbog naravi njenog muža, život joj nije bio lak. Prešla je u grčko pravoslavlje, što je razgnevalo papu koji je za to optužio njenog supruga, ali izgleda da je odluka o prelazu bila njena. Ona i Teodor imali su u Mistri vrlo skroman ali visoko prosvেćen dvor čiji je sjaj potamneo posle njene smrti 1433. Glavna zvezda bio je tu oboma privrženi Pliton. Pošto je po godinama dolazio odmah iza Jovana, Teodor se smatrao naslednikom Carstva i 1443, kada je bilo jasno da Jovan neće imati dece, zamenio je svoju despotovinu za grad Selimvriju u Trakiji, oko četrdeset milja od prestonice, da bi bio blizu kad Jovan umre. Ali sudbina ga je izigrala. Razboleo se od kuge u leto 1448. i umro u julu, tri meseca pre cara.⁷² Njegovo jedino dete bila je kćerka Jelena,

⁶⁶ Ibid., 42-3.

⁶⁷ Mortmann, odrednica „Dewshirme“, i Huart, odrednica „Janissaries“, u: *Encyclopaedia of Islam*, I, 952-3, i II, 572-4. Vidi Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, 45-8, za priče u kojima se osnivanje korpusa vezuje za bektashijski red. Bartholomaeus de Jano, *Epistola de Crudelitate Turcarum*, M. P. G., CLVIII, col. 1065-6, kaže da je Murat reorganizovao korpus 1438.

⁶⁸ Ducas, op. cit., XXXIII, 285; Chalcocondylas, op. cit., 375; Phrantzes, op. cit., 92, 211.

⁶⁹ Jelena Dragaš, kći Konstantina Dejanovića (prim. prev.).

⁷⁰ Phrantzes, op. cit., 121-2, 134.

⁷¹ Zakythinos, *Le Despotat Grec de Morée*, I, 165-74.

⁷² Zakythinos, op. cit., I, 165-225, 299-302, i II, 322-34. Najveći deo opšteg znanja o Teodoru daje Frances koji ga, kao suparnika svom heroju Konstantinu, nije voleo i dosledno je nepravičan prema njemu.

koja se deset godina ranije udala za kiparskog kralja Jovana II.⁷³

Dvojica najmlađe braće, Dimitrije i Toma, nisu bili ličnosti vredne hvale. Dimitrije je bio nestaložen, ambiciozan, beskrupulozan. Sebe je video kao zatočnika grčke vere protiv prolatinskih stavova svoga brata Jovana koga je pratio na Firentinski sabor. Žena mu je bila iz čuvene grčko-bugarske porodice Asena, a njom se oženio protiv volje i svoje i njene porodice. Imao je prijatelja na turskom dvoru i 1442. pokušao je da napadne Carigrad uz pomoć turskih vojnika; cara je spasao hitni dolazak pojačanja koje je doveo njegov brat Konstantin. Dimitriju je oprošteno i dozvoljeno da ostane u Carigradu. Kad je umro njegov brat Teodor, nasledio je Selimvriju.⁷⁴

Toma je bio staloženiji ali slabiji. Kao mladić je 1430. poslat da pomogne braći u Moreji. Tu se oženio Katarinom Cakarija, naslednicom poslednjeg ahajskog vladara, i za apanažu dobio neke od bivših poseda njene porodice. Bez većih kolebanja odano je prihvatao vođstvo svoga brata Konstantina.⁷⁵

Konstantin je bio najsposobniji od braće. Rođen je 1404, a za apanažu su mu dati Selimvrija i susedni trački gradovi. Godine 1427. otišao je na Peloponez da pomogne Jovanu VIII u osvajanju tamošnjih poslednjih franačkih oblasti. Poseban razlog njegovog dolaska bila je najavljena namera njegovog brata Teodora da se povuče u manastir. Teodor se uskoro predomislio; ali, u međuvremenu, Konstantin je marta 1428. sklopio politički brak sa sinovicom Karla Toka, gospodara Epira i velikog dela zapadne Grčke. U miraz je dobio sve Tokove zemlje na Peloponezu, i mada je mlada princeza Magdalena, na venčanju prekrštena u Teodoru, umrla bez poroda dve godine kasnije, Konstantin je zadržao njene zemlje i učinio ih bazom iz koje je planirao da osvoji ostatak poluostrva. Njegovi odnosi s Teodorom često su bili zategnuti. Teodor je bio naročito pogođen kada je Jovan VIII pozvao Konstantina da upravlja Carigradom dok on bude u Italiji na saborima, pošto je to nagoveštavalo da Jovan namerava da Konstantina učini svojim naslednikom. Prijateljstvo nije ponovo uspostavljeno sve dok Konstantin svoje posede u Trakiji i polaganje prava na nasleđe carskog prestola nije zamenio za Mistru i despotovinu. Otada je Konstantin despot u Mistri, a Toma mu pruža podršku kao despot u Klarenci, na zapadnoj obali. Osvajanje Peloponeza, izuzev četiri mletačka grada: Argosa, Nafpliona, Krotona i Modona, završeno je 1433. Konstantin je sada nameravao da zauzme Atiku i Beotiju. Ohrabren veću o Hunjadijevom uspehu u Srbiji, on 1444. kreće na sever od Korinta, dok je njegov najsposobniji vojskovođa, Jovan Kantakuzin, prešao iz Patrasa u Fokidu. Uskoro je cela Grčka do venca Pinda bila u njegovim rukama, sem Akropolja u Atini, gde se atinski vojvoda Nerio II kukavički sakrio tražeći pomoć od Turaka. Na nesreću, Turci su uskoro bili u mogućnosti da pruže pomoć, jer je istovremeno s Konstantinovim brzim prodiranjem kroz Beotiju i sultan Murat odneo veliku pobedu kod Varne. Sam sultan poveo je vojsku u Grčku 1446. Konstantin se povlači u Heksamilion, koji je ranije bio ponovo utvrdio. Ali Murat je sa sobom doveo i tešku artiljeriju. Posle dve nedelje neprekidnog bombardovanja, njegovi vojnici prodrli su kroz bedem. Konstantin i Toma su imali vremena samo da bekstvom spasu život. Njihove trupe, naročito albanski plaćenici, nisu svojim držanjem pokazale ni vernost ni hrabrost. Sultan je još jednom razorio bedem i krenuo na Patras i Klarencu, masakrirajući u prolazu stanovništvo. Zatim se povukao pošto je od despota iznudio nova obećanja o vazalstvu i godišnjem danku.⁷⁶

Šteta nanесена despotovini i ljudske žrtve bile su ogromne. Konstantin se više nije mogao upuštati u osvajачke pothvate. Umesto toga, nastojao je da se zaštiti čitavim nizom inostranih savezništava. Bio se oženio po drugi put 1441. Nevesta je bila Katarina, kćerka Dorina Gatiluzija, gospodara Lezbosa, iz potpuno pogrčene đenovljanske dinastije čiji je osnivač Frančesko bio oženjen sestrom cara Jovana V. Međutim, godinu kasnije nevesta umire ne ostavljajući poroda za sobom. Konstantin sada traži novu ženu s mirazom i korisnim vezama. Prosi ruku Izabele Orsini,

⁷³ O kraljici Jeleni v. Hill, *History of Cyprus*, III, 527-544.

⁷⁴ O Dimitrijevoj ulozi na Firentinskom saboru v. Gill, op. cit., 108-9, 252, 262 sq. O njegovoj ženidbi: Phrantzes, 193-4. Njegova prethodna žena bila je Zoja Papaspondil, koja je umrla dok je on bio u Italiji. Ibid., 161, 191-2.

⁷⁵ O Tominom ranom životu videti: Zakythinos, op. cit., I, naročito 241 sq.

⁷⁶ Zakythinos, op. cit., I, 204-40.

sestre gospodara Taranta. Njegovi ambasadori u Napulju raspituju se o jednoj portugalskoj infantkinji. Mletački ambasador nagoveštava da bi u obzir mogla doći jedna kćerka dužda Frančeska Foscarija. Ali nijedna princeza neće doći da s njim deli nesigurni presto. U međuvremenu je njegov sekretar i verni prijatelj Georgije Frances, inače podozriv prema zapadnjacima, pohitao u Trapezunt da za svoga gospodara dobije ruku kćerke Velikog Komnina. Njen otac, istina, politički nije bio značajan, ali je još bio bogat zahvaljujući svojim rudnicima srebra i trgovačkom putu koji je prolazio kroz njegovu prestonicu. Devojka bi verovatno donela znatan miraz; a trapezuntske princeze bile su čuvene i po svojoj lepoti. Njena tetka, žena cara Jovana VIII, smatrana je najlepšom ženom svoga vremena, mada joj De la Brokijer, videvši je, zamera zbog preteranog, i po njegovom mišljenju, nepotrebnog korišćenja šminke. Ali Francesova misija nije imala uspeha.⁷⁷ Konstantin je poslao svoju sinovicu Jelenu, najstariju Tominu kćerku, da se uda za sina Đurđa Brankovića, srpskog despota. Ali čak je i Đurađ bio dovoljno oprezan da ne izazove Turke sklapanjem saveza sa morejskim despotima.⁷⁸

Kada je Jovan VIII umro, Konstantin je bio u Mistri, ali je Toma upravo bio na putu za Carigrad. Njegov dolazak u prestonicu, 13. novembra 1448, tačno dve nedelje po carevoj smrti, bio je u pravi čas, jer je brat Dimitrije, hitajući iz svoje apanaže u Selimvriji, već bio istakao svoje pravo na presto. Nadao se da će ga podržati protivnici unije. Ali kada krunisanog cara nema, prema ustavnoj praksi, vrhovna vlast se poveravala krunisanoj carici. Ostarela carica-majka Jelena iskoristila je svoj autoritet uporno zahtevajući da se za cara proglasi njen najstariji sin Konstantin; javno mnjenje pružalo joj je podršku. Dimitrijeve nade su propale; kada se pojavio Toma, Dimitrije je prihvatio poraz i poput svog brata, priznao Konstantina. Carica je poslala Francesa, koji je bio u Carigradu zbog smrti jednog od svojih sinova, da obavesti sultana o stupanju na presto njenog sina, što je sultan blagonaklono odobrio. Dvojica visokih zvaničnika, Aleksije Laskaris Filantropin i Manojlo Paleolog Jagaris, otišla su s carskom krunom u Mistru, gde je u sabornoj crkvi 6. januara 1449. mesni mitropolit krunikao Konstantina.⁷⁹ U hiljadu godina, osim u nikejskom periodu, ovo je bilo prvo carsko krunisanje koje se nije odigralo u Carigradu, i koje nije obavio patrijarh. Mada niko neće osporavati Konstantinovu vladavinu, bilo je izvesnih sumnji u pravovaljanost ceremonije. Međutim, smatralo se da mu što pre treba dati punu vlast, a krunisanje u Carigradu se teško moglo i izvesti, jer je tadašnjeg patrijarha Grigorija Mamasa bojkotovala većina njegovih sveštenika.⁸⁰

Konstantin je stigao u carsku prestonicu 12. marta, dovezavši se sa svitom iz Moreje katalanskim galijama. Nekoliko dana kasnije postavio je braću Dimitrija i Tomu za despote Moreje. Dimitriju je dodeljena Mistra i jugoistočna polovina poluostrva, a Tomi severozapadna, s Klarencom i Patrasom. Na svečanoj ceremoniji, kojoj su prisustvovali carica-majka i visoki službenici Carstva, dva brata su se zaklela na vernost caru i na večno međusobno prijateljstvo. Mada će često kršiti zavete o prijateljstvu, njihovim odlaskom Konstantin je ostao gospodar Carigrada.⁸¹

Car je sada imao skoro četrdeset i pet godina. Nemamo podroban opis njegove spoljašnjosti. Izgleda da je bio povišok i suvonjav, jakih i pravilnih crta lica i tamnog tena, što su bile karakteristike njegove porodice. Nije imao neko posebno interesovanje za intelektualne stvari, filozofiju ili teologiju, mada je u Mistri bio vrlo blagonaklon prema Plitonu, i poslednja stvar koju je učinio pre nego što je krenuo u Carigrad bila je da Plitonovim sinovima osigura posede koji su bili dati njihovom ocu. Već ranije se pokazao kao dobar vojnik i sposoban administrator. Iznad

⁷⁷ Phrantzes, op. cit., 203 i 324-5, sugeriše da je Konstantinov neuspešni pokušaj da se oženi duždedom kćerkom naškodilo njegovim odnosima s Mlecima. Priču ne potvrđuje nikakav mletački izbor. Videti takođe: Lambros, *O Konstantininos Palaiologos ως σύζυγος*, „Neos Hellenomnemon“, IV, 433-6.

⁷⁸ Phrantzes, op. cit., 202; Chalcocondylas, op. cit., 342; Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age*, „Regestes“, no. 1110, 349.

⁷⁹ Phrantzes, op. cit., 204-6; Chalcocondylas, op. cit., 373-4.

⁸⁰ Ducas, op. cit., XXXIV, 293, kaže da Konstantin, mada nazivan carem, nikad nije krunisan. Vidi Voyatzidis, *Tō ζήτημα τῆς στέψεως Κωνσταντίνου του Παλαιολόγου*, „Λαογραφία“, VII, 449-56.

⁸¹ Phrantzes, loc. cit.; Chalcocondylas, loc. cit.

svega, bio je častan. Nikad se nije poneo nisko. U postupanju sa svojom nezgodnom braćom pokazivao je velikodušnost i strpljenje. Njegovi prijatelji i službenici bili su mu privrženi čak i ako se ponekad nisu slagali s njim; umeo je i da pobudi divljenje i ljubav kod svojih podanika. Njegov dolazak u Carigrad bio je iskreno pozdravljen radosnom dobrodošlicom.⁸²

U gradu u koji je došao, sumornom i punom gorčine, Konstantinu je ova ljubav bila potrebna. Mržnja prema zvaničnoj crkvenoj uniji s Rimom nije splašnjavala. On je smatrao da je dužan da se drži obaveza koje je u Firenci dao njegov brat. Ali u prvo vreme nije preduzeo ništa drastično. Razlog je, verovatno, uticaj njegove majke na koju se veoma oslanjao. Njena smrt, 23. marta 1450, za njega je bila bolan gubitak. Nastojao je da se okruži ministrima iz svih partija. Prvi ministar, veliki duks, zapovednik flote, bio je Luka Notaras, koji se protivio uniji ali nije bio fanatik. Jovan Kantakuzin, prisni prijatelj iz peloponeskih dana i uporni pobornik unije, postavljen je za stratopedarha. Veliki logotet Metohit i protostrator Dimitrije Kantakuzin su izgleda sumnjali da je mudro pristati na uniju, ali su bili spremni da prihvate svaku politiku koju bi car odredio. Iste poglede imao je sekretar Frances kome se on, verovatno, najprisnije poveravao.⁸³ Patrijarh Grigorije bio je razočaran što mu novi car nije pružio podršku. Avgusta 1451. povlači se u Rim gde su ga više cenili i gde je osuo bujicu optužbi protiv neutralnog carskog režima.⁸⁴

Konstantin je i dalje tražio ženu. Verovatno na predlog majke, odlučio je da je nađe u pravoslavnom svetu, da bi stišao antilatinska osećanja svoga naroda. Odani Frances je 1450. opet poslat na istok, na gruzijski i trapezuntski dvop. Našao je da je gruzijska princeza vrlo pogodna prilika. Ali se zapanjio kad mu je njen otac, kralj Georgije, nagovestio da je u njegovoj zemlji uobičajeno da muževi donose miraz ženama, a ne žene muževima. Međutim, njegovo veličanstvo je dodalo i to da nema objašnjenja za običaje raznih rasa. Uostalom, istakao je, u Britaniji žena često ima nekoliko muževa, a muž nekoliko žena. Obećao je da će ovom prilikom biti velikodušan pa se čak ponudio da usvoji Francesovu kćerku.

Za vreme boravka u Gruziji Frances je čuo za smrt sultana Murata; a kad je stigao u Trapezunt i raspravljao o toj vesti s carem Jovanom, saznao je da je sultanova udovica Mara, hrišćanka, Srпкиnja, sinovica trapezuntske carice, vraćena ocu s mnogim darovima i počastima. Francesu je sinula sjajna misao. Smesta je napisao caru da postoji prava nevesta za njega. Sultanija je još bila mlada, ali i bogata; na turskom dvoru je bila omiljena i govorilo se da ima uticaja na svog pastorka, novog sultana. Istakao je da ne bi bilo ispod carevog dostojanstva da se oženi udovicom jednog neverničkog vladara, jer je Konstantinovu druga baba, druga žena cara Jovana, pre nego što se udala za cara, bila supruga jednog turkmenskog velmože s kojim je imala i porod. Frances je požurio kući da progura svoj predlog. Car je bio zainteresovan ali se požalio da mu svaki ministar daje drukčiji savet. Njegova majka, koja bi mogla da odluči umesto njega, bila je mrtva, a njegov prisni prijatelj Jovan Kantakuzin bio je upravo umro. Međutim, sama sultanija je pokvarila plan. Ona se zavetovala da će, ako se ikad izbavi iz neverničkog harema, ostatak života posvetiti činjenju dobrih dela ne stupajući više u brak. Konstantin je potom izabrao gruzijsku princezu. Izaslanstvo je poslano u Gruziju da sklopi ugovor i dovede nevestu u Carigrad. Ali došlo je do odlaganja. Pre nego što je ona mogla da krene od kuće, saznala je da je prekasno.⁸⁵

Car Trapezunta je očekivao da će se Frances zajedno s njim radovati vesti o smrti sultana Murata. Frances je imao drukčije viđenje. Prema njemu, Murat je u suštini bio čovek mira kome je već bilo dosta ratnih napetosti i napora. A poznato je da je novi sultan od ranog detinjstva neprijatelj hrišćana; on će sigurno nastojati da napadne i uništi hrišćanska carstva, Trapezunt kao i Carigrad. Francesove bojazni delio je i njegov carski gospodar. Izveštaji agenata, koje su Vizantinci imali na

⁸² Svi savremeni pisci, latinski, slovenski, kao i grčki, govore s poštovanjem o Konstantinu. Ne postoji njegov autentični suvremeni portret: v. Lambros, *Αἱ εἰκόνες Κωνσταντίνου τὸν Παλαιολόγου*, „Neos Hellenomnemon“, III, 229-42 i IV, 238-40.

⁸³ O Konstantinovim savetnicima v. Phrantzes, 229 sq. Potrebno je imati na umu da je zbog lične netrpeljivosti bio pristrasan prema Luki Notarasu.

⁸⁴ Phrantzes, op. cit., 217. Vidi Gill, op. cit., 376, n. 3.

⁸⁵ Phrantzes, op. cit., 206 sq.

turskom dvoru, uveliko su upozoravali na opasnost.⁸⁶

Upozorenja su bila opravdana. Novi sultan Mehmed II imao je devetnaest godina; rodio se u Jedrenu 30. marta 1432. Nije imao srećno detinjstvo. Njegova majka, Huma Hatun, bila je robinja i skoro izvesno Turkinja, mada je kasnije legenda, koju je sam Mehmed donekle podsticao, od nje napravila franačku damu visokog roda. Pretpostavljajući mu sinove svojih žena višeg roda, otac je na njega obraćao malo pažnje. Rano detinjstvo je mirno proveo u Jedrenu s majkom i dadiljom, dostojanstvenom pobožnom Turkinjom, gospođom poznatom kao Daje-Hatun. Ali njegov najstariji brat Ahmed iznenada je umro u Amasiji 1437, dok je drugi, Alaedin na tajanstven način ubijen u istom gradu šest godina kasnije. Mehmed je u trinaestoj godini postao naslednik prestola i bio jedini živi princ osmanske dinastije osim sultana i jednog dalekog rođaka, Orhana, unuka sultana Sulejmana, koji je bio u izgnanstvu u Carigradu. Murat poziva dečaka na dvor i sa zaprepašćenjem konstatuje koliko je njegovo obrazovanje zanemareno. Čitava vojska učitelja, koju je predvodio slavni kurdski profesor Ahmed Kurani, najmljena je da ga obrazuje. Svoj posao oni su obavili temeljito. Mehmed je dobro obučen u prirodnim naukama i filosofiji, i dobro upoznat s islamskom i grčkom književnošću. Pored maternjeg turskog, naučio je da tečno govori grčki, arapski, latinski, persijski i hebrejski. Ubrzo otac počinje da ga uvodi u veštine vladanja.⁸⁷

Mehmedu je bilo dvanaest godina kada je Murat, pošto je potpisao primirje s kraljem Vladislavom, odlučio da se povuče iz aktivnog života i poveri sinu upravljanje carstvom. Pre toga je bilo potrebno ugušiti nered u Anadoliji. Murat je time još bio zauzet kada su mu stigle vesti o hrišćanskom napredovanju prema Varni. Vezir Halil-paša hitno ga je pozvao da se vrati u Evropu, utoliko pre što ga je uplašilo i ponašanje mladog Mehmeda. Murat je odredio Halila, starog i odanog prijatelja, da bude staratelj njegovom sinu. Ali dečak je od prvog dana pokazao odlučnost da ide svojim putem. Neposredno po Muratovom odlasku u Anadoliju došlo je do sukoba zbog Mehmedovog prijateljavanja s jednim persijskim dervišom, jeretikom, koga je Halil, sin i unuk vezira i musliman stare škole, žestoko osuđivao. Mehmed je bio prisiljen da jeretika preda vrhovnom muftiji Fahredinu, koji je podbunio svetinu da nesrećnika spali. Muftiji je bilo toliko stalo da se uveri kako je lomača dobro podložena da se suviše približio i oprljio bradu.⁸⁸

Ipak, Murat je, vrativši se posle pobeđe kod Varne, ostao pri odluci da se povuče. Mehmed je tako ostao vladar carstva pod Halilovim starateljstvom. Eksperiment se još jednom pokazao poraznim. Na albanskoj i grčkoj granici vodili su se ratovi. Mehmed je bio besan na svoje staratelje što nisu prihvatili jedan njegov neizvodljivi plan napada na Carigrad. Njegovo bahato ponašanje i nepristupačnost vredali su i dvor i običan svet. Ali najveće nezadovoljstvo je pokazivala vojska. Da bi sprečio otvorenu vojnu pobunu, Halil uspeva da ubedi Murata da se vrati u Jedrene i ponovo preuzme vlast. Njegov dolazak pozdravljen je opštom radošću. Mehmed je poslan u Manisu, mesto u kome je posle povlačenja, do ovog povratka, boravio njegov otac.⁸⁹

Moguće da je Murat pomišljao da Mehmeda liši nasledstva, jer je imao ženu visokog roda, kćerku emira Ibrahima iz porodice Čandaroglu, već orođene s osmanskim dinastijom, koja će mu uskoro roditi sina.⁹⁰ Ali se predomislio. Posle dve godine progonstva, Mehmed je pozvan da uzme učešće u borbi s Hunjadijem, koja se završila pobedom na Kosovu. Nešto ranije te godine, robinja Bulbehar, kćerka Abdula, verovatno albanskog prevernika na islam, rodila mu je sina Bajazita.⁹¹ Murat je bio protiv ove veze. Naređuje Mehmedu 1450. da se oženi kćerkom bogatog turkmenskog kneza Sulejmana Zulkadroglua, gospodara Malatije. Svadba je raskošno proslavljena, ali Mehmed nikad neće zavoleti Sit-Hatun, nevestu koja mu je nametnuta. Ona je provela ostatak svojih dana

⁸⁶ Phrantzes, op. cit., 211-3.

⁸⁷ Babinger, *Mehmed der Eroberer*, 1-12, 22-3.

⁸⁸ Ibid., 34-7.

⁸⁹ Ibid., 45-7.

⁹⁰ O identitetu ove žene koja se zvala Hatidža, videti: Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty*, 94 i table XXV, XXVI i LIV. Ducas, op. cit., XXXIII, 287, kazuje da je kćerka Spentiara (Isfendiara), gospodara Sinope.

⁹¹ Babinger, op. cit., 53.

zanemarena i bez poroda u dvorskom haremu u Jedrenu.⁹²

U preostalim godinama vladavine njegovog oca s Mehmedom se ophodilo s više blagonaklonosti. Povremeno se pojavljivao na dvoru, a pratio je i sultana na jednom ili dva pohoda. Ali često se vraćao u svoju palatu u Manisi. Bio je tu kada je njegova majka umrla u avgustu 1450; pobrinuo se da bude sahranjena u Brusi na dostojan način, s natpisom na kome se Murat jedva i spominje. Tu je bio i kad je Murat u Jedrenu 2. februara 1451. umro od srčane kapi.⁹³

Niko nije sumnjao da će Mehmed naslediti presto. Po prijemu zapečaćenog pisma od Halil-paše, žurno je krenuo iz Manise. Već po prelasku Dardanela bio je siguran da njegovo stupanje na presto neće biti osporavano; zastao je zato dva dana u Galipolju, dok mu se ne pripremi odgovarajući doček u Jedrenu. Tu je stigao 18. februara. Veliki vezir i svi visoki državni službenici izjahali su mu u susret; na nekoliko kilometara od gradskih kapija sjahali su, da bi se u grad vratili u povorci ispred sultanovog konja. Kad su stigli u dvor, sultan je priredio prijem. Očevi ministri su nervozno stajali u pozadini sve dok sultan nije rekao Šehabedinu, glavnom evnuhu, da ih pozove da zauzmu svoja uobičajena mesta. Zatim je potvrdio velikog vezira na njegovom položaju. Drugi vezir, Ishak-paša, koji je bio Muratov prisni prijatelj, postavljen je za namesnika Anadolije, zvanje veoma ugledno i značajno, ali koje he ga udaljiti od njegovog saveznika Halila. Sarudža-paša i Zaganos-paša, obojica privrženi Muratu, ali manje prijateljski raspoloženi prema Halilu, postavljeni su za vezire zajedno sa Šehabedinom. Nedugo posle ovoga došla je očeva udovica, kćerka Ibrahim-bega, da mu izrazi saučešće povodom Muratove smrti i čestita stupanje na presto. Dok joj je on srdačno iskazivao dobrodošlicu, njegove sluge su hitale u harem da u kupatilu udave njenog malog sina Ahmeda. Ucveljenoj majci je potom naređeno da se uda za Ishak-pašu i s njim se povuče u Anadoliju. Kako će Frances saznati u Trapezuntu, Muratova udovica Mara, hrišćanka, Srpkinja, vraćena je ocu sa svim počastima.⁹⁴

Pošto je učvrstio administraciju i sredio dvor, sultan se posvetio planiranju svoje politike. Spoljašnji svet je o njemu znao samo da je neiskusni mladić čija je rana karijera bila za žaljenje. Sada je, međutim, ostavljao snažan utisak na sve koji su ga videli. Bio je lep, srednjeg rasta, ali snažno građen. Na njegovom licu su se isticala dva prodorna oka ispod nadvijenih veća, i tanki kukasti nos, savijen iznad usta punih crvenih usana. Njegove crte lica u kasnijim godinama podsećale su na papagaja spremnog da kljuca zrele trešnje. Držanje mu je bilo dostojanstveno i prilično hladno, osim kada bi suviše popio, jer je i on imao porodičnu bezbožnu sklonost alkoholu. Ali uvek je bio blagonaklon, čak i srdačan, prema svakome čiju je učenost cenio, a u društvu umetnika uvek se prijatno osećao. Njegova zatvorenost bila je opštepoznata. Nesrećni događaji u detinjstvu naučili su ga da nikome ne veruje. Nemoguće je bilo reći šta misli. Ali njegova inteligencija, energija i odlučnost ulivale su poštovanje. Niko ko ga je poznavao ne bi se usudio ni da pomisli da će ovaj mladić, koji uliva strahopoštovanje, ikad dopustiti sebi da ga iko odvrati od izvršenja zadataka koje je sam sebi postavio; prvi i najveći među njima bio je osvajanje Carigrada.⁹⁵

IV. CENA ZAPADNE POMOĆI

Trapezuntski car nije jedini odahnuo od olakšanja kada je čuo za Muratovu smrt. Sličan prijatni optimizam osetio se na Zapadu. Ambasadori koji su do nedavno bili na Muratovom dvoru izveštavali su o potajnom neuspehu Mehmedove ranije vladavine. Po njihovom mišljenju, nije bilo verovatno da bi ovaj nesposobni mladić mogao postati opasnost za hrišćanstvo. Iluziju je pothranila

⁹² Ibid., 60 sq. Za tačan datum videti: Inalcik, *Mehmed the Conqueror (1432-1481) and his time*, „Speculum“, XXXV, 411.

⁹³ Babinger, op. cit., 62-4.

⁹⁴ Ducas, op. cit., XXXIII, 281-3, 287-9, upečatljiv i ubedljiv opis. Ashikpashazade (Derwish Ahmed, gennant 'Aşik-Paşa-Sohn), *Denkwürdigkeiten und Zeitläufte des Hauses Osman*, ed. and trans. Kreutel, 195-7.

⁹⁵ Medalja u Cabinet de Medailles u Nacionalnoj biblioteci u Parizu (slika 6 na 67. str.) predstavlja Mehmeda kao mladića. Verovatno je iskovana nedugo posle 1453. Medaljon Đentilea Belinija u Britanskom muzeju i medaljon Konstanca de Ferara u Parizu su s kraja njegovog života, 1480. i 1481.

sultanova prijateljska spremnost da potvrdi ugovore koje je njegov otac sklopio. U kasno leto 1451, kada je vest o njegovom stupanju na presto prošla Evropom, u Jedrene su počela da stižu izaslanstva. Mehmed je 10. septembra primio mletačku misiju i zvanično obnovio mirovni ugovor koji je njegov otac potpisao sa Republikom pre pet godina. Deset dana kasnije potpisao je ugovor s predstavnicima Janka Hunjadija o primirju koje je trebalo da traje tri godine. Dubrovačko izaslanstvo je primljeno naročito srdačno pošto je došlo s ponudom da za pet stotina zlatnika povisi godišnji danak koji je grad davao sultanu. Izaslanicima velikog majstora jovanovaca sa Rodosa, kneza Vlaške, gospodara Lezbosa i vlade Hiosa, koji su svi došli s puno lepih darova, pružena su uveravanja o dobrim namerama. Srpskom despotu ne samo što je vraćena kćerka već mu je i dozvoljeno da ponovo zauzme neke gradove u dolini gornje Strume. Ohrabreni prijemom bili su i ambasadori cara Konstantina, koji su prvi stigli i to, budući bolje obavešteni o sultanovom karakteru, ne bez izvesne strepnje. Sultan se pred njima ne samo zakleo na Kuran da će poštovati celokupnost vizantijske teritorije već je i obećao da će caru davati sumu od tri hiljade aspri od prihoda nekih grčkih gradova u dolini donje Strume. Gradovi su zakonski pripadali osmanskome princu Orhanu i taj novac je trebalo upotrebljavati za njegovo izdržavanje dok bude u časnom zatočeništvu u Carigradu. Čak su i monaškoj zajednici na Svetoj gori, koja je mudro priznala tursku vrhovnu vlast posle Muratovog zauzeća Soluna, data svečana uveravanja da neće biti mešanja u njenu autonomiju.⁹⁶

Izgledalo je da je novi sultan pod uticajem Muratovog starog ministra Halila, za koga se znalo da deli sklonost svoga gospodara prema miru. Vizantijski diplomati brižljivo su održavali Halilovo prijateljstvo. Sa zadovoljstvom se konstatovalo da su njihovi napori uspešni. Ali oštroumniji posmatrači mogli su prozreti da Mehmedovi miroljubivi potezi nisu iskreni. Odgovaralo mu je da na njegovim granicama bude mir dok on planira svoj veliki pohod. Halilov uticaj nije bio snažan koliko su to hrišćani mislili. Njemu Mehmed nije nikad stvarno oprostio ulogu koju je odigrao 1446. Njegov saveznik, Ishak-paša, bio je daleko u Anadoliji. Zaganos-paša, sada drugi vezir, već nekoliko godina je bio s Halilom u zategnutim odnosima, a u vrlo prijateljskim sa Šehabedinom, evnuhom koji je bio Mehmedov prisni prijatelj, i koji je bio za rat.⁹⁷

Politička stremljenja unutar osmanskog dvora bila su, međutim, nepoznata evropskom svetu. Izveštaji iz Mletaka i Budimpešte o sultanovoj dobroćudnosti ispunjavali su radošću zapadno hrišćanstvo. Posle poniženja kod Nikopolja i Varne nijedan hrišćanski vladar nije osobito želeo da bude primoran da opet krene u borbu s Turcima. Daleko je bilo prijatnije verovati da za to nema potrebe. A nijedan od njih i nije bio u stanju da povede borbu, svi su kod kuće imali nešto što ih je zadržavalo. U srednjoj Evropi Fridrih III Habzburški suviše je bio zauzet revnosnim pripremanjem svoga krunisanja za cara u Rimu, koje je trebalo da se obavi 1452, i zbog koga je četrnaest godina ranije prodao autonomna prava nemačke crkve. Pored toga, morao je da ostvari pravo koje je polagao na češki i ugarski presto pa ni u snu nije pomišljao da sarađuje s Jankom Hunjadijem koji je kao regent zamenjivao njegovog suparnika, maloletnog Vladislava V. Francuski kralj Šarl VII imao je pune ruke posla nastojeći da oporavi zemlju iscrpljenu Stogodišnjim ratom, a imao je i opasno moćnog vazala u svom sinovcu, Filipu Dobrom, burgundijskom vojvodi, čije su i zemlje i bogatstvo bili mnogo veći od njegovih. Filip je sebe smatrao krstašem, ali, čak i da je mogao da dopusti sebi rizik odsustvovanja iz svog vojvodstva, suviše dobro je pamtiio tužnu povest o sužanjstvu svoga oca Žana, koga su Turci zarobili kod Nikopolja. Nije bilo verovatno da bi Engleska, oslabljena porazima u ratovima s Francuskom, i sa pobožnim ali donekle maloumnim kraljem, mogla imati vojnika i za inostrane avanture. Nikakva pomoć, čak ni zainteresovanost, nije se mogla očekivati od tako dalekih vladara kao što su bili skandinavski kraljevi ili kralj Škotske; a kraljevi Kastilje i Portugala morali su da se bore s mnogo bližim nevernicima. Jedinu monarh koji je obraćao neku pažnju na Levant bio je Alfonso V Aragonski, koji je došao na napuljski presto 1443.

⁹⁶ Ducas, op. cit, XXXIII, 289-291; Chalcocondylas, op. cit., 375-6; Thiriet, *Regestes des Délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie*, III, no. 2862, 167-8; Babinger, *Mehmed der Eroberer*, 69-70; Hasluck, *Athos and its Monasteries*, 50.

⁹⁷ Vidi: Inalcik, *Fatih Devri üzerinde Tetikler ve Vesikalar*, 110-11.

Izjavljivao je da žarko želi da vodi pohod na istok. No, kako nije skrivao ambiciju da postane car Carigrada, njegove ponude pomoći bile su sumnjive i teško ostvarljive.⁹⁸

Čak je i na papskom dvoru vladalo optimističko uverenje da novi sultan nije vredan pažnje. Ali tu su grčke izbeglice vršile pritisak da se akcija preduzme pre nego što on stekne iskustvo u vladanju. Njihov glasnogovornik je bio Frančesko Filelfo iz Tolentina, oženjen kćerkom grčkog profesora Jovana Hrisolorisa, čija je tašta živela u Carigradu. On piše strastveni apel francuskom kralju Šarlu, izabравši njega zato što je u prošlosti Francuska bila predvodnik u krstaškim ratovima. Podstiče ga da hitno organizuje vojsku i brzo je uputi na istok. Turci neće biti u stanju da pruže ikakav otpor, tvrdio je. Ali se kralj Šarl nije odazvao.⁹⁹ Papa Nikola V, koji je 1447. nasledio Evgenija IV, bio je učenjak i čovek mira čije je najplemenitije postignuće osnivanje Vatikanske biblioteke. Iz prijateljstva prema Visarionu, čijoj se učenosti sam divio, saosećao je i s grčkom stvari. Ali nije znao kome bi se svetovnom vladaru mogao obratiti za podršku; a nije baš ni naročito želeo da pošalje pomoć gradu koji je i dalje odbijao da sprovede u delo uniju koju je u njegovo ime u Firenci potpisao njegov car.¹⁰⁰

Car Konstantin je bio potpuno svestan ove teškoće. U leto 1451. poslao je na Zapad ambasadora Andronika Vrijenijea Leontarisa, koji je prvo otišao u Mletke da dobije dozvolu da car na Kritu regrutuje strelce za svoju vojsku. Zatim je krenuo u Rim s carevom prijateljskom porukom papi, kao i pismom upućenim papi od odbora protivnika unije, koji se nazivao Sinaksisom, budući da se reč sinod nije mogla legalno upotrebiti za telo koje deluje bez učešća patrijarha. Car je na njegove članove izvršio pritisak da pošalju ovaj apel, kako izgleda, po savetu Luke Notarasa. Sinaksis je predlagao održavanje novog sabora, ovoga puta u Carigradu, koji bi bio vasseljski u pravom smislu, s potpuno predstavljenim istočnim patrijaršijama i smanjenom rimskom delegacijom. Apel su potpisali mnogi protivnici unije, mada je Georgije Sholarije Genadije to odbio smatrajući da neće doneti ništa dobro. Bio je u pravu. Papa nije bio spreman da ignoriše Firentinski sabor, niti da podrži žalbe nezadovoljnika. Na nesreću, upravo tada, verovatno dok je Vrijenije još bio u Rimu, stigao je iz Carigrada u dobrovoljno izgnanstvo patrijarh Grigorije Mamas. Njegove žalbe nisu papu Nikolu učinile pomirljivim. Sinaksisu nije poslat nikakav odgovor, a caru je rečeno da on očigledno preteruje s teškoćama oko primene unije, mada u Rimu shvataju delikatnost njegovog položaja. Zatražena je odlučna akcija. Patrijarh se mora pozvati nazad i ponovo ustoličiti. Grke koji neće da shvate odluku o uniji treba poslati u Rim na prevaspitanje. Papina presudna rečenica glasi: „Ako vi sa svojim plemstvom i narodom Carigrada prihvatite odluku o uniji, naći ćete u nama i našoj časnoj braći, kardinalima svete katoličke crkve, uvek predane branioce vaše časti i vašeg Carstva. Ali ako vi i vaš narod odbijete da prihvatite odluku, prisilićete nas da preduzmemo one mere koje su potrebne za vaše spasenje i našu čast“.¹⁰¹

Ovakav ultimatum teško da je mogao olakšati carev zadatak. Umesto toga, ojačao je Genadijev uticaj na opoziciju. Nekoliko meseci kasnije stigao je u Carigrad izaslanik husitske crkve iz Praga Konstantin Platriš, nazvan Englez, možda zato što je bio sin jednog loldarda iz Engleske. On je javno ispovedio svoju veru i izazvao oduševljenje kod naroda; poslat je nazad u Prag sa pismom, potpisanim od vodećih članova Sinaksisa, uključujući i Genadija, u kome se žestoko napadaju papske pretenzije. Ogorčenje u gradu je poraslo upravo u vreme kada se sa prijatnim iluzijama o Mehmedovoj nesposobnosti konačno moralo prekinuti.¹⁰²

Sam car snosi krivicu za pogoršanje odnosa između Carstva i Turaka. U jesen 1451. karamanski emir Ibrahim-beg, verujući, kao i zapadni vladari, u nesposobnost novog sultana,

⁹⁸ Kratak prikaz međunarodne situacije v. u: Gill, op. cit., 382-3.

⁹⁹ Filelfovo pismo dato je u: Jorga, *Notes et Extraits pour servir à l'Histoire des Croisades*, IV.

¹⁰⁰ Gill, op. cit., 187.

¹⁰¹ Gill, op. cit., 377-380, sa referencama.

¹⁰² Izvrstan, podroban i s potpunim referencama prikaz Platrišove misije daje Paulová, *L'Empire Byzantin et les Tcheques avant la chute de Constantinople*, „Bvzantinoslavica“, XIV, 158-225, naročito 203-224. Jedini suvremeni zapadni pisac koji je zabeležio epizodu je Umberto Puskul iz Breše, koji je u to vreme živeo u Carigradu; Puskulus, *Constantinopoleos*, u: Ellissen, *Anakkten der mittel- und neugriechischen Literatur*, 36-7.

organizovao je protiv njega zajednički ustanak nedavno pokorenih emirata Ajdina i Germijane, kao i emirata Menteše. Mladi prinčevi iz svake dinastije poslani su da zatraže svoje porodične prestole dok je sam Ibrahim upao na osmansku teritoriju. Lokalni osmanski zapovednik Isa-beg bio je inertan i nesposoban; namesnik Anadolije Ishak-paša molio je sultana da lično dođe i uguši pobunu. Njegov brzi dolazak u Aziju nije bio uzaludan. Otpor je skršen. Ibrahim-beg uskoro šalje izaslanike moleći oproštaj, a Ishak odlazi na čelu jednog puka da zauzme teritoriju Menteše. Ali pri povratku u Evropu sultan se suočio s nemirima u janičarskim jedinicama koje su tražile veću platu. Mehmed je udovoljio pojedinim zahtevima, ali je lišio čina njihovog zapovednika, a jedinicama u čiju se odanost mogao pouzdati dodelio veliki broj psetara i sokolara, do tada u nadležnosti starešine lovaca.¹⁰³

Očigledno ohrabren sultanovim teškoćama, Konstantin mu se preko svojih izaslanika požalio da novac obećan za izdržavanje princa Orhana nije isplaćen, i napomenuo da valja imati na umu da na vizantijskom dvoru boravi jedan pretendent na osmanski presto. Dolazak ovog izaslanstva sultanu, verovatno u Brusu, doveo je u nepriliku i razgnevio Halil-pašu. On je već toliko poznao svoga gospodara da je mogao predvideti kako će reagovati na takvu drskost. Celokupna politika mira koju je zastupao biće dovedena u opasnost, a njegov sopstveni položaj postaće nemoguć. Nije krio svoje nestrpljenje s izaslanicima. Mehmed se, međutim, zadovoljio hladnim odgovorom da će stvar razmotriti kada se vrati u Jedrene.¹⁰⁴ Njemu je upravo dobrodošao ovaj drski i nekorisni zahtev; njim će moći da opravda kršenje zakletve da neće osvajati vizantijsku teritoriju. Nameravao je da se vrati u Evropu putem kojim su Turci obično išli, preko Dardanela, ali je saznao da moreuzom krstari jedna italijanska eskadra. Zato je otišao do Bosfora i prešao ga ukrcavši se s vojskom kod Bajazitove tvrđave Anadolu Hisar. Teritorija na evropskoj obali zvanično je još bila vizantijska, ali Mehmed je smatrao da mu je ispod dostojanstva da zatraži carevo dopuštenje da se tu iskrca. Umesto toga, on je svojim ostrim okom zapazio kako bi na tom mestu, iznad moreuza, nasuprot Anadolu Hisaru, bilo korisno izgraditi tvrđavu.

Čim se vratio u Jedrene, Mehmed je naredio izgon Grka iz gradova u donjem toku Strume i oduzimanje svih njihovih prihoda. Zatim je u zimu 1451. poslao naredbu u sve svoje oblasti da se sakupi hiljadu obučenih zidara i odgovarajući broj običnih radnika i da svi u rano proleće budu na mestu koje je već bio izabrao, na najužem delu Bosfora, odmah iza sela koje se onda zvalo Asomaton, a sada se zove Bebek, gde jedan greben zalazi u moreuz. Zima jedva da je bila prošla, a njegovi geometri već su pregledali teren, dok su radnici počeli da ruše obližnje crkve i manastire skupljajući one delove građe koja se ponovo mogla upotrebiti.¹⁰⁵

Njegove naredbe su izazvale zaprepašćenje u Carigradu. Bilo je jasno da je to prvi potez u pripremanju opsade grada. Car je žurno poslao izaslanstvo sultanu da mu ukaže da krši svečani ugovor, i podseti ga da je sultan Bajazit tražio dozvolu od cara Manojla pre nego što je sagradio svoju tvrđavu Anadolu Hisar. Neprimljeni kod sultana, izaslanici su se vratili. U subotu 15. aprila otpočelo je građenje nove tvrđave. Kao protivmeru, Konstantin je zatvorio sve Turke koji su se tada zatekli u Carigradu, a onda shvatio da je gest beskoristan i pustio ih. Umesto toga, poslao je izaslanike s mnogo darova i s molbom da od uništenja budu sačuvana bar grčka sela na Bosforu. Sultan se na ovo nije ni obazreo. Konstantin je u junu učinio poslednji napor da od Mehmeda dobije čvrsta jemstva da izgradnja tvrđave ne znači da će uslediti napad na Carigrad. Njegovi poslanici su bačeni u tamnicu a potom su im odrubljene glave. U stvari, ovo je bila objava rata.¹⁰⁶

Tvrđava, tada Turcima poznata kao Bogaz-kesen (rezač moreuza, ili, takođe, rezač grla), a sada nazvana Rumeli Hisar, završena je u četvrtak 31. avgusta 1452. Prethodne dane Mehmed je proveo u njenoj blizini, a onda je s vojskom došao do samih bedema Carigrada. Ostao je tu tri dana

¹⁰³ Ducas, op. cit., XXXIV, 291-3; Chalcocondylas, op. cit., 376-9.

¹⁰⁴ Ducas, op. cit., XXXIV, 293-5.

¹⁰⁵ Ducas, op. cit., XXXIV, 295-7; Chalcocondylas, op. cit., 380-1; Critobulus (Kritovoulos), *History of Mehmed the Conqueror*, trans. Briggs, 15-20.

¹⁰⁶ Ducas, op. cit., XXXIV, 301-3; Chalcocondylas, op. cit., 380-1; Critobulus, op. cit., 20-2; Phrantzes, op. cit., 233-4. Vidi: Inalcik, op. cit., 121-2.

pažljivo ispitujući utvrđenja. Sada više nije moglo biti sumnje u njegove namere. U međuvremenu objavljuje da se svaki brod koji prolazi Bosforom mora radi pregleda zaustaviti na visini tvrđave. Brod koji se ovome ne povinuje biće potopljen. Da bi svoju naredbu sproveo u delo, zapovedio je da se tri velika topa, najveća do tada viđena, postave na jednu od kula najbližih moru. To nije bila prazna pretnja. Početkom novembra dve mletačke lađe, koje su dolazile iz Crnog mora, odbile su da se zaustave. Na njih je otvorena topovska paljba, ali su uspele da neoštećene umaknu. Dve nedelje kasnije, treća lađa je pokušala da sledi njihov primer, ali je potopljena topovskim đuletom, a njen kapetan Antonio Rico i posada zarobljeni su i odvedeni u Dimotiku, gde je sultan boravio. Naredio je da se mornarima odmah odseku glave, a Rico da bude nabijen na kolac i da mu se telo izloži pored puta.¹⁰⁷

Sudbina mletačkih mornara je dokrajčila i poolednje iluzije koje je Zapad još imao o karakteru i ambiciji sultana. Mleci su se našli u teškom položaju. Oni su imali svoju četvrt u Carigradu, a 1450. Konstantin je potvrdio njihove trgovačke povlastice. Ali oni su vrlo unosno trgovali i u osmanskim lukama; bilo je Mlečana koji su verovali da bi tursko osvajanje Carigrada moglo doneti veću stabilnost i napredak trgovine na Levantu. S druge strane, kada jednom osvoji Carigrad, sultan će sigurno baciti oko na mletačke kolonije u Grčkoj i u Egejskom moru. U raspravi u Senatu, krajem avgusta, samo sedam glasova je bilo za predlog da Carigrad treba prepustiti njegovoj sudbini; sedamdeset četiri senatora mislila su drukčije. Ali šta su Mleci mogli učiniti? Upravo su vodili mali ali skup rat s Lombardijom. Odnosi s papom nisu bili srdačni, pre svega zato što im nikad nije bilo plaćeno za galije koje je 1444. papstvo iznajmilo od Republike. Saradnja s Đenovom je bila nemoguća. Mletačkom ambasadoru u Napulju je naloženo da moli za pomoć kralja Alfonsa, ali kraljev odgovor je bio neodređen. Mletačka flota je bila već dovoljno zauzeta zaštitom kolonija. Preuređivanje trgovačkih u valjane ratne brodove je vrlo skupo. Dostojanstvo Republike sada je zahtevalo da se prekinu odnosi sa sultanom. Ali mletačkim zapovednicima na Levantu date su dvosmislene naredbe. Oni treba da pomažu i štite hrišćane, ali ne smeju napadati ni izazivati Turke. U međuvremenu je caru dozvoljeno da regrutuje kritske vojnike i mornare.¹⁰⁸

Đenova je takođe bila u sličnom nepovoljnom položaju i reagovala je još nervoznije. I ona je imala neprilika u Evropi; bili su joj potrebni brodovi da zaštiti svoje priobalne vode kao i istočne kolonije. Vlada je objavila jedan ili dva ozbiljna upozorenja hrišćanskim narodima da pošalju pomoć protiv Turaka, dok ona sama nije bila spremna da to učini. Samim đenovljanskim građanima dozvoljeno je da pojedinačno postupaju po sopstvenom nahođenju. Naročita zabrinutost je postojala za Peru i crnomorske kolonije. Podesti Pere su data uputstva da s Turcima nađe sporazum koji smatra za najbolji u nadi da bi kolonija mogla biti pošteđena čak i kad Carigrad padne. Slična uputstva data su i Mahoni, telu koje je upravljalo Hiosom. Ni u kom slučaju Turci ne smeju biti nepotrebno izazvani.¹⁰⁹

Dubrovčanima, kao i Mlečanima, car je nedavno potvrdio njihove povlastice u Carigradu. Ali i oni su trgovali u osmanskim lukama. Oni nisu nameravali da u sukobu sa sultanom dovedu u opasnost nijedan deo svoje male flote izuzev, možda, kao učesnici neke velike koalicije.¹¹⁰

Pored sveg nezadovoljstva Vizantincima, papa Nikola je bio iskreno uznemiren dokazom sultanovih namera. Ubedio je Fridriha III, kada je marta 1452. ovaj došao u Rim da bude krunisan za cara, da sultanu pošalje ozbiljan ultimatum. Ali njegov ultimatum je bio prazna retorika; svima je bilo poznato da Fridrih nema ni moći ni želje da ga proprati delom. Alfonso je bio daleko više zainteresovan. On je bio napuljski kralj sa izvesnim interesima i pretenzijama u Grčkoj, a Katalanci koji su trgovali u Carigradu bili su njegovi podanici. Davao je mnoga obećanja, a ispunio ih je utoliko što je poslao u vode Egejskog mora flotu od deset brodova, za koju je trošak najvećim

¹⁰⁷ Ducas, op. cit., XXXV, 309; Nicolo Barbaro, *Giornale dell' Assedio di Constantinopoli*, ed. Cornet, 1-5.

¹⁰⁸ Thiriet, *Regestes*, III, no. 2881, 2896, 2897, 173, 177-8; Heyd, *Histoire du Commerce du Levant*, II, 302-3; Thiriet, *La Romanie Vénitienne au Moyen Age*, 380-1.

¹⁰⁹ Dokumenti navedeni u: Jorga, *Notes et Extraits*, II, 271-3; Heyd, op. cit., II, 285*6; Argenti, *Occupation of Chios by the Genoese*, I, 201-2.

¹¹⁰ Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant*, 59-62.

delom platio papa; ali je povlači nekoliko meseci kasnije pošto je stupio u savez s Mlečanima protiv Frančeska Sforce, vladara Milana, i zabrinuto očekivao đenovljansko reagovanje. Nikola je zajedno s Visarionom uzalud tražio pomoć na drugim stranama. Ni njegovi ni Konstantinovi izaslanici nisu na te molbe dobili nikakav odgovor. On je sada žarko želeo da za cara učini sve što je bilo moguće, jer je od njega dobio pismo, napisano odmah pošto je sultan završio gradnju Rumeli Hisara, u kome se Konstantin obavezuje da sprovede uniju.¹¹¹

Maja 1452. za papskog legata kod cara imenovan je Isidor, svrgnuti mitropolit kijevski i sveruski, a odnedavno kardinal Rimske crkve. On sada kreće u Carigrad. Na putu se zaustavio u Napulju, gde je o papinom trošku regrutovao odred od dve stotine strelaca, i u Mitileni, gde mu se pridružio Leonardo, nadbiskup hioski, poreklom Đenovljanin. U Carigrad je stigao 26. oktobra. Mada mala, njegova vojna pratnja je bila jemstvo da će papa poslati konkretnu pomoć narodu koji je priznao njegovu vrhovnu duhovnu vlast. Gest je bio koristan. Ne samo što su car i dvor s poštovanjem dočekali Isidora već je bilo čak i izvesnog oduševljenja kod stanovništva. Car je to odmah iskoristio: imenovani su odbori od predstavnika običnih građana i plemića da potvrde prihvatanje unije. Odbor građana dao je svoju saglasnost, budući da su protivnici unije odbili da budu u njemu. Odboru plemića, gde su rasprave bile ozbiljnije, više je odgovaralo kompromisno rešenje po kome bi se papino ime pominjalo na liturgiji, a stvarno proglašenje unije odgodilo; car, iza koga je stajao Isidor, nije ovo prihvatio. Skoro je sigurno da je Luka Notaras vodio pregovore postupajući s mnogo takta; ali time nije stekao ničiju zahvalnost. Genadiju i nepopustljivim protivnicima unije činilo se da on izneverava njihovu stvar, dok su Isidor i Latini sumnjali u njegovu iskrenost. Bili su u pravu utoliko što je on, izgleda, zastupao upotrebu ikonije, učenja omiljenog kod pravoslavnih teologa, koje dozvoljava prenebregavanje različitosti zbog viših interesa hrišćanske zajednice; izgleda, takođe, da je on nagovestio da bi čitavo pitanje moglo biti ponovo otvoreno kad kriza prođe. Genadije je bio gorko ojađen. Pre Isidorovog dolaska održao je strasnu propoved narodu, moleći ga da ne napusti veru otaca zbog nade u materijalnu pomoć koja bi bila od male koristi. Ali narod se pokolebao kad je video kardinalove vojnike. Genadije se zato povlači u svoju ćeliju u manastiru Pantokratoru, pričvrstivši na manastirsku kapiju gnevan proglas u kome još jednom opominje narod zbog grešnog i nepromišljenog napuštanja prave vere. Luka Notaras mu se obraća pismom da mu kaže kako je njegovo protivljenje uzaludno; ali njegov uticaj je opet počeo da se oseća. Bilo je antilatinskih uličnih nereda; i, kako su nedelje prolazile a nove trupe sa Zapada nisu stizale, protivnici unije su ponovo ojačali.

Kardinal Isidor, i sam Grk, ponašao se tako suzdržano i s toliko takta da je carev prisni poverenik Frances sugerisao da bi bilo mudro postaviti ga za patrijarha umesto odsutnog Grigorija Mamasa. Ali Konstantin je znao da Isidor na to ne bi nikad pristao. Međutim, nadbiskup Leonardo, pun latinskog prezira prema Grcima, nije bio zadovoljan. Zahtevao je da car uhapsi voće opozicije i imenuje sudije koje će ih osuditi. To je bio nerazuman zahtev, jer bi se time samo stvorili mučenici. Konstantin se zadovoljio time što je pozvao članove Sinaksisa da dođu u dvor 15. novembra i objasne svoje prigovore. Na njegovo traženje oni su sastavili i potpisali dokument u kome iznose razloge svoga odbijanja da prihvate firentinsku uniju. Ponovo su istakli da s teološke tačke gledišta ne odobravaju saborske formule o Sv. duhu; ali oni bi bili radi, kazali su, da se održi drugi sabor u Carigradu, na kome bi prisustvovali merodavni predstavnici svih pravoslavnih crkava. Jedinu prepreku ovome vide u zloj volji Latina. Dodaju da bi rado prihvatili povratak patrijarha Grigorija ako bi im jamčio da je njihova vera i njegova. Nije poznato da li je Genadije bio na sastanku s carem. Nema ga među petnaest potpisnika ovog dokumenta među kojima su pet episkopa, tri visoka patrijaršijska dostojanstvenika i sedam igumana i monaha. Njihov stav nije bio nerazuman ako se želelo da unija ne izazove raskol između crkve u Carigradu i svih drugih pravoslavnih crkava. Ali

¹¹¹ Gill, op. cit., 378-9; Marinescu, *Le Pape Nicolas V et son attitude envers l'Empire Byzantin*, „Bulletin de l'Institut Archeologique Bulgare“, X, 333-4, i *Notes sur quelques ambassadeurs byzantins en Occident à la veille de la chute de Constantinople*, „Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves“, X, 419-428; Guiland, *Les appels de Constantin HI Paléologue à Rome et à Venice pour sauver Constantinople*, „Bvzantinoslavica“, XIV, 226-244.

za političare unija sa Zapadom, koja bi mogla doneti materijalnu pomoć, bila je iznad jedinstva s istočnim crkvama koje nisu mogle da pomognu.

Nekoliko dana kasnije desilo se da bude potopljen mletački trgovački brod topovima sa Rumeli Hisara. Novi talas panike prošao je gradom; izgledalo je da je potreba za zapadnom pomoći preča nego ikad ranije. Struja unionista ponovo je zadobila pristalice. Genadije, bojeći se, kako sam kaže, da će se želja za pomoći raširiti kao šumski požar, objavljuje još jedan letak kako bi istakao da zapadna pomoć uključuje uniju. Tu je ponovio da, bar što se njega tiče, on ne bi dozvolio da njegova vera bude ukaljana zbog nade u pomoć čija je vrednost neizvesna. Njegove reči su čitane i pamćene.

U velikoj katedrali Sv. Sofije 12. decembra 1452. služena je svečana liturgija u prisustvu cara i dvora. U molitvama su spomenuti papa i odsutni patrijarh, i pročitane odredbe firentinske unije. Kardinal Isidor je u velikoj želji da pokaže kako su njegovi zemljaci Grci pridobijeni, izvestio da je crkva bila prepuna; samo Genadije i osam drugih monaha nisu prisustvovali. Ali drugi sledbenici njegove struje daju drukčiju sliku. Kod Grka nije bilo oduševljenja; malo njih će od sada ulaziti u katedralu u kojoj je samo sveštenicima koji su prihvatili uniju bilo dozvoljeno da služe. Nadbiskupu Leonardu izgledalo je da čak ni car ne pokazuje oduševljenje i postojanost u naporima da nametne uniju, dok je Luka Notaras bio, po njegovom mišljenju, njen otvoreni protivnik. Ako je Notaras zaista izrekao često navođenu primedbu da više voli sultanov turban od kardinalskog šešira, ona je nesumnjivo bila izazvana nepopustljivošću takvih Latina kakav je bio Leonard, koji nisu hteli da razumeju njegove napore usmerene na pomirenje.

Pošto je unija proglašena, više nije bilo otvorenog protivljenja. Genadije je ćutao u svojoj ćeliji. Većina naroda je prihvatila svršeni čin sa zlovoljnom pokornošću, ali Bogu su se molili samo u crkvama čiji su sveštenici ostali neukaljani. Čak su se i mnoge pristalice unije nadale da bi se odluka o njoj mogla preinačiti ako grad bude pošteđen. Da su se uskoro posle unije pojavili brodovi i vojnici sa Zapada, ove opipljive koristi od nje mogle su učiniti da bude opšteprihvaćena. Grci su, imajući na umu svoje učenje o ikonometriji, mogli smatrati da će njihovo odstupanje od odanosti veri biti dovoljno nadoknađeno očuvanjem hrišćanskog carstva. Ali, kako je ispalo, platili su traženu cenu za zapadnu pomoć, a bili prevareni.¹¹²

V. PRIPREME ZA OPSADU

Poslednje mesece 1452. sultan je proveo udubljen u razmišljanja o svojim planovima. Čak nijedan od njegovih ministara nije tačno znao šta on smera. Hoće li se sada zadovoljiti kontrolom nad Bosforom, koju mu daje tvrđava Rumeli Hisar i koja će mu omogućiti da sprovede potpunu blokadu Carigrada, tako da će grad vremenom morati da se preda? Naredio je da se izrade planovi za novi veličanstveni dvor u Jedrenu, na jednom ostrvu u reci Marici. Da li je to značilo da za sada ne misli da preseli svoju vladu u staru carsku prestonicu? Tome se nadao njegov vezir Halil. Halil, bez obzira koliko je bila istinita rasprostranjena sumnja da su ga Grci stalno podmićivali poklonima, nije bio sklon pohodu na Carigrad. Opsada bi bila skupa; a ako slučajno ne bi uspela, poniženje bi bilo porazno po osmanski ugled. Štaviše, u stanju u kome se sada nalazio, Carigrad je bio politički

¹¹² Gill, op. cit., 382-7, sa svim referencama. Ali za dublje razumevanje Genadijeve psihologije videti: Paulova, op. cit., 192-203. Meni se čini da Gill uprošćava problem pretpostavljajući da su svi u Carigradu shvatili da zapadna pomoć neće doći ako se unija ne sprovede. Genadije je nastojao da priguši radost stanovnika što su se pojavili zapadni vojnici, koja ga je, sigurno, uznemirila, time što je naglašeno svakoga podsećao da je zapadna pomoć vezana za uniju, a da se ova ne može otkloniti dobrom voljom i ikonometrijom, kao što je, izgleda, Notaras verovao. Gill s pravom ističe pomirljivi uticaj Notarasov prema kome je Duka bio krajnje nepravičan (čiji su izvori uglavnom denovljanski, videti niže, 229. str.), kao i zapadni pisci, naročito Leonardo Hioski i Puskul (koji proglašava Notarasa za mrzitelja lepih umetnosti i unukom prodavca ribe, što su neobične optužbe protiv čoveka visokog porekla koji je, mada lično sklon jednostavnosti, živeo u palati poznatoj po lepoti). Glavni originalni izvori za pregovore su: *Oeuvres Complètes de Gennade Scholarios*, III, 165-93; Ducas, XXXVI, 315-9; Phrantzes, 325; Leonard of Chios, *Historia Constantinopolitanae Urbis Captae*, M, P. G., CLIX, col. 929-930; Isidore of Russia, pismo papi: Jorga, *Notes et Extraits*, II, 522-4; Pusculus, op. cit., 21, 23.

nemoćan a trgovački koristan. Halila su podržavali neki od starih Muratovih ministara. Ali protiv njega je bila jedna jaka struja koju su predvodili vojnici poput Zaganosa i Turhan-paše iza kojih je stajao evnuh Šehabedin; a njih je sultan pažljivo slušao.¹¹³

Sam Mehmed je te zime proveo mnoge besane noći razmišljajući o pohodu. Govorilo se da je viđan kako u odeći običnog vojnika tumara ulicama Jedrena; svako ko bi ga prepoznao i pozdravio, bio bi odmah ubijen. Jedne noći, oko druge straže, iznenada je naredio da mu dovedu Halila. Stari vezir je došao drhteći od straha da će čuti da je smenjen. Da primiri gospodara, doneo je činiju u žurbi napunjenu zlatnicima. „Šta je ovo, učitelju?“ upitao ga je sultan. Halil je promrmljao kako je običaj da ministri, kad ih iznenada pozovu pred veličanstvo, donesu darove. Mehmed je odgurnuo činiju. Takvi darovi mu nisu potrebni. „Samo jedno želim“, uzviknuo je. „Dajte mi Carigrad.“ Zatim je otkrio da se konačno odlučio. Napašće grad što je moguće pre. Halil je, uzbuđen i potišten, obećao odanu podršku.¹¹⁴

Nekoliko dana kasnije, pred kraj januara, sultan je sazvao sve ministre i održao im dug govor u kome ih je podsetio na postignuća predaka. Ali, rekao je, Tursko carstvo neće biti sigurno sve dok Carigrad ne bude u njegovim rukama. Vizantinci su možda slabi, ali, ipak, pokazali su kako vešto znaju da kuju zavere s turskim neprijateljima, a zbog svoje slabosti morali bi grad predati u ruke saveznika koji ne bi bili tako nemoćni. Carigrad nije neosvojiv. Spoljašnji razlozi uzrok su neuspeha ranijih opsada. Ali sada je došao pravi trenutak. Grad razdiru verske razmirice. Italijani su nepouzdati kao saveznici, a mnogi među njima izdajnici. Povrh toga, Turci su najzad postali gospodari mora. Što se njega tiče, rekao je, ako ne može vladati carstvom u kome je Carigrad, onda ne želi da vlada nikakvim carstvom.

Njegovi slušaoci su bili uzbuđeni. Čak ni oni članovi divana koji nisu odobravali njegove namere nisu se usuđivali da izraze svoje bojazni. Ministri su ga jednoglasno podržali i glasali za rat.¹¹⁵

Čim je rat zvanično prihvaćen, sultan je naredio vojnom namesniku evropskih provincija Daji Karadža-begu da skupi vojsku i napadne vizantijske gradove i varoši na obalama Trakije. Gradovi na crnomorskoj obali, Mesemvrija, Anhiyal i Viza odmah su se predali i tako izbegli da budu poharani. Ali neki od gradova na obali Mramornog mora, kao Selimvrija i Perint, pokušali su da pruže otpor. Osvojeni su na juriše, opljačkani, a njihova utvrđenja porušena.¹¹⁶ Još prethodnog oktobra na Korintskoj prevlaci stacionirani su Turhan-beg i njegovi sinovi kako bi odatle upadali na Peloponez i onemogućili carevu braću da mu u nekom trenutku pošalju pomoć.¹¹⁷

U govoru članovima divana sultan je podvukao da on sada gospodari morem. Raniji pokušaji osvajanja grada preduzimani su samo s kopna. Vizantinci su tako uvek mogli da se snabdevaju morem a, donedavno, Turci su bili prisiljeni da od hrišćana unajmljuju brodove za prevoz svojih trupa između Evrope i Azije. Mehmed je bio odlučan da to promeni. Tokom meseca marta 1453. kod Galipolja su počeli da se skupljaju brodovi svih vrsta. Bilo je tu starih brodova, od kojih su mnogi bili popravljeni i ponovo šupereni; ali još više je bilo novih, hitno izgrađenih za poslednjih nekoliko meseci u brodogradilištima gradova na egejskoj obali. Među njima su bile i trireme u kojima su, za razliku od drevnih trirema, sve klupe bile na jednom nivou. U svakom redu, postavljenom pod blago kosim uglom prema boku broda, bila su tri veslača od kojih je svaki imao kratko veslo na posebnoj viljušci, ali su sva tri izlazila kroz jedan otvor na boku. Lađa je plitko gazila i imala dve katarke; jedra su korišćena kada je vetar bio povoljan. Bilo je i birema, nešto manjih lađa s jednom katarkom, u kojima su veslači sedeli u parovima na obe strane. Tu su bile i

¹¹³ Vidi gore, 78. str., n. 1.

¹¹⁴ Dukas, op. cit., XXXV, 311-13.

¹¹⁵ Critobulus, op. cit., 23-33, dugi govor proširen od strane autora koji sultanu pripisuje i pregled celokupne osmanske istorije do njegovog vremena; Taci Veu zade Cafer Celebi, *Mahrusa-i Istanbul Fetihnamesi*, ed. 1331 A. H., 6-7, kraća verzija koju je autor takođe proširio ali na prepoznatljivoj istoj osnovi; v. Inalcik, op. cit., 125-6.

¹¹⁶ Ducas, op. cit., XXXVII, 321; Pusculus, op. cit., 49, netačno kazuje da je Mesemvrija jedan od gradova koji su se oduprli Turcima.

¹¹⁷ Phrantzes, op. cit., 234-6; Chalcocondylas, op. cit., 381-2.

fuste ili duge lađe, lakše od birema i brže, u kojima su s obe strane ispred katarke bili veslači raspoređeni pojedinačno, a na krmi u parovima. Bilo je i galija: taj naziv je široko upotrebljavan da označi ma koju veliku lađu, triremu, biremu ili jedrenjak bez veslača, ali tehnički je označavao veću lađu, uzdignutiju iznad vode, s jednim redom dugih vesala. Takođe je bilo i parandarija, teških jedrenjaka korišćenih za transport.¹¹⁸

Veličina sultanove armade različito je procenjavana. Cifre koje daju vizantijski istoričari su besmisleno preterane; ali, prema svedočenju italijanskih mornara koji su bili u Carigradu, izgleda da su nju činile šest trirema i deset birema, oko petnaest galija na vesla, oko sedamdeset pet fusta i dvadeset parandarija, kao i izvestan broj šalupa i kutera, uglavnom za prenošenje poruka. Namesnik Galipolja Sulejman Baltoglu, renegat bugarskog porekla, postavljen je za komandanta. Od veslača i mornara, neki su bili sužnji ili robovi, ali mnogi među njima i dobrovoljci privučeni dobrim platama. Sultan je lično bio zainteresovan za imenovanje oficira, smatrajući da mu je flota čak važnija od vojske.¹¹⁹

Pred kraj marta ova armada je, na zaprepašćenje hrišćana, i Grka i Italijana, prošla kroz Dardanele u Mramorno more. Do tog trenutka oni nisu bili svesni veličine sultanove pomorske moći.¹²⁰

Dok je flota krstarila Mramornim morem, turska vojska se skupljala u Trakiji. Za njeno opremanje, kao i u slučaju mornarice, starao se sam sultan. Čitave zime u svim njegovim oblastima oružari su pravili štitove, šlemove, grudne oklope, dilite, mačeve i strele, a inženjeri konstruisali baliste i ovnove za probijanje bedema. Mobilizacija je bila brza ali potpuna. Skupljene su jedinice iz svih provincija, kao i svi vojnici koji su bili na odsustvu na svojim vojničkim dobrima. Rekrutovane su hiljade neredovnih vojnika. Ostavljeni su samo garnizoni potrebni za zaštitu granica i održavanje reda u provincijama, kao i trupe koje je Turhan držao u Grčkoj. Veličina vojske ulivala je strahopoštovanje. Grci su izjavljivali da je u sultanovom logoru skupljeno tri ili četiri stotine hiljada ljudi; čak su i trezveniji Mlečani govorili o sto pedeset hiljada. Verovatno da je, sudeći prema turskim izvorima, broj redovnih trupa bio nekih osamdeset hiljada, ne računajući neredovne, bašibozuke, s kojima bi se broj mogao povećati za još dvadeset hiljada, i neborce, pratioce vojske, kojih je moralo biti nekoliko hiljada. Počasno mesto pripadalo je janičarskim jedinicama. Otkako ih je pre nekih dvadeset godina reorganizovao sultan Murat II, janičara je bilo dvanaest hiljada; mali deo činili su tehnički stručnjaci i službenici uprave, kao i psetari i sokolari koje im je Mehmed priključio. Sada je već svaki janičar bio hrišćanskog porekla, ali od detinjstva vaspitavan da bude odan musliman, da u svojoj četi vidi svoju porodicu, a u sultanu svoga zapovednika i oca. Moglo se desiti da se poneki od njih seti svoje porodice i ponekad im bude dobročinitelj, ali njihova fanatična predanost veri bila je nepokolebljiva, a disciplina prvorazredna. Ranije nisu bili naročito zadovoljni Mehmedom, ali su vatreno pozdravili pohod na nevernike.¹²¹

Sama vojska je ostavljala snažan utisak. Posebno zastrašujuće delovala su nova oruđa kojima je bila opremljena. Mehmedovoj odluci da u proleće 1453. napadne Carigrad dobrim delom

¹¹⁸ Za suvremene ratne brodove v. Yule, *Travels of Marco Polo*, ed. Cordier, I, 31-41; Pears, *The Destruction of the Greek Empire*, 232-5. Sottas, *Les Messageries Maritimes de Venise*, 51-102.

¹¹⁹ Barbaro, op. cit., 21-2, daje cifru od 12 galija i 70-80 dugih lađa; Jacobo Tetaldi, *Informations*, Martene i Durand, *Thesaurus Novus Anecdotorum*, I, col. 1820-1, 16 do 18 galija i 60 do 80 dugih lađa; Leonard of Chios, col. 930, 6 trirema i 10 birema, a ukupno 250 brodova; Phrantzes, op. cit., 237, 30 velikih i 330 malih lađa, ali na str. 239-240, ukupno 480 lađa; Ducas, op. cit., XXXVIII, 333, ukupno 300 lađa; Chalcocondylas, op. cit., 384, 30 trirema i 200 manjih lađa; Critobulus, op. cit., 37-38, ukupno 350, bez transportnih brodova. Kritovul podvlači Mehmedovu ličnu zainteresovanost za flotu.

¹²⁰ Critobulus, op. cit., 38.

¹²¹ Za organizaciju turske vojske v. Pears, op. cit., 222-231; Babinger, *Mehmed der Eroberer*, 91-2. Od hrišćanskih izvora: Ducas, op. cit., XXXVIII, 333, daje kao ukupan broj turskih vojnika više od 400.000; Chalcocondylas, op. cit., 383, 400.000; Critobulus, op. cit., 38, 300.000 bez pratilaca vojske; Phrantzes, op. cit., 240, 262.000; Leonard of Chios, col. 927, 300.000, uključujući 15.000 janičara; Tetaldi, col. 1820, 200.000, uključujući 60.000 pratilaca vojske; Barbaro, op. cit., 18, 160.000. Turski autoriteti daju oko 80.000; v. Khairullah Effendi, *Tarikh*, 61-3. Vidi Mordtmann, *Belagerung und Eroberung Konstantinopels*, 39. Babinger ukazuje da Osmansko carstvo iz demografskih razloga u to vreme nije moglo mobilisati više od 80.000 vojnika.

su doprineli prethodni izvanredni uspesi njegovih topolivaca. Top se u Zapadnoj Evropi upotrebljavao već preko stotinu godina, sve od vremena kada je nemački kaluđer Švarc konstruisao top čiju je đulad izbacivao barut. Vrlo brzo je shvaćena vrednost topa prilikom opsade; ali nemačko iskustvo u opsadi Čividale u severnoj Italiji 1321. i englesko kod Kalea 1347. nije bilo naročito povoljno. Topovi nisu bili dovoljno moćni da oštete čvrste zidine. Sledećih sto godina novo oruđe se uglavnom upotrebljavalo da se na bojištu rasture neprijateljske trupe ili da se skrše lake barikade. Mlečani su pokušali da upotrebe top u pomorskom ratovanju protiv Đenovljana 1377.¹²² Ali tadašnji brodovi nisu mogli da izdrže teret ovih teških oruđa; a topovska đulad koja su ispaljivali tadašnji brodski topovi retko su bila dovoljno moćna da potope brod, mada su mogla naneti znatna oštećenja. Sultan Mehmed, koji se, podstican od svog lekara Jakova iz Gaete, italijanskog Jevrejina, interesovao za nauku, bio je svestan značaja artiljerije. Još u ranim godinama svoje vladavine naredio je da se u njegovim livnicama isproba proizvodnja većih topova.¹²³

U leto 1452. u Carigrad je došao ugarski inženjer Urban i ponudio caru svoje usluge kao topolivac. Konstantin mu, međutim, nije mogao plaćati koliko je ovaj mislio da zaslužuje, niti ga je mogao snabdeti potrebnom sirovinom. Urban je zato napustio grad i obratio se sultanu. Odmah je bio primljen u audijenciju i podrobno ispitan. Kad je rekao da može napraviti top koji bi razneo i zidove samog Vavilona, dobio je platu četvorostruko veću od one koju je bio voljan da prihvati, kao i svu potrebnu tehničku pomoć. Za tri meseca napravio je ogroman top koji je sultan postavio na zidine tvrđave Rumeli Hisar, i njim je potopljen mletački brod koji je pokušao da probije blokadu. Mehmed mu je tada naredio da napravi dvostruko veći top. Taj je u januaru izliven i završen u Jedrenu. Procenjuje se da je dužina njegove cevi bila četrdeset pedalja, a to je dvadeset šest stopa i šest inča, dok je obim cevi pozadi, gde je punjena barutom, bila četiri, a sprema gde je punjena đuladima, dvanaest pedalja. Za đulad se govorilo da su teška dvanaest centi. Čim je top bio gotov, četa od sedam stotina ljudi, kojoj je bilo povereno da se o njemu stara, natovarila ga je na kola koja je vuklo petnaest pari volova. Sa izvesnim teškoćama dovukli su ga u blizinu Mehmedovog dvora, gde je trebalo da bude ispitana njegova snaga. Stanovnici Jedrena su upozoreni da će čuti strahovit tresak, ali neka ih to ne uznemiri. I doista, pošto je fitilj upaljen i prvo đule ispaljeno, odjek pucnja se čuo na daljini od stotinu stadija, a đule je tutnjalo kroz vazduh čitavu milju i onda se šest stopa duboko zabilo u zemlju. Mehmed je bio ushićen. Dve stotine ljudi je poslato da poravnaju put prema Carigradu i pojačaju mostove. U martu je počelo putovanje topa; vuklo ga je šezdeset volova, a dve stotine ljudi je išlo pored njega da pridržavaju lafet. U međuvremenu su, pod Urbanovim nadzorom, izliveni i drugi topovi, ali nijedan neće biti tako ogroman i tako čuven kao ovo čudovište.¹²⁴

Celog meseca marta odredi sultanove velike vojske prolazili su kroz Trakiju u pravcu Bosfora. Tako silnu vojsku nije bilo lako snabdevati svim što joj je bilo potrebno, ali sve je bilo brižljivo isplanirano. Disciplina je bila dobra, a moral trupa vrlo visok. Svaki musliman je verovao da će sam Prorok odrediti posebno mesto u raju prvom vojniku koji se probije u drevnu hrišćansku prestonicu. „Oni će osvojiti Konstantiniju“, rečeno je prema jednom predanju. „Slava neka pripadne vladaru i vojsci koji to učine.“ U drugom predanju, koje su propovednici izmenili da bi odgovaralo prilici, govori se kako je Prorok pitao svoje učenike: „Jeste li čuli za grad čija je jedna strana kopno, a druge dve su more. Trube neće najaviti čas Strašnog suda dok ga sedamdeset hiljada Isakovih sinova ne osvoji“. Sultanov zanos bio je nesumnjiv. Više puta su ga čuli kako izražava odlučnost da bude vladar koji će odneti ovu za islam najveću pobedu.¹²⁵ Iz Jedrena je krenuo 23. marta. Sa poslednjim odredima svoje vojske stigao je pred bedeme grada 5. aprila.¹²⁶

¹²² Oman, *History of the Art of War in the Middle Ages*, II, 205

¹²³ Babinger, op. cit., 88.

¹²⁴ Ducas, op. cit., XXXV, 305-7; Phrantzes, op. cit., 236-8; Chalcocondylas, op. cit., 385; Critobulus, op. cit., 43-6; Barbaro, op. cit., 21; Leonard of Chios, col. 927. Vidi Babinger, op. cit., 86, 88.

¹²⁵ Mordtmann, odrednica „Constantinople“, u: *Encyclopaedia of Islam*, I, 867; Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, 397-8.

¹²⁶ Ducas, op. cit., XXXVII, 327; Barbaro, op. cit., 18; Zorzo Dolfín, *Assedio i Presa de Constantinopoli*, ed. Thomas,

U gradu je atmosfera bila potpuno drukčija. Prizor same turske flote, koja je krstarila Mramornim morem, i velikih topova s Urbanovim čudovištem na čelu, koji su se kloparajući približavali gradskim bedemima, kazivao je stanovnicima šta ih očekuje. Desila su se jedan ili dva slabija zemljotresa, a bilo je i nekoliko provala oblaka, što se sve tumačilo kao znamenje zle kobi, dok su se i muškarci i žene prisećali proročanstava u kojima je predskazivan kraj Carstva i dolazak Antihrista.¹²⁷ Ipak, i pored sveg očajanja, nije nedostajalo hrabrosti. Pripremana za odbranu svesrdno su se pridružili čak i oni mislioci koji su se pitali da li će se utapanje u Tursko carstvo na kraju krajeva pokazati manje štetnim po grčki narod nego sadašnje stanje podeljenosti, siromaštva i nemoći. Za sve vreme zimskih meseci mogli su se videti muškarci, pa i žene, kako, na carev podsticaj, popravljaju bedeme i čiste opkope. Prikupljeno je sve oružje koje se nalazilo u gradu da bi se preraspodelilo prema prečkoj potrebi. Ustanovljen je fond za posebne troškove, čiji su priložnici, pored države, bili crkve, manastiri i privatna lica. U gradu je još bilo znatnog bogatstva, i nekim Italijanima se činilo da su izvesni Grci mogli priložiti više. Ali, u stvari, novac nije bio potreban koliko ljudstvo, ratna oprema i hrana, a to se novcem sada nije moglo kupiti.¹²⁸

Car je činio sve što je mogao. U jesen 1452. poslao je izaslanike u Italiju da mole hitnu pomoć. Odziv je bio slab.¹²⁹ Novo izaslanstvo poslato je u Mletke, ali u odgovoru Senata od 16. novembra stoji da je duboko potresen vestima s Istoka, i da će ako papa i druge sile odluče da preduzmu akciju, rado uzeti učešća. Mlečani još nisu znali kakva je sudbina snašla Ricov brod prethodne nedelje, ali čak ni ta vest, ni hitne poruke mletačke kolonije u Carigradu nisu ih mogli podstaći da preduzmu određenu akciju.¹³⁰ Izaslaniku poslatom istog meseca u Đenovu obećana je jedna lađa; a vlada se ponudila da se za daljnu pomoć obrati francuskom kralju i Firentinskoj republici. Obećanja aragonskog kralja Alfonsa bila su još neodređenija, ali je dozvolio vizantijskim ambasadorima da na Siciliji skupljaju pšenicu i druge namirnice koje bi se prevezle u Carigrad. Oni su revnosno obavljali taj posao u trenutku kada je opsada počela i više nikad nisu videli svoju rodnu zemlju. Papa Nikola je želeo da pomogne, ali nije bio voljan da se suviše obaveže dok ne bude siguran da je unija crkava zaista postignuta; a bez Mlečana je malo mogao i učiniti. Povrh toga, pobuna u Rimu januara 1453. skrenula je njegovu pažnju u drugom pravcu. Dok u gradu ne bude uspostavljen red, on nije mogao pomišljati na neku akciju na strani.¹³¹

Tužno je čitati pisma razmenjena između Rima i Mletaka. Mlečani nisu bili voljni da zaborave da im papstvo još duguje novac za galije iznajmljene 1444, a papa nije imao poverenja u dobru volju Mlečana. Tek 19. februara 1453, pošto je primio najnovije vesti s Istoka, Mletački senat je izglasao da se odmah pošalju u Carigrad dva transportna broda, svaki s četiri stotine ljudi, i da se naredi da petnaest galija, koje su upravo bile na ponovnom opremanju, krenu za njima čim budu spremne. Pet dana kasnije Senat je doneo uredbu kojom se od trgovaca koji trguju sa Levantom zahtevaju posebne dažbine da bi se platili troškovi za ovu flotilu. Istoga dana su papi, zapadnom caru i kraljevima Ugarske i Aragona odaslane pisma u kojima se obaveštavaju da je Carigrad, ako mu se ne pruži pomoć, osuđen na propast. I pored toga, Senat je 2. marta opet raspravljao o organizovanju ove flotile. Odlučeno je da se stavi pod komandu Alviza Longa, ali da on bude podređen glavnom zapovedniku svih pomorskih snaga Đakomu Loredanu. Nedelju dana kasnije Senat donosi rezoluciju kojom se nalaže najveća hitnost u postupku. Ali dani su prolazili a ništa nije učinjeno. Najzad su početkom aprila stigla pisma iz Rima u kojima se govori o papinoj nameri da na Istok pošalje pet galija. U odgovoru iz Mletaka od 10. aprila čestita se kardinalima na ovoj odluci, ali se podsećaju da prethodni papa nije platio svoje dugove. Dodaje se još da je, prema

12-13; Phrantzes, op. cit, str. 237, kao datum dolaska Turaka daje 2. april, kada je prethodnica verovatno stigla; Leonard of Chios, col. 927, pominje 9. april kada je, izgleda, stiglo pojačanje.

¹²⁷ Critobulus, op. cit., 35.

¹²⁸ Critobulus, op. cit., 34-5. Leonard of Chios, col. 934, optužuje Grke da su čuvali novac. Nekoliko tužbalica o padu grada navode tvrdičluk kao jedan od grčkih grehova koji su kažnjeni slomom, ali optužba je retorična, bez pojedinosti.

¹²⁹ Videti: Marinescu, *Notes sur quelques ambassades*, 426-7.

¹³⁰ Thiriet, *Regestes*, III, no. 2905, 130.

¹³¹ Marinescu, op. cit, 424-5, i *Le Pope Nicolas V*, 336-7.

poslednjim obaveštenjima iz Carigrada, gradu potrebnija hrana nego vojnici; takođe se, prilično kasno, skreće pažnja Rimu da bi brodovi trebalo da stignu do Dardanela pre 31. marta, jer kasnije preovlađujući severac otežava prolaz Moreuzom. Najzad je odlučeno da mletačka flotila krene 17. aprila; no usledila su daljna odugovlačenja i odgađanja. Kad su najzad brodovi isplovili iz Mletaka, Carigrad je bio opsaden već dve nedelje.¹³²

Papa Nikola je iskreno bio zabrinut zbog ovih odugovlačenja. Ranije je sopstvenim novcem kupio tovar oružja i hrane, a krajem marta poslao ga u Carigrad trima denovljanskim lađama.¹³³

Nijedna druga vlada nije obratila neku pažnju carevim molbama. Nadajući se da će privući denovljanske trgovce da dovoze hranu u grad, on je objavio da uvoz neće biti carinjen. Ali nikakvog odziva nije bilo. Denovljanske vlasti su se uporno držale politike dvolične neutralnosti. Postojala je nada da će veliki hrišćanski ratnik Janko Hunjadi, namesnik Ugarske, iskoristiti trenutak kada su Turci povukli bezmalo sve svoje trupe s granice na Dunavu. Ali Ugri su bili oslabljeni porazima pri kraju Muratove vladavine; uz to, sam Hunjadi se našao u teškom položaju: njegov štićenik, kralj Vladislav V, postao je punoletan 14. februara i smetalo mu je njegovo starateljstvo. Nijedan od pravoslavnih vladara nije bio u mogućnosti da pruži pomoć.¹³⁴ Ruski veliki knez je bio suviše daleko, a imao je i sopstvenih nevolja; pozivi njemu upućeni bili su uzaludni.¹³⁵ Osim toga, Rusija je bila duboko potresena proglasom unije crkava. Vladari Moldavije Petar III i Aleksandar II međusobno su se kavžili. Vlaški knez Vladislav II bio je sultanov vazal i sigurno ne bi krenuo protiv njega bez ugarske pomoći.¹³⁶ Srpski despot Đurađ je bio još odaniji vazal pa je čak poslao jedan odred vojnika da se pridruži Mehmedovoj vojsci. Oni su se hrabro borili za svoga sizerena uprkos saosećanju sa istovernim stanovnicima Carigrada.¹³⁷ U Albaniji, Skenderbeg je i dalje bio trn u sultanovom oku. Ali nije bio u dobrim odnosima s Mlečanima, dok su Turci protiv njega podbunili i suparničke glavare. Ni gospodari egejskih ostrva, ni vitezovi jovanovci na Rodosu nisu bili u položaju da vojnički pomognu izuzev kao članovi neke velike koalicije. Morejske despote su držale u šahu trupe Turhan-bega. Kralju Gruzije i caru Trapezunta bilo je teško da odbrane i sopstvene granice. Kod anadolijskih emira, koliko god da su bili ozlojeđeni na sultana, još je bilo odveć sveže sećanje na njegovu moć da bi tako brzo opet krenuli protiv njega.¹³⁸

Ipak, i pored toga što su vlade zatajile, bilo je ljudi spremnih da se bore za hrišćanstvo u Carigradu. Mletačka kolonija u gradu je ponudila caru izdašnu pomoć. Na sastanku kome su prisustvovali Konstantin sa svojim savetom i kardinal Isidor, mletački bailo Đirolamo Minoto se obavezao da će sa svim snagama učestvovati u odbrani i pobrinuti se da nijedna mletačka lađa ne napusti luku bez dozvole. Takođe je garantovao da će iz Mletaka biti poslata jedna flotila i smesta pismom zatražio neposrednu pomoć. Dva mletačka kapetana trgovačkih brodova, Gabriele Trevizano i Alvizo Dijedo, čiji su se brodovi na povratku s plovidbe po Crnom moru bili usidrili u Zlatnom rogu, obećali su da će ostati i učestvovati u borbi. Ukupno je šest mletačkih brodova i tri iz mletačke kolonije na Kritu zadržano u luci, a s pristankom njihovih kapetana preuređeni su u ratne „za čast Božju i za čast hrišćanstva“, kako je caru ponosno izjavio Trevizano. Među Mlečanima koji su se svečano obavezali da će braniti veliki grad, koji su njihovi preci poharali pre dva i po veka, bili su mnogi s najuglednijim prezimenima u Republici, Kornaro, Močenigo, Kontarini i Venijer. Svi oni će biti upisani u pomenik časti koji će ispisati njihov zemljak Nikolo Barbaro, brodski lekar, čiji neulepšani dnevnik daje verovatno najverodostojniji opis opsade.¹³⁹

¹³² Thiriet, op. cit., no. 2909-2912, 2917, 2919, str. 182-4.

¹³³ Vidi str. 125.

¹³⁴ Csuday, *Die Geschichten der Ungarn*, I, 422-6. Phrantzes. op. cit., 323-8, kaže da su Ugri poslali izaslanstvo sultanu da mu ukaže kako bi napad na Carigrad štetio njihovim dobrim odnosima, ali da je Hunjadi od cara tražio Selimvriju ili Mesemvriju, kao cenu za njegovu pomoć. On dodaje da je i Alfonso Aragonski tražio Lemnos.

¹³⁵ Ostogorsky, op. cit., 492.

¹³⁶ Jorga, *Histoire des Roumains*, IV, 124 sq.

¹³⁷ Phrantzes, op. cit., 325-6. „Poljski janičar“ opisuje gnevno negodovanje srpskih trupa na vest da će se pridružiti turskoj vojsci. *Pamiętniki Janczara Polaka Napisane*, ed. Galezowski, *Zbior Pisarzy polskich*, V, 123 sq.

¹³⁸ Miller, *The Latins in the Levant*, 407 sq.

¹³⁹ Barbaro, op. cit., 14-18.

Ovi Mlečani su ponudili svoje usluge, jer su se zatekli u Carigradu kada je rat otpočeo, a bili su suviše časnici i ponosni da bi pobjegli. Ali bilo je i Đenovljana koji su bili posramljeni bojažljivošću svoje vlade, pa su dobrovoljno došli iz Italije da se bore za hrišćanstvo. Među njima su bili Mauricio Kataneo, dva brata Beronimo i Leonardo de Langasko i tri brata Bokjardo, Paolo, Antonio i Troilo, koji su o svom trošku opremili i doveli malu četvu vojnika. Grad je 29. januara 1453. obradovala vest da je stigao čuveni đenovljanski ratnik Đovani Đustinijani Longo, mlađi čovek, pripadnik jedne od najuglednijih porodica u Republici, a u srodstvu s moćnom kućom Dorija; sa sobom je doveo sedam stotina dobro naoružanih vojnika; četiri stotine je regrutovao u Đenovi i tri stotine na Hiosu i Rodosu. Car ga je dočekao radosno, nudeći mu vlast nad Lemnosom ako Turci budu odbijeni. Longo je bio na glasu po veštini u odbrani gradova opasanih bedemima, i odmah je određeno da preuzme komandu nad celim područjem bedema na kopnenoj strani. Ne gubeći vreme, on se prihvatio svojih dužnosti; brižljivo je pregledao te bedeme i postarao se da budu pojačani tamo gde je to izgledalo potrebno. Mada je bilo teško ubediti Mlečane da rade s jednim Đenovljaninom, on je bio takva ličnost da ih je zadobio za saradnju. Na njegov zahtev, Trevizano je ponovo otvorio i očistio opkop koji se protezao od Zlatnog roga, ispred bedema Vlaherne, do mesta gde tlo počinje da se uzdiže. Mnogi stanovnici Pere pridružili su se braniocima verujući, kao što je kasnije napisao njihov podesta, da će pad Carigrada značiti i kraj njihove kolonije.¹⁴⁰

Bilo je i vojnika iz udaljenijih zemalja. Katalanska kolonija u gradu se organizovala pod vođstvom konzula Pere Hulija; njoj su se pridružili i neki katalanski mornari.¹⁴¹ Iz Kastilje je došao hrabri plemić don Fransisko de Toledo, koji je tvrdio da je potomak carske kuće Komnina i zato cara nazivao rođakom.¹⁴² U Đustinijanijevom odredu bio je inženjer po imenu Johan Grant, obično opisivan kao Namac, ali je lako mogao biti škotski pustolov koji je preko Nemačke dospeo do Levanta.¹⁴³ Orhan, pretendent na osmanski presto, koji je od detinjstva živeo u Carigradu, stavio je sebe i svoju pratnju caru na raspolaganje.¹⁴⁴

Svi Italijani u gradu nisu pokazali hrabrost jednog Minota ili Đustinijanija. U noći 26. februara sedam brodova, šest s Krita i jedan iz Mletaka, pod zapovedništvom Pjetra Davanca, iskralo se iz Zlatnog roga sa sedam stotina Italijana. Njihovo bekstvo bilo je ozbiljan udarac odbrani. Niko drugi, ni Grk ni Italijan, nije se poveo za njihovim primerom.¹⁴⁵

Kad je opsada počela, u Zlatnom rogu je ostalo dvadeset šest brodova opremljenih za borbu, ne računajući manje barke ili trgovačke brodove Đenovljana iz Pere, usidrene ispod bedema njihove kolonije. Od tog broja pet je pripadalo Mlečanima, pet Đenovljanima, tri Krićanima, jedan je bio iz Ankone, jedan iz Katalonije i jedan iz Provanse, a deset ih je bilo carevih. Skoro svi su bili na jedra, bez veslača i sa visokom palubom. U porećenju sa turskom armadom, ovo je bila mala flota.¹⁴⁶ Nesrazmera u ljudstvu na kopnu bila je još veća.

Krajem marta, dok se turska vojska kretala kroz Trakiju, Konstantin je poslao po sekretara Francesa i naložio mu da napravi popis svih muškaraca, uključujući i monahe, sposobnih da nose

¹⁴⁰ Phrantzes, op. cit., 241; Ducas, op. cit., XXXVIII, 331; Critobulus, op. cit., 39-40; Barbaro, op. cit., 13-15; Leonard of Chios, col. 928; Dolfín, op. cit., 14; Tetaldi, col. 1821; Montaldo, *Constantinopolitanum Excidium*; *Slavic Chronicle of the Siege of Constantinople*, ed. Desimoni, „Arti della Società Ligure di Storia“, X, 334, ed. Jorga, *Une source négligée de la prise de Constantinople*, „Bulletin Historique de l'Académie Roumaine“, XII, 91-2 (ruska verzija) i 78 (rumunska verzija); *Historia Politica Constantinopleos*, S. S. N. V., 18-19, pridaje Đustinijaniju jedan elegantan prigodan govor. V. niže, 233. str., o stanovnicima Pere.

¹⁴¹ Phrantzes, op. cit., 252-3.

¹⁴² Phrantzes, op. cit., 256. Fransisko je tvrdio da vodi poreklo od Aleksija I Komnina. Ovo nisam mogao da utvrdim.

¹⁴³ Phrantzes, op. cit., 244, naziva ga Johan Namac; Leonard of Chios, col. 928, daje mu prezime Grande; Dolfín, 14, prepisuje ga kao Grando.

¹⁴⁴ Barbaro, op. cit., 19.

¹⁴⁵ Barbaro, op. cit., 13-14; Phrantzes, op. cit., 241, kaže da je izvestan broj grčkih porodica iz svih slojeva ranije napustio grad.

¹⁴⁶ Barbaro, op. cit., 20. Phrantzes, op. cit. 238; Dolfín, 20. Njihovi brojevi se manje ili više podudaraju; Barbaro daje najviše podataka.

oružje. Kada je sabrao spiskove, Frances je ustanovio da na raspolaganju imaju četiri hiljade devet stotina i osamdeset tri Grka i nešto ispod dve hiljade stranaca. Brojevi su užasnuli Konstantina i naredio mu je da ih ne objavljuje. I italijanski očevici došli su do sličnog zaključka.¹⁴⁷ Od nekih osamdeset hiljada sultanovih vojnika i hordi njegovih neredovnih trupa — veliki grad sa četrnaest milja bedema trebalo je da brani manje od sedam hiljada ljudi.

VI. OPSADA POČINJE

Uskrs je veliki praznik pravoslavne crkve kada svakog hrišćanina ispunjava radost saznanja da je njegov Spasitelj vaskrsnuo. Ali uskršnje nedelje 1453. malo je radosti bilo u srcima stanovnika Carigrada. Praznik je padao 1. aprila. Posle zime s puno bure, proleće je stizalo u Bosfor. U voćnjacima po čitavom gradu su se rascvetavale voćke. Slavuji su se vraćali da poju u čestarama, a rode da grade gnezda na vrhovima krovova. Nebo je bilo išarano dugim prugama ptica selica u letu ka letnjim prebivalištima na severu. Ali Trakijom se jednolično razlegala potmula buka velike vojske u pokretu, ljudi i konja, volova koji su vukli škripava kola.

Mnoge prethodne dane građani su proveli u molitvi da im bude dozvoljeno bar da u miru obave obrede Strasne nedelje. To im je bilo uslišeno. Prvi odred neprijatelja opažen je u ponedeljak 2. aprila. Napala ga je jedna mala četa branilaca koja je izašla iz grada i ubila nekoliko vojnika, a ranila mnoge. Ali kako su pristizali drugi turski vojnici, četa se povukla u grad; car je tada naredio da se mostovi preko opkopa unište a gradske kapije zatvore.¹⁴⁸ Istog dana je dao i uputstva da se ulaz u luku Zlatnog roga zatvori velikom pregradom. Nju je činio lanac jednim krajem pričvršćen za Evgenijevu kulu pod Akropoljem, a drugim za jednu kulu u bedemima Pere prema moru; plutao je na drvenim plovcima. Za njegovo postavljanje u dati položaj odgovarao je inženjer Bartolomeo Soligo, Đenovljanin.¹⁴⁹

Do četvrtka 5. aprila celokupna turska vojska, pod komandom samog sultana, stigla je pred bedeme. Sultanov privremeni logor bio je od bedema udaljen oko milju i po. Sutradan je primaknuo svoje trupe na njihove konačne položaje.¹⁵⁰ Branioci su takođe zauzeli određena mesta.

Grad Carigrad zauzima poluostrvo približno trouglastog oblika sa blago iskrivljenim stranama. Bedemi na kopnenoj strani pružali su se u blago savijenom luku od četvrti Vlaherne kod Zlatnog roga do četvrti Studion kod Mramornog mora; njihova dužina bila je oko četiri milje, protezali su se u ugnutom luku od Vlaherne do rta Akropolja, sada obično poznatog kao rt Saraj, koji gleda prema severu Bosfora. Udaljenost od rta Akropolja do Studiona bila je oko pet i po milja; a bedemi su tu išli oko tupog vrha poluostrva, nasuprot ulazu u Bosfor, a potom u malo ugnutom luku duž obale Mramornog mora. Bedemi duž Zlatnog roga i Mramornog mora bili su jednostruki. Duž Mramornog mora dizali su se bezmalo iz mora. U njima je bilo jedanaest kapija prema moru; tu su bila i dva mala utvrđena pristaništa za manje lađe, kojima česti severac nije dopuštao da oplove rt i uđu u Zlatni rog. Duž njegove obale tokom vekova izronilo je kopno na kome su se sada nalazila stovarišta. Na tu stranu se izlazilo kroz šesnaest kapija. Na zapadnom kraju, da bi zaštitio ranjivu četvrt Vlaherne, Jovan Kantakuzin je kroz mulj napravio opkop koji je išao neposredno ispod bedema. Bedemi prema moru bili su u prilično dobrom stanju. Nije se očekivalo da će biti izloženi težem napadu. Mada su Franci i Mlečani 1204. u grad prodrli iz Zlatnog roga, takav napad mogao je izvesti samo neprijatelj koš potpuno kontroliše luku. Oko vrha grada struja je bila suviše

¹⁴⁷ Phrantzes, op. cit., 241. Tetaldi, col. 1820, daje broj od 6.000 do 7.000 dodajući, prema jednom rukopisu, „i ne više“; Leonard of Chios, col. 933, koga sledi Dolfen, 22, daje 6.000 Grka i 3.000 Italijana, verovatno uključujući među ove druge i sposobne za borbu imobilisane u Peri; Tetaldi kao ukupan broj stanovnika daje 30.000; nije izvesno da li isključuje žene. Uzimajući u obzir žene, starce, decu i sveštenstvo, broj od 5.000 ljudi sposobnih za oružje odgovara broju celokupnog stanovništva od 40.000-50.000; mada su kasnije uključeni i neki monasi, koji verovatno nisu uneseni u Francesov popis. Critobulus, op. cit., 76, kaže da je gotovo 4.000 ubijeno prilikom pada grada, a ostatak, nešto iznad 50.000 zarobljeno. Njegovi brojevi, kao kod većine srednjovekovnih pisaca, skoro uvek su preterani.

¹⁴⁸ Critobulus, op. cit., 40. Izgleda da su neki opkopi napunjeni vodom. Callistus, *Monodia*, M. R. G., CLX1, col. 1124.

¹⁴⁹ Barbaro, op. cit., 15-16; Leonard of Chios, col. 930; Phrantzes, op. cit., 238; Ducas, XXXVIII, 333.

¹⁵⁰ Barbaro, op. cit., 18-20.

jaka da bi lađe za iskrcavanje lako prišle podnožju bedema, dok su sprudovi i grebeni bili dodatna zaštita bedemima prema Mramornom moru.

Glavni napad se mogao očekivati duž bedema na kopnenoj strani. Na severnom kraju četvrt Vlaherne je štrčala izvan glavne linije bedema. Ova četvrt prvobitno je bila predgrađe, ali je u sedmom veku opasana jednostrukim bedemom. On je popravljen u devetom i dvanaestom veku i pojačan utvrđenjima Carske palate koju je uz njega sagradio Manojlo I. Na daljem kraju štitio ga je opkop Jovana Kantakuzina, koji se, izgleda, protezao oko onog ugla gde je zid dopirao do Zlatnog roga pa sve do početka strme padine uz koju se zid penjao pre nego što je pod pravim uglom skretao i spajao se s glavnom linijom bedema. U njemu su bile dve kapije, poznate kao Kaligarijska i Vlahernska i, u uglu gde se spajao sa starim Teodosijevim bedemom, jedna mala kapija, Kerkoporta, koja je bila zatvorena. Teodosijev bedem, koji je podigao prefekt Antimije za vladavine Teodosija II, išao je od ove tačke u neprekinutoj liniji do Mramornog mora. Bio je trostruk. Sa spoljašnje strane se nalazio dubok opkop nekih šezdeset stopa širine, čiji su se delovi mogli, ako je bilo potrebno, napuniti vodom. Sa unutrašnje strane opkopa bio je niski zupčasti grudobran na kome se celom dužinom bedema nalazio prolaz širok oko pedeset do šezdeset stopa, poznat kao Peribol. Zatim se dizao zid obično označavan kao spoljašnji, visok oko dvadeset pet stopa, s četvrtastim kulama celom dužinom u razmacima koji su varirali od pedeset do stotinu jarda. Unutar njega bio je još jedan prolaz, poznat kao Paratihion, čija se širina kretala od četrdeset do šezdeset stopa. Potom se dizao unutrašnji zid, visine oko četrdeset stopa, s četvrtastim i osmougaonim kulama, visokim oko šezdeset stopa, postavljenim tako da su pokrivale prostor između kula spoljašnjeg zida. U ovoj liniji bedema bilo je više kapija, od kojih su neke koristili stanovnici, dok su druge bile rezervisane za vojnike. Na obali Mramornog mora bila su i jedna vratanca. Dalje, prema severu, stajala je Zlatna kapija koja je imala status Prve vojne kapije, i kroz koju je po tradiciji prolazio car prilikom ceremonijalnog ulaska u grad. Sledeća je bila Druga vojna kapija, zatim civilna Kapija Pege, sada poznata kao Kapija Silivrija. U njenoj blizini se nalazila Treća vojna kapija. Odatle se tlo uzdizalo do Regionske kapije i Četvrte vojne kapije iza nje. Kapija sv. Romana, sadašnja Topkapi, nalazila se na najvišoj tački grebena. Tlo se potom spuštalo oko stotinu stopa u dolinu rečice Likos, koja je prolazila kroz cevovod ispod bedema, dve stotine jarda južno od Pete vojne kapije. Ova kapija, koja se nalazila u dnu doline, Vizantincima je bila poznata kao Kapija Sv. nedelje, prema imenu obližnje crkve. Ali izgleda da su je stanovnici nazivali Vojna kapija sv. Romana, pa je i pisci koji opisuju opsadu stalno brkaju sa civilnom Kapijom sv. Romana. Odatle se tlo opet uzdiže do drugog grebena na čijem vrhu je bila Harisijeva, danas Jedrenska, kapija. Deo bedema preko doline Likosa bio je poznat kao Mesotihion, i uvek je smatran njegovim najranjivijim odsekom. Harisijeva kapija ponekad se nazivala i Poliandriion; a deo bedema koji se nastavljao grebenom do kapije Ksilokerka, odmah ispred mesta gde se spajao sa bedemom Vlaherne, bio je poznat kao Miriandriion.¹⁵¹

Kada je 1422. sultan Murat napao grad, Vizantinci su odbranu usredsredili na spoljašnji zid koji Turci nisu mogli da probiju. Đustinijani i car su se složili, imajući u vidu malobrojnost trupa kojima su raspolagali, da bi to i sada bila umesna strategija. Ljudi nije bilo da se zaposedne i unutrašnji zid, ali su se s njegovih kula mogla izbacivati teža đulad. Oštećenja naneta spoljašnjem zidu 1422. u velikoj meri su popravljena sledećih godina, a Đustinijani je sebi stavio u zadatak da pazi da popravke budu potpune. Nadbiskup Leonardo, koji je sebe zamišljao strategom, kasnije je izjavio da su svi vojni stratezi pogrešili; trebalo je da brane unutrašnji zid. Ali, dodaje s tipičnom zlovoljom prema Grcima, on je bio loše popravljen, jer su novac izdvojen u tu svrhu proneverila

¹⁵¹ Opis gradskih bedema u Van Millingen, *Byzantine Constantinople: the Walls of the City* još je najpotpuniji i najbolji. Ali ja bez oklevanja prihvatom Persovo mišljenje da Romanova kapija, koja se spominje u prikazima opsade, mora biti identifikovana kao Peta vojna kapija. Kako on ukazuje, stari naziv „Pempton“ nijedanput se ne javlja posle sedmog veka, niti se kasnije naziv Kapija Sv. nedelje pojavljuje u opisima opsade. Međutim, to je u dolini Likosa jedina kapija u sektoru bedema gde su se vodile najžešće borbe. Izgleda izvesno da je tada bila poznata kao Vojna kapija sv. Romana, a kada suvremeni pisci spominju Romanovu kapiju, oni obično pre podrazumevaju nju a ne Civilnu kapiju sv. Romana, današnju Topkapi, uz brežuljak prema jugu. Pears, *Destruction of the Greek Empire*, 429-435.

dva Grka, Jagaris i monah Neofit. To je bila čudovišna kleveta. Jagaris, čije je stvarno ime Manojlo Paleolog Jagaris, bio je carev srodnik i poštovan državnik; njegovo ime se u stvari nalazi na nekim natpisima na mestima gde su bedemi bili brižljivo popravljani. Neofit je u to vreme bio dobro poznati monah, carev prijatelj, ali i protivnik unije. Sada je tiho i pobožno živio u Harsijanitovom manastiru, ne učestvujući u javnim poslovima. Teško je shvatiti kako je on mogao sprečiti izvršenje jednog građevinskog ugovora. Ali nadbiskup je verovao da nema zla za koje šizmatičko sveštenstvo nije sposobno.¹⁵²

Branioći su 5. aprila zauzeli položaje koje im je car odredio. On je sa najboljim trupama bio kod Mesotihiona, gde su bedemi prolazili kroz dolinu Likosa; desno od njega, kod Harisijeve kapije i Miriandriona, nalazio se Đustinijani; ali kada je postalo jasno da će sultan usredsrediti napad na Mesotihion, Đustinijani i njegovi Đenovljani su se spustili do cara i pridružili mu se, dok su Miriandrion preuzela braća Bokjardo i njihovi ljudi. Mletački bailo Minoto i njegov štab smestili su se u vlahernskoj Carskoj palati čija im je odbrana poverena, dok im je prvi zadatak bio da opkop očiste i ponovo napune vodom. Njegov stariji zemljak, Teodoro Karisto, starao se o delu bedema između Kaligarijske kapije i Teodosijevog bedema. Braća Langasko i nadbiskup Leonardo držali su položaj iza opkopa koji je sezao do Zlatnog roga. Sa careve leve strane bio je Kataneo sa svojim đenovljanskim trupama, a do njih, braneći Kapiju Pege, carev srodnik Teofil Paleolog s grčkim trupama; Mlečaninu Filipu Kontariniju je poverena odbrana odseka od Kapije Pege do Zlatne kapije koju je branio Đenovljanin Manuel. Levo od njega, uz more, bio je i Dimitrije Kantakuzin.

Po bedemima prema moru raspoređeno je manje branilaca. Kod Studiona se nalazio Jakobo Kontarini. Do njega, duž dela na koji se nije očekivao napad, bedeme su čuvali grčki monasi, koji su, verovatno, imali zadatak da stražare i pozovu rezervne branioce ako iskrсне neka nenadana opasnost. Blizu njih, uz Elefterijevu luku, bili su princ Orhan i njegovi Turci. Na kraju istočne obale Mramornog mora, ispod Hipodroma i stare Svete palate, nalazili su se Katalanci pod komandom Pere Hulija. Kardinal Isidor s dve stotine ljudi držao je položaj na rtu Akropolja. Obale Zlatnog roga čuvali su mletački i đenovljanski mornari pod zapovedništvom Gabrijela Trevizana, dok je njegov zemljak Alvizo Dijedo postavljen za zapovednika brodova u luci. Dva rezervna odreda držana su u gradu; jedan s pokretnim topovima, kojim je zapovedao veliki duks Luka Notaras, bio je smešten u četvrti Petra, odmah iza bedema prema kopnu, a drugi, pod zapovedništvom Nićifora Paleologa, blizu crkve Sv. apostola, na središnjem grebenu. Deset brodova — pet đenovljanskih, tri kritska, jedan iz Ankone i jedan grčki — izdvojeno je iz flote i poslato kod lanca. Tu je za zapovednika određen jedan Đenovljanin, verovatno Soligo koji je postavio lanac. Bilo je važno da tu bude neko ko je u prijateljskim odnosima s Đenovljanima u Peri, pošto je jedan kraj lanca bio vezan za njihov bedem. Uopšte, izgleda da je car pokušao da izmeša grčke, mletačke i đenovljanske trupe da bi shvatili međusobnu zavisnost i izbegli međunacionalne zađevice.¹⁵³

Branioći su bili dobro naoružani džilitima i strelama, a imali su mangonele za izbacivanje kamena i nekoliko kulverina. U gradu je bilo nekoliko topova, ali oni se nisu pokazali naročito korisnim. Nije bilo dovoljno šalitre za njih, a ispostavilo se da utvrđenja oštećuje potres izazvan ispaljivanjem sa zidina i kula, a to je bio položaj potreban da njihova đulad dosegnu neprijateljske linije. Lična vojna oprema vojnika bila je izgleda dobra, bolja nego kod većine turskih trupa.¹⁵⁴

Do 6. aprila ujutro vojnici su zauzeli svoje položaje; posade su s bedema mogle da posmatraju kako se turska vojska raspoređuje. Sultan je već ranije poslao jedan znatan odred vojske

¹⁵² Leonard of Chios, col. 936; Chalcocondylas, op. cit., 384. Za popravke bedema od 1422, uključujući popravke sa natpisima u kojima se spominje Jagaris, v. Van Millingen, op. cit., 104-8, 126. Phrantzes, op. cit., 225, s velikim poštovanjem spominje Neofita, mada je strogo osuđivao svakoga u čiju je ispravnost sumnjao.

¹⁵³ Barbaro, op. cit., 16-19; Leonard of Chios, col. 936; Phrantzes, op. cit., 252-6; svi se uglavnom slažu o raznim položajima, mada Leonard koliko god je to moguće izbegava da spomene Grke, a jedino Frances spominje Manuela Đenovljanina kod Zlatne kapije. Frances takođe locira Notarasa u Petrion, a Kantakuzinu i Nićiforu Paleologu pripisuje komandu nad pokretnom rezervom. Možda je Manuel kasnije zamenjen Kantakuzinom, a Notarasovo područje moglo je obuhvatiti i Petrion i Petru. Samo Barbaro spominje Orhanov položaj. Puskul, 54-5, i Dolfin, 23-4, daju nešto drukčiji raspored; ali prvi je pisao po sećanju, mnogo godina kasnije, a drugi nije bio u opsadi.

¹⁵⁴ Vidi Pears, op. cit., 250-2.

na severnu obalu Zlatnog roga, koji je, pod komandom Zaganos-paše zaposeo uzvišenja prema Bosforu, izolujući tako Peru i pazeći na svaki potez koji bi Đenovljani mogli učiniti. Preko močvarnog zemljišta na početku Roga bio je izgrađen put da bi se Zaganosu omogućila brza veza s glavninom vojske. Ispred bedema Carigrada, od Zlatnog roga pa uz brežuljak do Harisijeve kapije, raspoređene su redovne evropske trupe pod zapovedništvom Karadži-paše koji je raspolagao s nekoliko teških topova okrenutih protiv jednostrukog bedema Vlaherne i, naročito, ranjivog ugla gde se taj bedem spajao s Teodosijevim. Od južnih padina doline Likosa do Mramornog mora nalazile su se redovne anadolijske trupe, pod komandom Ishak-paše u koga sultan očigledno nije imao potpuno poverenje pa mu je pridodao kao pomoćnik Mahmud-paša, renegat, polu-Grk, polu-Sloven, potomak stare carske porodice Anđela, i sve bliskiji sultanov prijatelj i savetnik. Sam sultan je preuzeo komandu nad odsekom u dolini Likosa, nasuprot Mesotihionu. Razapeo je svoj crveno-zlatni šator na četvrt milje od bedema. Ispred njega su bili njegovi janičari i druge odabrane jedinice, kao i najbolji topovi, uključujući tu i Urbanovo veliko remek-delo. Razne grupe bašibozuka ulogorile su se odmah iza glavnih linija, spremne da krenu gde budu potrebne. Ispred svojih položaja, celom dužinom bedema, Turci su iskopali rov pojačan zemljanim grudobranom, na čijem su gornjem delu podigli palisadu s čestim vratnicama.¹⁵⁵

Flota pod zapovedništvom Baltoglua, dobila je naređenje da pazi da nikakva pojačanja ili namirnice ne stignu u grad morem. Uvedene su stalne patrole duž obale Mramornog mora, tako da se nikakva laća nije mogla približiti tamošnjim malim pristaništima. Ali Baltogluov glavni zadatak bio je da se probije kroz lanac koji je štitio Zlatni rog. On je svoje komandno mesto uspostavio na Bosforu pokraj pristana poznatog kao Diplokion, gde je sada palata Dolma Bakče. Tu mu se pridružilo, deset dana posle početka opsade, nekoliko velikih brodova iz severnih anadolijskih luka koji su svi imali teške topove.¹⁵⁶

Čim je car video da su se turske trupe sakupile ispred bedema, predložio je Trevizanu da njegovih skoro hiljadu mornara u svojoj osobenoj odeći prodefiluje celom dužinom bedema da bi se sultan uverio da su i Mlečani među njegovim neprijateljima. Mlečani su rado pristali.¹⁵⁷ Sa svoje strane, sultan je, u skladu s islamskim zakonom, poslao pod belom zastavom poslednju poruku gradu. On će, poručuje, kao što zakon zapoveda, poštediti stanovnike, ne nanoseći nikakvog zla njihovim porodicama ni štetu njihovoj imovini, ako mu se dobrovoljno predaju. U protivnom, prema njima neće biti nikakve milosti. Ali stanovnici su malo verovali njegovim obećanjima, niti su hteli da sada iznevere svoga cara.¹⁵⁸

Čim je ova formalnost obavljena i topovi postavljeni na položaj, Turci su otpočeli borbu teškim bombardovanjem bedema. Do sumraka toga prvog dana, 6. aprila, deo bedema kod Harisijeve kapije bio je teško oštećen; a neprekidno bombardovanje sledećeg dana potpuno ga je srušilo. Ipak, kad se smrklo, branioci su uspeali da ga koliko-toliko poprave. Mehmed tada odlučuje da pričeka dok ne bude u mogućnosti da dovede više topova za napad na slabije delove bedema. Naređeno je da vojnici u međuvremenu pristupe zatrpavanju velikog opkopa, kako bi mogli odmah da priđu i zauzmu svaku brešu koju bi artiljerija napravila. Takođe je naredio da se miniraju oni delovi bedema gde je izgledalo da je teren za to pogodan. Istovremeno je zapovedeno Baltoglu da isproba odbranu lanca. Njegovi brodovi su tu izvršili prvi napad verovatno 9. aprila. Nisu imali uspeha, pa Baltoglu odlučuje da pričeka na dolazak crnomorske eskadre.¹⁵⁹

Dok se na to čekalo, sultan je poveo deo svojih najboljih trupa i nešto artiljerije u napad na

¹⁵⁵ Critobulus, op. cit., 41-2; Tetaldi, col. 1822. Nijedan turski izvor ne daje nikakve pojedinosti o rasporedu osmanske vojske; izuzetak je veoma maštoviti opis koji je dva veka kasnije napisao Evlija Čelebija. Izvode iz njega daje Turková, *Le Siège de Constantinople d'après le Seyāhat-nāme d'Evliyā Çelebī*, „Byzantinoslavica“, XIV, 1-13, naročito 7-9.

¹⁵⁶ Critobulus, op. cit., 42; Phrantzes, op. cit., 240; Barbaro, op. cit., 21. Diplokion je naznačen na Buendelmonteovom planu Carigrada odmah iza potoka koji je tekao dolinom između Taksima i Mačke, otprilike tamo gde je danas jugozapadno krilo palate Dolma Bakče.

¹⁵⁷ Barbaro, op. cit., 19-20.

¹⁵⁸ Critobulus, op. cit., 40-1.

¹⁵⁹ Barbaro, op. cit., 18-20.

dve male tvrđave izvan bedema, koje su još u ime cara pružale otpor. Jedna je bila u Terapiji, na brežuljku iznad Bosfora, a druga u selu Studiosu, blizu obale Mramornog mora. Tvrđava kod Terapije odoljevala je dva dana, sve dok topovska paljba nije porušila njene zidove i pobila većinu posade. Četrdeset preživjelih se bezuslovno predalo. Svi su pogubljeni nabijanjem na kolac. Manja tvrđava kod Studiosa srušena je za nekoliko sati. U ruševinama su zarobljena trideset petorica preživjelih članova posade i, takođe, nabijena na kolac. Ovo je učinjeno ispred bedema da bi stanovnici mogli videti šta snalazi one koji se suprotstave sultanu. U međuvremenu je Baltoglu poslat da zauzme Prinčevska ostrva u Mramornom moru. Samo je na najvećem od njih, Prinkipu, bilo nekog pokušaja otpora. Tu se, na vrhu brežuljka pored glavnog manastira na ostrvu, nalazila jaka kula koju su sagradili monasi kao sklonište od gusara, verovatno u doba kada je Katalanska kompanija vršila pljačkaške upade u Carstvo. Njena mala posada od trideset ljudi sada je odbila da se preda. Baltoglu je sa sobom dopremio i nekoliko topova, ali debelim zidovima topovska đulad nisu mogla nauditi. Zato je, čim je vetar krenuo u potrebnom pravcu, nakupio žbunja, postavio ga uz zidove i zapalio, ubacivši u vatru sumpor i katran. Plamen je brzo progutao građevinu. Neki od branilaca su izginuli unutar kule, a oni koji su se probili kroz plamen, bili su uhvaćeni i pogubljeni. Baltoglu je zatim sakupio civilne stanovnike ostrva i sve ih prodao kao roblje, za kaznu što su dozvolili pružanje otpora na njihovom tlu.¹⁶⁰

Sultan je 11. aprila opet bio u svom šatoru ispred bedema, a svi njegovi veliki topovi su razmešteni kako je on naredio. Sutradan je počelo bombardovanje koje će neprekidno jednolično potrajati više od šest nedelja. Topovi su bili nezgodni za rukovanje. Teško ih je bilo održati na platformi od dasaka i šljunka. Stalno su klizali u blato stvoreno aprilskim kišama. Najveći, uključujući i Urbanovo čudovište, zahtevali su tolike radnje da su mogli dejstvovati samo sedam puta dnevno. Ali je svaki od sedam pogodaka nanosio ogromnu štetu. Đulad, dolazeći odmah iza opkopa u oblaku crnog dima i sa zaglušujućom hukom, rasprskavala su se, udarivši u bedeme, u hiljade komadića; zidovi nisu mogli doleteti. Branioci su pokušavali, ali s malo uspeha, da umanje njihovo dejstvo vešajući preko bedema kože i bale vune. Za manje od sedam dana spoljašnji zid bedema kroz dolinu Likosa na mnogim mestima je potpuno uništen, a opkop ispred njega najvećim delom zatrpan, tako da ga je bilo vrlo teško popraviti. Ipak su Đustinijani i njegovi pomoćnici uspjeli da podignu palisadu. Stanovnici, i muškarci i žene, dolazili su svako veče čim se smračilo, donoseći daske, burad i džakove sa zemljom. Palisada je bila izgrađena uglavnom od drveta, a na njoj je od buradi napunjenih zemljom napravljen zupčasti grudobran. Bila je nestabilna i lako rušiva, ali ipak nekakva zaštita braniocima.¹⁶¹

Kod lučkog lanca stvari su stajale bolje. Baltoglu je 12. aprila, odmah po dolasku pojačanja iz Crnog mora, uputio svoje veće brodove prema lancu. Dok mu se približavao, njegovi strelci su sasuli kišu strela, a topovi đulad na usidrene brodove koji su ga čuvali. Zatim, kada su se sasvim primakli, mornari stadoše da bacaju zapaljene baklje na hrišćanske brodove, dok su drugi pokušavali da preseku užad njihovih sidara, a ostali da se popnu na brodove pomoću gvozdenih kuka i lestvi. Imali su malo uspeha. Đulad nisu mogla dostići dovoljnu visinu da bi oštetila visoke hrišćanske galije. U pomoć odbrani poslat je veliki duks Luka Notaras s rezervnim snagama. Odbrana je bila dobro organizovana. Vedrima vode, prenošenim od čoveka do čoveka, gašeni su požari. Hrišćanske strele i džiliti, izbacivani s njihovih viših brodskih paluba i koševa na katarkama, imali su daleko ubitačnije dejstvo od turskih, a njihove sprave za izbacivanje kamenja nanosile su veću štetu. Ohrabrena ovim uspehom, s mornarima veštijim od neprijateljskih, hrišćanska flota je počela da izlazi u nameri da opkoli turske brodove najbliže lancu. Da bi ih spasao, Baltoglu prekida napad i vraća se na svoje sidrište kod Diplokiona.¹⁶²

¹⁶⁰ Critobulus, op. cit., 47-8.

¹⁶¹ Barbaro, op. cit., 21; Critobulus, op. cit., 48-9; Phrantzes, op. cit., 238-9; Ducas, op. cit., XXXVIII, 339; Chalcocondylas, op. cit., 386-7.

¹⁶² Barbaro, op. cit., 21-2; Critobulus, op. cit., 50-1, datuje sukob posle prvog napada na bedeme. Međutim, Barbaro jasno daje stvarni datum. Izgleda da je Kritovul ovaj napad na lanac pobrkao s manjim napadom koji je Baltoglu izveo 18. aprila.

Poraz je bio poniženje za sultana. Njegov praktični um je odmah shvatio da će topovi biti od male koristi protiv visokih hrišćanskih brodova ako ne budu mogli da dejstvuju na veću visinu. Njegovim livnicama naređeno je da im poboljšaju konstrukciju. Bilo je teško preračunati potrebnu putanju leta zrna, ali posle nekoliko dana izvršena su poboljšanja koja su zadovoljila sultana. Top s višom putanjom odmah je postavljen iza Rta Galate odakle je otvorena vatra na brodove usidrene duž lanca. Prvo đule je promašilo dok je drugo palo usred broda i potopilo ga, pri tom je gubitak u ljudstvu bio znatan. Hrišćanski brodovi su bili prisiljeni da ostanu iza lanca, gde su im bedemi Pere pružali zaštitu.

Međutim, Mehmed se daleko više nadao uspehu na kopnu. Računao je da će mu oštećenja nanesena bedemima prema kopnu omogućiti da zauzme grad, a da ne mora da probije lanac. U jutro 18. aprila, dva sata posle izlaska sunca, naredio je napad na Mesotihion. Uz plamsavu svetlost upaljenih vatri, lupu doboša i zveku cimbalu, izvikujući svoje bojne poklike, odredi teške pešadije, bacača džilita i strelaca i pešaka janičarske garde jurnuli su preko ispunjenog opkopa na palisadu. Nosili su buktinje da zapale daske od kojih je bila napravljena, a na vrhovima kopalja imali su pričvršćene kuke, da njima odande obore burad napunjenu zemljom. Neki su nosili merdevine — da bi ih postavljali uz još neoštećene delove bedema. Borba je bila haotična. Na uskom prostoru na kome je napad izvođen tursko broјčano preimućstvo bilo je beskorisno dok su oklopi hrišćana bili bolji od turskih, što im je omogućavalo da se smelije izlažu opasnosti. Zapovednik im je bio Đustinijani koji se dokazao kao vođa. Njegova energičnost i hrabrost nadahnjivali su i Grke i Italijane i oni su odano stajali uz njega. Car je bio odsutan. Plašeći se da će ovo biti napad duž cele linije bedema, žurno ih je obilazio nastojeći da svi budu u pripravnosti.

Borba je trajala četiri sata. A onda su Turci pozvani da se vrate na svoje položaje. Mlečanin Barbaro, pisac dnevnika, procenjuje da su izgubili oko dve stotine ljudi. Nijedan hrišćanin nije poginuo.¹⁶³

Neuspeh ovog prvog napada na bedeme, odmah posle neuspeha napada na lanac, ulio je novo samopouzdanje braniocima. Mada je bombardovanje nemilosrdno nastavljeno, oni su se s obnovljenim poletom bacali na posao da poprave bedeme. Ako bi ubrzo stigla pomoć iz spoljašnjeg sveta, grad bi se još mogao spasti.

Dva dana kasnije njihove nade su dobile novi podstrek.

VII. GUBITAK ZLATNOG ROGA

Cele prve dve nedelje aprila snažno je duvao severac. Bura je prikovala za Hios tri denovljanske galiје, koje je papa unajmio i natovario oružjem i namirnicama. Vetar je 15. aprila iznenada prešao u južni, i lađe su odmah isplovile prema Dardanelima. U blizini moreuza pridružio im se veliki carski teretni brod natovaren žitom koje su carevi izaslanici kupili na Siciliji; brodom je komandovao iskusni pomorac Flatanelas. Dardaneli nisu bili čuvani, jer je sada cela turska flota bila kod Carigrada. Lađe su kroz njih brzo prošle i uplovile u Mramorno more. U petak ujutru, 20. aprila, stražari na bedemima prema moru ugledali su ih kako se približavaju gradu. Videli su ih i turski stražari i požurili da obaveste sultana. On skače na konja i jaše preko brežuljaka da izda naređenje Baltogluu. Admiralu je naredio da, ako je moguće, zarobi lađe, u protivnom da ih potopi. Nikako im se ne sme dozvoliti da stignu do grada. Ako ne obavi ovaj zadatak, neka se ne vraća živ.

Baltoglu je odmah pripremio svoje brodove. Odlučio je da ne upotrebi samo one na jedra, jer se ne mogu kretati protiv jakog južnog vetra, a svim ostalim brodovima njegove flote naređeno je da mu se pridruže. Sultan je sa sobom doveo i neke od svojih najboljih vojnika. Oni su se ukrkali na veće transportne brodove. Na neke brodove postavljeni su topovi. Na drugim su podignuti zakloni od običnih i velikih štitova. Za dva ili tri sata velika armada, pokretana hiljadama vesala, isplovila je da zarobi bespomoćne žrtve. Sigurna u pobedu, dolazila je uz bubnjavu doboša i zvuke truba. U gradu su svi stanovnici, koji nisu bili potrebni za odbranu bedema, nagrnuli na padine Akropolja, ili

¹⁶³ Barbaro, op. cit., 23; Critobulus, op. cit., 49-50.

na vrh ogromnog Hipodroma u ruševinama, zabrinuto gledajući u hrišćanske brodove, dok je sultan sa svojim štabom posmatrao s obale Bosfora, odmah iza bedema Pere.

U rano poslepodne, kada su im se Turci približili, hrišćanske lađe već su bile kod jugoistočnog dela grada. Baltoglu im iz prve trireme dovikuje da spuste jedra. Ne poslušavši ga, lađe nastavljaju svojim pravcem. Tada im se približavaju prvi turski brodovi. More se već bilo uzburkalo, a vetar je duvao protiv Bosforske struje. Po takvom vremenu teško je manevrisati triremama i biremama. Sem toga, hrišćanske lađe su imale preimućstvo u visini, a bile su i dobro naoružane. S njihovih paluba, visokih krma i pramaca, s koševa na katarkama, mornari su bili u položaju da turske brodove dole obasipaju strelama, džilitima i kamenjem, a Turci su malo šta mogli da učine osim da pokušaju da se popnu na njih ili ih zapale. Skoro čitav sat su hrišćanske lađe i dalje plovile, ometane Turcima, ali stalno uspevajući da ih se otresu. A onda, iznenada, upravo kad je trebalo da oplove rt ispod Akropolja, vetar je stao, a jedra su se bespomoćno opustila. Na tom mestu krak struje koja ide južno niz Bosfor udara u rt i skreće ka severu prema obali Pere; posebno jako vuče posle južnog vetra. U njega su zapale hrišćanske lađe. Kad su skoro dodirnule gradske bedeme, s struja je počela polako da ih nosi upravo prema mestu odakle je sultan posmatrao bitku.

Sada je izgledalo da će Baltoglu lako doći do plena. Zapazio je kakvu štetu njegovim brodovima, ako se suviše približe, može naneti vatra hrišćana. Zato je ostavio manji razmak između neprijatelja i svojih većih brodova kojima ga je opkolio, kako bi ga zasipali topovskim đuladima i kopljima s plamenom, nameravajući, kada posustane, da mu se opet približi. Pokušaji su mu bili uzaludni. Njegovi laki topovi nisu imali potrebni nagib, a izazvane požare brzo su gasile dobro uvežbane posade. On tada poziva svoje ljude da krenu napred i popnu se na brodove. Sam uzima za cilj carski teretni brod. To je bio najveći od hrišćanskih brodova, ali i najslabije naoružan. U njegovu krmu Baltoglu udara pramcem svoje trireme, dok su se neki drugi njegovi brodovi približili i pokušali da se zakače za njega gvozdenim čakljama ili kukama zabacivanim za lance sidara. Videlo se da je pet trirema opkolilo jednu đenovljansku lađu, drugu — trideset fusti, a treću — četrdeset parandarija punih vojnika, ali niko iz daljine nije mogao razaznati šta se dešava u tom metežu. Disciplina na hrišćanskim brodovima bila je izvanredna. Đenovljani su nosili izvrsne oklope, a imali su i velike bačve s vodom za gašenje požara, kao i sekire za odsecanje glava i ruku onih koji su se uspinjali. Carski teretni brod, mada nije bio naročito pogodan za borbu, nosio je burad sa zapaljivom tečnošću, poznatom kao grčka vatra, oružje koje je za poslednjih osam stotina godina u mnogim pomorskim bitkama spasilo Carigrad. Imalo je uništavajuće dejstvo. S druge strane, Turcima su smetala vesla sopstvenih brodova jer su se međusobno zaplitala, a mnoga su bila polomljena kamenjem kojim su odozgo zasipani. Ali kad god bi neki turski brod bio onesposobljen, uvek je tu bio drugi da zauzme njegovo mesto.

Najžešća borba vodila se oko carskog broda. Baltoglu ga nije puštao da umakne. Njegovi ljudi pokušavali su u naletima da se popnu na njega, ali su ih svaki put Flatanelas i njegova posada odbijali. Ali brodu je ponestajalo oružja. Njegov težak položaj primetili su, i pored sopstvenih teškoća, đenovljanski kapetani. Nekako su uspeali da uz njega dovedu svoje brodove i ubrzo su četiri broda bila međusobno povezana. Posmatračima s obale izgledali su kao velika tvrđava s četiri kule koja se uzdizala iz meteža što ga je stvorila turska flota.

Sa svojih bedema i kula građani su celo poslepodne sa sve većom zabrinutošću posmatrali bitku. Sultan je s obale takođe uzbuđeno posmatrao, čas uzvikujući reči ohrabrenja, čas kletve, čas uputstva koja se Baltoglu pravio da ne čuje, jer se njegovo veličanstvo, koliko god da je cenilo značaj mornarice, nije uopšte razumevalo u pomorsku veštinu. U svojoj plahovitosti, Mehmed je stalno naterivao konja u more i ujahivao u plićak sve dok po njemu ne bi počeo da se vuče njegov ogrtač, kao da je i sam želeo da uđe u borbu.

Kako se veče približavalo, izgledalo je da se hrišćanske lađe ne mogu još dugo održati. Turcima su nanele veliku štetu, ali ovi su imali još brodova za napad. A onda je iznenada, pri zalasku sunca, vetar počeo na mahove da duva sa severa. Velika jedra hrišćanskih lađa opet su se raširila, i one su uspele da se probiju kroz turske brodove u sigurnost iza lanca. U sve većoj

pomrčini Baltoglu nije mogao da reorganizuje svoju flotu. Dok mu je sultan i dalje dovikivao zapovesti i kletve, on je naredio povlačenje na sidrište kod Diplokiona. Kad je pala noć, lanac je otvoren i tri mletačke galije, pod Trevizanovom komandom, isplovile su uz glasne zvuke truba — kako bi Turci poverovali da će ih napasti cela hrišćanska flota i odustali od novog napada. Potom su pobjedničke lađe dopraćene do sidrišta u bezbednom Zlatnom rogu.

Pobeda je bila velika i ohrabrujuća. Ushićeni, hrišćani su tvrdili da je poginulo deset ili dvanaest hiljada Turaka, a nijedan hrišćanin, mada su dva ili tri mornara umrla od zadobijenih rana nekoliko dana kasnije. Po trezvenijoj proceni, turski gubici su bili nešto više od stotinu ubijenih, i preko tri stotine ranjenih; a hrišćanski — dvadeset tri poginula, a s ponekom ranom bezmalo polovina svih posada. Pri svem tome, lađe su dovezle dobrodošlo pojačanje u ljudstvu i dragocene zalihe oružja i hrane. Takođe su pokazale i nadmoć hrišćana u pomorskoj veštini.¹⁶⁴

Sultan je bio besan. Mada gubici nisu bili veliki, poniženje i šteta nanescena moralu Turaka bili su ozbiljni. U pismu koje mu je odmah napisao šejk Ak Šemsedin, jedan od glavnih verskih uglednika u njegovom logoru, rečeno mu je da ga narod okrivljuje zbog pogrešnog prosuđivanja i nedostatka autoriteta, i strogo mu se naređuje da kazni odgovorne krivce, kako se slični porazi ne bi desili i njegovim kopnenim snagama.¹⁶⁵ Sutradan je Mehmed pozvao Baltoglua i javno ga prekoreo kao izdajnika, kukavicu i glupaka, pa naredio da mu odseku glavu. Nesrećnog admirala, teško ranjenog u oko kamenom izbačenim s jednog njegovog broda, od smrti je spasilo samo svedočenje njegovih oficira o ličnoj upornosti i hrabrosti Baltoglua. Presuđeno je da mu se oduzmu ne samo zvanja admirala i namesnika Galipolja, koja su data jednom od sultanovih prisnih poverenika, Hamza-begu, već i celokupna lična imovina koja je podeljena janičarima. Zatim je batinan po tabanima pa pušten da provede ostatak života u siromaštvu i zaboravu.¹⁶⁶

Još od prvog neuspeha njegovih brodova da probiju lanac, Mehmed je razmišljao o tome kako da zadobije kontrolu nad Zlatnim rogom. Ovaj gorki poraz ga je nagnao da odmah pređe u akciju. Dok je besnela pomorska bitka 20. aprila, bombardovanje bedema ni za trenutak nije prestajalo. Sledećeg dana bilo je žešće nego ikad dotad. U toku dana velika kula blizu doline Likosa, poznata kao Vaktatinijan, pretvorena je u ruševine, a uništen je veliki deo spoljašnjeg zida ispod nje. Ne bi je uspeli odbraniti, mislili su branioci, da su Turci tada naredili opšti napad. Ali toga dana sultan nije bio kod bedema, i naređenje za napad nije dato. Kada je pala noć, breša je zatvorena gredama, zemljom i šutom.¹⁶⁷

Mehmed je proveo dan kod Diplokiona. Njegov dovitljivi um našao je rešenje problema. Izgleda da mu je jedan Italijan u njegovoj službi sugerisao da se brodovi mogu preneti preko kopna. Prilikom jedne od svojih nedavnih bitaka u Lombardiji, Mlečani su na platformama s točkovima uspešno preneli celu flotilu s reke Po na jezero Gardu. Ali tamo je zemljište bilo ravno. Preneti brodove s Bosfora u Zlatni rog, preko grebena čija nadmorska visina ni na jednom mestu nije manja od dve stotine stopa — bio je teži problem. Ali sultanu nisu nedostajali ni ljudstvo ni materijal. Prvih dana opsade njegovi inženjeri su gradili put koji je, izgleda, polazio od Tophane uz strmu dolinu do današnjeg trga Taksim, a zatim malo skretao i spuštao se dolinom ispod sadašnje Britanske ambasade do niskog terena uz Zlatni rog koji su Vizantinci zvali Dolina izvora, a koja je sada poznata kao Kasimpaša. Ako su mornari iz Zlatnog roga ili građani Pere i primetili građenje puta, nesumnjivo su pretpostavljali da sultan jednostavno želi da ima lakši pristup do svoje pomorske baze kod Diplokiona. Tu je dopremljena nagomilana drvena građa za pravljenje platformi

¹⁶⁴ Phrantzes, op. cit., 247-250; Critobulus, op. cit., 52-5; Ducas, op. cit., XXXVIII, 335; Chalcocondylas, op. cit., 389-390; Barbaro, op. cit., 23-6; Leonard of Chios, col. 930-1; Dolfín, op. cit., 17-18; Pusculus, op. cit., 68-9. Duka kaže da su bile četiri denovljanske lađe i jedna carska, a Halkokondil — jedna denovljanska i jedna carska. Barbaro kaže da su Denovljani došli primamljeni carevom ponudom da uvoze namirnice bez carine, a Leonard da su dovezle vojnike, oružje i novac za odbranu, dok Kritovul tvrdi da ih je poslao papa.

¹⁶⁵ Za šejkovo pismo i opšte tursko reagovanje, v. Inalcik, Mehmed the Conqueror, „Speculum“, XXXV, 411-2 i Fateh Devri, 217.

¹⁶⁶ Barbaro, op. cit., 26; Critobulus, op. cit., 55; Ducas, op. cit., XXXVIII, 336.

¹⁶⁷ Barbaro, op. cit., 26; Phrantzes, op. cit., 246-7; Leonard of Chios, col. 931.

s točkovima za brodove, i za neku vrstu šina; izliveni su metalni točkovi, i dovedene volovske zaprege. U međuvremenu, izvestan broj topova postavljen je u Dolinu izvora.

Rad je ubrzan 21. aprila. Dok su hiljade zanatlija i radnika obavljale poslednje pripreme, sultan je naredio da top, koji se nalazio iza Pere, stalno dejstvuje protiv lanca, kako bi se odvratila pažnja od usidrenih brodova, a crnim topovskim dimom zamaglio vidik uz Bosfor, i tako se skrilo šta se tu radi. Namernom greškom nekoliko đuladi palo je na bedeme Pere da na njih ne bi dolazili građani i radoznalo posmatrali.

S prvim zracima zore u nedelju 22. aprila krenula je neobična povorka brodova. Platforme su spuštene u vodu i tu za njih privezani brodovi; onda su koturima izvučene na obalu gde su ispred svake upregnuti volovi, i određeni ljudi koji će pomagati pri prelazu preko strmijih i težih delova puta. U svakom brodu veslači su sedeli na svojim mestima i veslali po vazduhu dok su oficiri išli gore-dole dajući takt. Jedra su razapeta kao što bi bila da su brodovi na moru. Zastave su se vijorile, bubnjevi udarali, frule i trube svirale dok je brod za brodom izvlačen uz brežuljak kao u nekom fantastičnom karnevalu. Na čelu je bila jedna mala fusta. Kada je uspešno prešla prvu strmu padinu, za njom je brzo sledilo nekih sedamdeset trirema, birema, fusti i parandarija.¹⁶⁸

Mnogo pre podneva hrišćanski mornari u Zlatnom rogu i stražari na bedemima iznad luke ugledali su, na svoj užas, ovo neobično spuštanje brodova niz brežuljak preko puta njih u vode Roga u blizini Doline izvora. Strava je zavladovala gradom. Pre nego što je poslednji brod skliznuo u luku, mletački bailo je već razgovarao s carem i Đustinijanijem i, na njihov savet, pozvao mletačke kapetane brodova na poverljivo savetovanje kome je prisustvovao još samo Đustinijani. Dati su razni predlozi. Jedan je bio da se ubede Đenovljani u Peri da se pridruže opštem napadu na tursku flotu u luci. Uz pomoć njihovih lađa, koje do tada nisu uzele učešće u ratu, Turci bi u otvorenoj borbi bili lako pobeđeni.

Ali nije bilo verovatno da će Pera odustati od svoje neutralnosti i, u svakom slučaju, vreme bi bilo izgubljeno u nužnim pregovorima. Drugi predlog bio je iskrcati ljude na suprotnu obalu i uništiti turske topove u Dolini izvora, a onda pokušati spaljivanje njihovih brodova. Ali u gradu nije bilo dovoljno boraca da bi se rizikovala jedna tako pogibeljna operacija. Konačno, kapetan galije koja je došla iz Trapezunta, Đakomo Koko, predložio je da odmah treba pokušati noću spaliti brodove i ponudio se da on bude vođa tog pothvata. Njegovu ponudu savet je prihvatio odlučivši da o akciji ne obaveštava Đenovljane. Sačuvati tajnost bilo je važno i bitno, a Mlečani su bili spremni da daju potrebne brodove.

Kokov plan je bio da se napred pošalju dva velika transportna broda čiji će bokovi biti zaštićeni od topovske đuladi balama pamuka i vune. Slediće ih dve velike galije da bi sprečile mogući napad na njih. Skrivane ovim velikim brodovima, dve male fuste, pokretane veslima, neopaženo će se uvući usred turske flote, preseći užad sidara i na njih ubaciti zapaljivi materijal. Odlučeno je, na Kokovo razočarenje, da se s pokušajem čeka do noći 24-og, da bi se mletački brodovi mogli pripremiti. Na nesreću, tajna nije sačuvana; Đenovljani u gradu su nekako doznali za plan i razgnevili se što i oni ne učestvuju, podozrevajući da Mlečani žele da prisvoje svu slavu. Da bi se umirili, dogovoreno je da jedan od brodova bude njihov. Ali nisu imali nijedan spreman, tako da su zahtevali dalje odlaganje, do 28-og. Odluka je bila kobna. Turci su sve vreme povećavali broj topova u Dolini izvora, a bilo je i nemoguće osigurati da sve pripreme prođu neprimećeno. Vest je stigla do Pere i tamošnjeg Đenovljanina koga je sultan plaćao.

U subotu 28. aprila, dva sata pre zore, dva velika transportna broda, jedan mletački i jedan

¹⁶⁸ Barbaro, op. cit., 27-8; Phrantzes, op. cit., 250-2; Critobulus, op. cit., 55-6; Leonard of Chios, col. 930, okrivljuje jednog Mlečanina da je sultanu dao ideju; Tetaldi, col. 1820-1; Puscus, op. cit., 69-70; Dolfín, op. cit., 16; „Poljski janičar“, glava XXIV; Ashikpashazade, 198; Saad ed-Din, *The Capture of Constantinople*, trans. Gibb, 20-1. Ašikpašazade kaže da je prevezeno 70 brodova, mada Saadedinovi izvori sugerišu znatno manji broj; Evlija Čelebija daje broj od 50 galija i 50 manjih lađa (Turkova, *Le Siege de Constantinople*, 5-6). „Poljski janičar“ govori o 30 lađa. Suvremeni hrišćanski izvori variraju između 67 lađa (Kritovul) i 80 (Tetaldi). Kao i Pears, *The Destruction of the Greek Empire*, 443-6, mislim da su lađe pre prenete uz strmu ali kratku dolinu iz Tophane nego uz širu dolinu prema Sišli, što je mnogo duži ali samo malo lakši put.

đenovljanski, dobro obložena balama, isplovila su neprimetno ispod zidina Pere, koji su ih štitili, praćeni dvema mletačkim galijama sa po četrdeset veslača pod zapovedništvom samog Trevizana i njegovog zamenika Zakarija Grionija. Iza njih su sledile tri lake fuste, svaka s pedeset veslača — Koko je bio u prvoj — a pored njih i nekoliko malih lađa sa zapaljivim materijalom. Kad su krenuli, mornari su primetili kako je s jedne od kula Pere blesnula jarka svetlost. Pitali su se da to nije neki signal Turcima ali, kad su se približili turskoj floti, sve je izgledalo mirno. Teški transportni brodovi i galije sporo su se kretali kroz nepokretnu vodu, i Koko je gubio strpljenje. Znao je da ih njegova lađa može prestići i, željan akcije i slave, prošao je s fustama između ostalih brodova i krenuo pravo na Turke. Tada su iznenada zagrmeli turski topovi sa obale. Turci su bili opomenuti. Kokovu lađu pogodio je jedan od prvih hitaca, a samo nekoliko minuta kasnije je, ponovo pogođena po sredini, potonula. Nekoliko mornara uspeo je da dopliva do obale, ali većina je, uključujući i samog Kokoa, izginula. Ostale fuste, oko kojih su bile male lađe, pohrlile su pod zaštitu galija. No, sve vreme dok su im prilazile, turski brodovi nisu prekidali paljbu, koristeći se pri gađanju svetlošću vatri od zapaljenih smeša na vodi a i bleskom sopstvenih topova. Dva čelna transportna broda pogođena su nekoliko puta. Bale su ih sačuvale od ozbiljnog oštećenja; no mornari su bili toliko zauzeti gašenjem požara izazvanih pogocima da nisu stizali da pomognu malim lađama od kojih su mnoge potopljene. Trevizanova galija bila je glavni turski cilj. Dva đuleta ispaljena s padine brežuljka pogodila su je tako snažno da je voda počela da prodire u nju. Trevizano i njegova posada morali su da je napuste i pređu u čamce. Posle ovog uspeha, turski brodovi su, pri slaboj svetlosti zore, krenuli u napad. Ali hrišćani su ipak uspeali da se izvuku. Posle sat i po borbe, obe eskadre su se vratile na sidrišta.

Četrdeset hrišćanskih mornara doplivalo je na obalu do turskih položaja. Kasnije toga dana svi su pogubljeni na očigled grada. Za odmazdu, dve stotine šezdeset zarobljenika koji su bili u gradu, dovedeno je na bedeme i pred očima Turaka odsečene su im glave.

Bitka je još jednom pokazala da hrišćani nadmašuju Turke kvalitetom svojih brodova i pomorskom veštinom. Ali ipak su pretrpeli skup poraz. Izgubili su jednu galiju, jednu fustu i oko devedeset najboljih mornara. Samo je jedna turska lađa potopljena. Duboka potištenost obuzela je grad. Bilo je jasno da se Turci sada ne mogu isterati iz Zlatnog roga. Njime još nisu bili potpuno ovladali, a još je postojala i hrišćanska flota. Ali luka više nije bila sigurna, a ni duga linija bedema iza nje nije više bila izvan opasnosti od napada. Greima koji su pamtili da su upravo preko ovih bedema krstaši 1204. prodrli u grad, perspektiva se činila posebno pretećom; car i Đustinijani su očajavali ne znajući kako da popune ljudstvom sve odbrambene položaje.

Premestivši polovinu svoje flote u Zlatni rog i osujetivši pokušaj hrišćana da izbacе uljeza, Mehmed je odneo veliku pobedu. Izgleda da je on i dalje verovao da se grad mora zauzeti probojem kroz bedeme na kopnenim stranama, ali sada je mogao da bez prekida preti bedemima luke a da istovremeno zadrži dovoljno brodova sa spoljašnje strane lanca i tako grad drži u blokadi. Štaviše, ako bi se i desilo da flota koja dolazi u pomoć uspe da probije blokadu, ona u luci ne bi bila sigurna. Nova situacija mu je takođe omogućila i potpuniju kontrolu Pere. Uloga tamošnjih Đenovljana bila je sramno dvolična. Vlada Đenove ostavila je slobodne ruke lokalnim vlastima, verovatno im savetujući da se drže politike neutralnosti. Zvanično, one su tako i postupale. Cela kolonija je saosećala s braćom hrišćanima s druge strane luke. Nekoliko građana pridružilo se Đustinijaniju. Trgovci iz kolonije i dalje su trgovali s gradom, šaljući robe kolikogod su mogli. Drugi su, istina, trgovali i s Turcima, ali su mnogi od njih služili kao špijuni, dajući Đustinijaniju obaveštenja prikupljena u turskom logoru. Vlasti su svoju neutralnost već ugrozile dozvolom da se jedan kraj lučkog lanca pričvrsti za njihove bedeme; i mada njihove lađe nisu učestvovalе u bici, izgleda da su mornari činili neke usluge lađama kod lanca. Ali jednom Đenovljaninu je bilo teško da voli Grka, a još teže da voli Mlećanina. Nekoliko hrabrih vojnika, kao Đustinijani i braća Bokjardi, moglo je svesrdno uskočiti u borbu, ali u Peri, gde prosećan čovek sebe nije video u neposrednoj opasnosti, takvo junaštvo izgledalo je pomalo nastrano.

Grei i Mlećani su uzvraćali na isti način. Mada su se iskreno divili Đustinijaniju i bili

spremni da prihvate njegovo zapovedništvo, i mada su odavali priznanje i drugim Đenovljanima, njima je izgledalo da je Pera gnezdo izdajnika hrišćanstva. Sigurno je da je u njoj sultan imao svoje špijune, kao što to pokazuje priča o poslednjoj bici. Sigurno je, takođe, mislilo se, da je neko u Peri morao znati za sultanove pripreme da svoje brodove premesti putem koji je išao tako blizu gradskih bedema. Mada se to nesumnjivo nije moglo sprečiti, bar neko upozorenje o ovom pothvatu moglo se uputiti preko luke. Nadbiskup Leonardo, i sam Đenovljanin, s izvesnom nelagodnošću piše o ponašanju svojih zemljaka.¹⁶⁹

Ali, ako su hrišćani u Carigradu bili nezadovoljni građanima Pere, bio je to i sultan. Nije mogao pokušati da zauzme koloniju, budući zaokupljen opsadom samog Carigrada. Da je zauzme na juriš, trebalo je upotrebiti više ljudi i oruđa nego što je trenutno mogao izdvojiti; a svaka akcija preduzeta protiv nje verovatno bi dovela đenovljansku flotu na Levant, i on bi tako izgubio prevlast na moru. No sada su mu njegovi brodovi u Zlatnom rogu omogućili da Peru opkoli. Trgovci odande više nisu mogli da lako, veslanjem, prevoze robu preko luke do Carigrada, noseći i najnovija obaveštenja o turskom logoru. Ako Pera nije spremna da prekine svoju neutralnost, malo šta bi još mogla učiniti da pomogne hrišćanskoj stvari; izgleda da su izveštaji agenata, koje je držao u koloniji, ubedili sultana da njene vlasti neće preuzeti takav rizik.¹⁷⁰

Sada je sultan mogao i da poboljša veze sa Zaganosovom vojskom na brežuljcima iza Pere i s pomorskim štabom na Bosforu. Do tada jedini put pravio je dugu okuku oko močvarnog rta Zlatnog roga, mada je postojala i prečica preko jednog nezgodnog gaza u njegovim gornjim vodama. Pošto je sad u Rogu imao brodove da ga štite, mogao je izgraditi most preko luke, odmah više gradskih bedema. Most je bio pontonski, napravljen od stotinak vinskih buradi po dužini čvrsto vezanih u parove, koji su malo razmaknuti da bi se dobila širina prelaza. Preko ove buradi stavljene su grede, a na njih daske. Pet vojnika moglo je naporedo ići preko njih, a mogle su izdržati i teška kola. Za most su bile pričvršćene ploveće platforme, svaka dovoljno čvrsta da podnese težinu topa. Trupe su tako bile u stanju da se pod zaštitom topova s obale Pere brzo prebace do bedema grada, a topovi su mogli pod novim uglom da sipaju paljbu na bedeme četvrti Vlaherne.¹⁷¹

Hrišćani su najveći deo brodova i dalje držali kod lanca da bi sprečili spajanje dveju turskih flota, i da bi dočekali dobrodošlicom svaku flotilu koja bi im mogla stići u pomoć; nekoliko dana Turci se nisu usuđivali da ih napadnu. Ali njihovo prisustvo tu nije moglo skriti činjenicu da je odbrana izgubila kontrolu nad Zlatnim rogom.

VIII. NADA SLABI

Sultan se nakon pobede nije odlučio ni za kakav pokušaj napada na grad. Odlučio se radije da od sada čarkama uznemirava i iznuruje odbranu. Bombardovanje bedema na kopnenoj strani uopšte nije prestajalo. Svake noći grupe građana morale su da dolaze i popravljaju što se moglo. Četvrt Vlaherne žestoko su tukli topovi s novih pontonskih platformi. S vremena na vreme, turski brodovi su isplivljavali sa sidrišta s druge strane Roga da simuliraju napad na bedeme iznad luke. Grčki i mletački brodovi stalno su morali biti u pripravnosti da ih presretnu. Nedelju dana skoro da

¹⁶⁹ Barbaro, op. cit., 28-53; Phrantzes, op. cit., 257-8; Critobulus, op. cit., 56-7; Leonard of Chios, col. 932-3; Tetaldi, col. 1821; Puscus, op. cit., 72-5; Ducas, op. cit., XXXVIII, 347-8. I Kritovul, čija su svedočanstva verovatno uzeta iz turskih izvora, i Duka, koji se najviše koristi đenovljanskim izvorima, kažu da je sultan upozoren iz Pere. Barbaro, koji zbog mržnje prema Đenovljanima nije pouzdan, kaže da je poruku sultanu poslao sam podesta Pere. Leonardo Hioski, i sam Đenovljanin, implikuje da Đenovljane treba kriviti.

¹⁷⁰ O sultanovim odnosima s Perom, vidi niže 142. str.

¹⁷¹ Phrantzes, op. cit., 252; Critobulus, op. cit., 57; Barbaro, op. cit., 43-4; Leonard of Chios, col. 931; Ducas, op. cit., XXXVIII, 349; Chalcocondylas, op. cit., 388; Kodja Effendi, MS, 170, naveden u: Lebeau, Histoire du Bas Empire, XXI, 265. Ploča, postavljena 1953. da označi mesto gde je most dodirivao obalu Istambula, biće da je na pogrešnom mestu, pošto most očevito ne bi vodio do uskog pojasa obale, kojim su dominirala snažna utvrđenja Vlaherne i koji je Dijedovim kanalom bio odvojen od ostatka turske vojske, već do mesta izvan dometa oruđa na bedemima, kako to pokazuje suvremena ilustracija na frontispisu ove knjige. Međutim, Barbaro, koji daje najpotpuniji opis kao i datum završetka izgradnje mosta, kaže da se završavao odmah ispod „palisade“, a pod tim on podrazumeva bedem Vlaherne.

nije bilo borbe prsa u prsa, ni poginulih. Ali grad je morao da se suoči s drugim problemima. Zalihe hrane su se smanjivale. Ljudi čija je dužnost bila da stražare na bedemima stalno su tražili dozvolu da se vrate u grad da traže hranu za svoje žene i decu. Do prvih dana maja oskudica je postala tako teška da je car naložio ponovno skupljanje priloga od crkava i pojedinaca, tim je novcem pokupovao sve namirnice koje je mogao naći i postavio odbor koji je trebalo da se stara da one budu ravnomerno raspodeljene. Odbor je dobro obavio svoj posao. Mada su sledovanja bila vrlo mala, svaka porodica dobila je svoj deo; nije bilo ozbiljnih žalbi. Ali u to godišnje doba u baštama u gradu je malo šta uspevalo, a ribarski čamci više nisu mogli bezbedno isplovljivati čak ni u Zlatnom rogu. Krupne stoke, ovaca i svinja, nikada nije bilo mnogo unutar bedema, a sada se njihov broj brzo smanjivao, kao i zalihe žitarica. Ako namirnice, čak i pre nego ljudstvo, ne budu uskoro spolja dopremljene, vojnici i građani će glađu biti prisiljeni na predaju.¹⁷²

Imajući ovo na umu, car je pozvao vodeće Mlečane i svoje uglednike i predložio da se iz luke pošalje jedan brzi brod niz Dardanele da potraži flotu koju je Minoto obećao da će Mleci poslati. Moleći to, Minoto je pisao u Mletke još 26. januara, ali nikakvog odgovora nije bilo. U Carigradu niko nije znao za odlaganja do kojih je došlo u Mlecima: Senat je imao pred sobom Minotovo pismo do 19. februara; međutim, prošla su tačno dva meseca pre nego što je flota krenula u pomoć. Car je imao veliko poverenje u vrhovnog zapovednika Loredana koji je, kako se govorilo, bio hrabar hrišćanski starešina. Nije znao za uputstva data admiralu Alvizu Longu 13. aprila: treba da odvede flotu što je brže moguće do Tenedosa, zadržavajući se samo jedan dan u Modonu radi snabdevanja; na sidrištu kod Tenedosa da ostane do 20. maja, obavestavajući se o snazi i kretanju turske flote. Toga dana pridružiće mu se vrhovni zapovednik sa svojim i kritskim galijama. Potom će cela flota otploviti uz Dardanele i probiti se do opsednutog grada. U Carigradu se nije znalo da je Loredanu tek 7. maja naređeno da krene iz Mletaka. Trebalo je da otplovi na Krf, gde će ga čekati namesnikova galija i odvesti u Negropont. Tu će ga sačekati dve kritske galije, i svi će zajedno otploviti ka Tenedosu. Ako Longo već bude na putu prema Carigradu, jedna galija će ostati da obavesti Loredana i bude mu pratnja uz Moreuz. Ali on ne sme izazvati Turke ni na kakvu akciju dok ne stigne do Carigrada, gde će se staviti na raspolaganje caru ističući mu velike žrtve koje Mleci čine kako bi mu pritekli u pomoć. U slučaju da je Konstantin već sklopio mir s Turcima, otići će u Moreju i upotrebiti svoje snage da prisili despota Tomu na vraćanje nekih nezakonito zaposnutih sela. Senat je 8. maja doneo dopunske odluke. Ako Loredan na putu čuje da car nije sklopio mir, pobrinuće se da stanje odbrane Negroponta bude zadovoljavajuće. Pratiće ga ambasador Bartolomeo Marčelo, koji će odmah otići na sultanov dvor i Mehmedu pružiti uveravanja o miroljubivim namerama Republike; vrhovni zapovednik i njegove snage došli su samo da budu pratnja trgovačkim lađama na povratku s Levanta s kojim su trgovale, kao i da štite legitimne mletačke interese. Sultana treba ubediti da sklopi mir s carem, a cara da prihvati sve razumne uslove. A ako Mehmed bude odlučan da nastavi svoj pothvat, ambasador neka ne bude uporan već neka obavesti Senat.

Senatska uputstva brižljivo su promišljena i mogla su biti delotvorna da vreme nije bilo ograničeno. Ali niko u Mlecima do tada nije shvatio sultanovu upornost ni prvoklasni kvalitet njegovog ratnog oruđa. Za pretnju Carigradu se znalo; ali svi su verovali da se veliki grad-tvrđava nekako može održati neograničeno vreme.¹⁷³

Mada zabrinut, papa se ponašao još nehajnije. Tek 5. juna, nedelju dana pošto je sve završeno, njegov predstavnik, nadbiskup dubrovački, obavestio je Senat o predlogu njegove svetosti da mu Mlečani pozajme pet galija za spasavanje grada. A on će dati četrnaest hiljada dukata za četvoromesečne plate posada. Nadbiskupu je odgovoreno da iznos nije dovoljan. On se vratio u Rim sa zahtevom da papa plati i deo naoružanja; u međuvremenu galije će biti pripremljene za putovanje.¹⁷⁴

¹⁷² Phrantzes, op. cit., 256; Barbaro, op. cit., 33-4; Leonard of Chios, col. 935.

¹⁷³ Barbaro, op. cit., 35; Thiriet, Regestes, no. s. 2919-2923, 185-6.

¹⁷⁴ Ibid., no. 2927, 186-7.

Ne znajući za sva ova odlaganja, a u nadi da će brzo doći u dodir s mletačkom flotom, jedna mletačka brigantina iz flotile u Zlatnom rogu, sa dvanaest dobrovoljaca prurušenih u Turke, dovučena je do lanca uveče 3. maja. U ponoć je lanac pomeren da bi mogla da iziđe. Istaknuvši tursku zastavu, ona je, terana severcom, i nepresretnuta, prošla Mramornim morem i izišla u Egejsko.¹⁷⁵

U samom gradu napetost je počela da deluje na živce branilaca. Međusobna netrpeljivost Mlečana i Đenovljana buknula je u otvorene prepirke. Mlečani su krivili Đenovljane za poraz od 2. aprila. Đenovljani su odgovarali da je kriva samo Kokoova nesmotrenost. Uz to, optuživali su Mlečane da šalju brodove u sigurnost kad god se prilika ukaže. Mlečani su isticali da su sa mnogih svojih brodova skinuli krme i jedra i ostavili ih u gradu. Zašto to Đenovljani nisu učinili isto? Đenovljani su uzvraćali da nemaju nameru da umanje efikasnost svojih brodova, naročito stoga što mnogi od njih moraju da vode računa o svojim — ženama i deci u Peri. Kako su Mlečani prebacivali Đenovljanima da održavaju stalnu vezu s turskim logorom, njihov odgovor je bio da su svi pregovori koji su tamo vođeni obavljeni s punim znanjem cara čiji su interesi slični njihovim. Međusobne optužbe su bile potpuno javne tako da je car u očajanju pozvao vođe obeju strana i molio ih da se suzdrže od svađa. „Dosta nam je rata izvan naših kapija“, uzviknuo je: „Boga radi ne započinjite rat između sebe“. Njegove reči imale su izvesnog dejstva. Spolja gledano, saradnja je ponovo uspostavljena, ali zlovolja je ostala.¹⁷⁶

Verovatno da je tokom ovih dana car pokušao da pregovara sa sultanom. Izgleda da su Đenovljani iz Pere u njegovo ime obavili neka oprezna ispitivanja. Ali sultan nije promenio svoju ponudu. Grad mu se mora bezuslovno predati i, u tom slučaju, on će građanima lično jamčiti živote i imovinu. Car će moći, ako želi, da se povuče u Moreju. Uslovi su bili neprihvatljivi. Niko u gradu, bez obzira na političke poglede, nije ni pomišljao na ponižavajuću predaju, niti je iko imao mnogo vere u sultanovu milost. Pa ipak, među carevim savetnicima nekolicina je smatrala da car treba da ode iz grada. Izvan njega on će bolje nego iz njega moći da organizuje borbu protiv Turaka. Njegova braća i mnogi privrženici sa celog Balkana, među njima, možda, i sam hrabri Skenderbeg, sigurno će se okupiti pod njegovom zastavom; a on sam moći će da podigne Evropu da izvrši svoju dužnost. Ali Konstantin je mirno i nepokolebljivo odbijao i da ih sluša. Plašio se da će se odbrana raspasti ako on napusti grad; ako grad mora da propadne, i on će s njim.¹⁷⁷

Đenovljani u Peri imali su dobre razloge da žele mir. Turski topovi su 5. maja počeli da pucaju preko grada na hrišćanske brodove kod lanca. Posebno su gađali mletačke, ali jedno đule, teško preko stotinu kilograma, palo je na jedan đenovljanski trgovački brod sa skupocenim tovarom svile, i potopio ga. Brod je pripadao jednom trgovcu iz Pere, a bio je usidren odmah ispod bedema. Gradska uprava je odmah poslala sultanu predstavnike da se požale, podvlačeći od kolike je koristi za njega neutralnost Pere. Misiju su nadmeno ratoborno primili njegovi ministri. Njihove topdžije, rekli su, nisu mogle znati da brod nije neprijateljski, „gusarski“, koji je došao u pomoć njihovim neprijateljima. Ali ako vlasnik može da dokaže svoj slučaj, sultan će, čim osvoji Carigrad, razmotriti stvar i dati punu nadoknadu.¹⁷⁸

Prvih dana maja veliki Urbanov top bio je u kvaru. Popravljen je do 6. maja i bombardovanje bedema na kopnenoj strani znatno je pojačano, dok su se turski brodovi očigledno pripremali za bitku. Branioci su s pravom pretpostavljali da će biti napadnuti sledećeg dana, pa su se i sami pripremali. Međutim, kada je 7. maja, četiri sata po zalasku sunca, došlo do napada, on je bio upravljen samo na Mesotihion. Silni Turci, opremljeni lestvama i kukama pričvršćenim na koplja, pokuljali su preko zatrpanog opkopa. Ogorčena borba trajala je oko tri sata, ali osvajači nisu uspeli da prodru preko oštećenih bedema i palisade. Čuda od hrabrosti pripisivana su grčkom

¹⁷⁵ Barbaro, loc. cit.; *Slavic Chronicle*, 114 (ruska verzija, 95, rumunska verzija, 79), kazuje da je car poslao po pomoć iz Moreje, sa drugih ostrva i iz franačkih zemalja.

¹⁷⁶ Phrantzes, op. cit., 258; Leonard of Chios, col. 932-3.

¹⁷⁷ Ova epizoda pominje se samo u *Slovenskoj hronici*, ali hroničarev opis ima pečat autentičnosti. *Slavic Chronicle*, 118 (ruska verzija, 95, rumunska verzija 79-80).

¹⁷⁸ Phrantzes, op. cit., 259-260; Barbaro, op. cit., 35 -6; Ducas, op. cit. XXXVIII, 347.

vojniku po imenu Rangave za koga se govorilo da je prepolovio sultanovog ličnog bajraktara Amir-bega, mada je uskoro i sam bio opkoljen i posečen.¹⁷⁹

Iako te noći turska flota nije stupila u napad, stanje u Zlatnom rogu izgledalo je tako nesigurno da su Mlečani sutradan odlučili da istovare sav ratni materijal sa svojih brodova i prenesu ga u carski arsenal. Nadalje, 9. maja doneli su odluku da se sve njihove laće, osim ovih potrebnih za čuvanje lanca, premeste u malo пристаниште, poznato kao Neorion, ili Prosforian, odmah iza lanca, ispod Akropolja, a da se njihove posade dovedu u pomoć odbrani četvrti Vlaherne, gde su bedemi bili teško oštećeni vatrom topova s pontonskih platformi. Neki od mornara u prvi mah nisu na to pristali. Tek 13. maja ovo pregrupisanje je završeno. Glavni zadatak mornara bio je da se staraju o popravljajući bedema koji je štitio četvrt.¹⁸⁰

Skoro da su došli prekasno. Prethodne večeri Turci su izveli napad velikih razmera, sada na uzvišenje blizu mesta gde se spaja bedem Vlaherne s Teodosijevim. Napad je počeo pred ponoć, ali je odbijen i brzo prekinut; bedemi su ovde bili još suviše jaki.¹⁸¹

Sultan, uveren da nakon premeštanja mletačke flote, njegovi brodovi u Zlatnom rogu neće biti napadnuti, pokrenuo je 14. maja svoje baterije s brežuljaka iza Doline izvora i prebacio ih preko novog mosta da bombarduju vlahernski bedem na delu gde počinje da se penje uz padinu. Pošto tu nisu naneli neka veća oštećenja, on ih je dan ili dva kasnije opet premestio i pridodao glavnim baterijama u dolini Likosa. Uvideo je da napad na taj sektor najviše obećava. S povećanim brojem topova, bombardovanje je ovde moglo da bude neprekidno, dok je od sada bombardovanje drugih delova bedema bilo samo povremeno.¹⁸²

Da bi pokazala svoju snagu, glavnina turske flote doplovila je 16. i ponovo 17. maja od Diplokiona do lanca. On je bio još dobro branjen, i oba puta brodovi su se povukli ne izbacivši ni strelu i ne opalivši jedan jedini hitac. Sličan manevar izveden je 21. maja. Doplovila je cela flota uz zvuke doboša i truba. Delovala je tako preteći da su u gradu zvonila zvona pozivajući sve na pripravnost. Pošto su prošetali gore-dole ispred lanca, brodovi su mirno otplovili na sidrište. Posle ove, pretnji lancu više nije bilo. Moguće je da moral mornara, među kojima je bilo malo Turaka po rođenju, nije bio naročito visok, pa ni sultan ni njegov admiral nisu želeli da se izlože riziku još jednog ponižavajućeg poraza.¹⁸³

U međuvremenu su akcije na kopnu dopunjene pokušajima miniranja bedema. Operacije miniranja sultan je počeo prvih dana opsade, ali nije imao dovoljno iskusnih lagumdžija. Sada je Zaganos-paša našao među svojim vojnicima nekoliko profesionalnih rudara iz rudnika srebra u Novom Brdu u Srbiji. Naređeno im je da iskopaju lagum ispod bedema negde blizu Harisijeve kapije gde je tlo, kako se mislilo, pogodno. Počeli su da rade daleko pozadi, nadajući se da će tako ostati neprimećeni, ali kopanje ispod opkopa, kao i ispod bedema, išlo je suviše teško. Taj lagum je napušten. Umesto njega, počeli su da kopaju ispod jednostrukog bedema Vlaherne; 16. maja branioci su u blizini Kaligarijske kapije otkrili ovu operaciju. Veliki duks Luka Notaras, čija je dužnost bila da reaguje na ovakve iznenadne opasnosti, zatražio je usluge inženjera Johana Granta. Na njegov zahtev, Grant je prokopao protivlagum i uspeo da prodre u turski lagum u kome je zapalio drvene podupirače. Krov se urušio zatrpavši mnoge lagumdžije. Neuspeh, je za nekoliko dana omeo turske sapere, ali oko 21. maja oni su opet napali lagume kod raznih delova bedema, usredsređujući se, uglavnom, na deo pored Kaligarijske kapije. Po Grantovim uputstvima, Notarasovi grčki vojnici kopali su protivlagume. U nekim slučajevima bilo je moguće dimom isterati neprijateljske lagumdžije iz njihovih jama, a u drugim, poplaviti lagume vodom iz cisterni u

¹⁷⁹ Barbaro, op. cit., 36-37; *Slavic Chronicle*, 118-9 (ruska verzija, 95-6, rumunska, 80-1) spominje Rangaveov heroizam.

¹⁸⁰ Barbaro, op. cit., 37-9.

¹⁸¹ Barbaro, op. cit., 39; *Slavic Chronicle*, 119-20 (ruska verzija, 96-7, rumunska, 81) daje preteranu i neubedljivu priču u kojoj je car držao savetovanje u tremu Sv. Sofije kada je čuo da su Turci zaista prodrli u grad. Tada je odjahao i isterao ih.

¹⁸² Barbaro, op. cit., 39-40.

¹⁸³ Barbaro, op. cit., 40-2, 44-5.

kojima se skupljala za punjenje opkopa.¹⁸⁴

Sultan je već upotrebio još jedan izum. U jutro 18. maja branioci su s užasom ugledali ispred bedema Mesotihiona veliku drvenu kulu na točkovima. Turci su je sklopili tokom noći. Njen drveni skelet štitili su slojevi bivoljih i kamiljih koža, a stepenice unutar skeleta su vodile gore do platforme koja je bila iste visine kao i spoljašnji zid bedema. Na platformi su bile gomile lestava koje će biti upotrebljene kad se kula primakne uz bedem; ali ona je prvenstveno bila namenjena zaštititi radnika koji su zatrpavali opkope. Iskustvo stečeno prilikom ranijih pokušaja napada pokazalo je sultanu da je opkop i dalje bio prepreka i da se preko njega moraju napraviti čvrste staze. Čitav dan 18. maja njegovi ljudi su pravili put preko opkopa, dok je kula stajala nad njima, na ivici opkopa, nasuprot kuli koju je njegova artiljerija uništila i čija je kamena građa spreda pala u opkop. Do večeri je posao skoro bio završen i pored jakog ometanja. Deo opkopa je zatrpan palom građom, kamenom, zemljom i šibljem, i kula je pomaknuta na nasutu stazu da se ispita njena izdržljivost. Ali nekoliko branilaca se preko noći neprimetno prikralo i postavilo buriće s barutom u zatrpani opkop. Kada su ih upalili, došlo je do velike eksplozije i plamen je zahvatio drvenu kulu koja se srušila, a ljudi na njoj izginuli. Do jutra opkop je bio opet napola očišćen a obližnji zid i palisada popravljeni. S drugim izgrađenim pokretnim kulama Turci takođe nisu imali uspeha. Neke su uništene, a ostatak povučen.¹⁸⁵

Ovakvi uspesi su podizali duh hrišćana. Poslednji se za njih ohrabrujući događaj zbio 23. maja. Toga dana, kao i ranije, Turci su pokušali da prokopaju lagum ispod bedema Vlaherne; ali ovom prilikom Grci su uspeli da opkole i zarobe izvestan broj lagumdžija, među njima i jednog višeg oficira. Podvrgnut mukama, on im je otkrio mesta svih turskih laguma. Grantu je to omogućilo da ih sledećeg dana sve, jedan po jedan, uništi. Ulaz poslednjeg uništenog laguma bio je vešto skriven jednom od sultanovih pokretnih kula; da planovi nisu izdani, nikad ne bi bio otkriven. Turci su tada prestali sa prokopavanjem laguma.¹⁸⁶

Možda su shvatili da preterani naponi branilaca rade za njih. Do tada je veoma malo hrišćana izginulo, ali mnogi su bili ranjeni, a svi umorni i izgladneli. Zalihe oružja, naročito baruta, bile su sve manje; a oskudica u hrani veća nego ikad. Uz to, 23. aprila, na dan pobede oko laguma, hrišćanskim nadama zadat je strašan udarac. Toga poslepodneva primećena je lađa koja je krivudala uz Mramorno more progonjena od nekoliko turskih brodova. Uspela je da ih se otrese, a i pod zaštitom noći lanac je pomaknut da bi mogla da uđe. Mislilo se u prvi mah da je to prethodnica flote koja dolazi u pomoć, ali se ispostavilo da je u pitanju brigantina koja je pre dvadeset dana isplovila da potraži Mlečane. Krstarila je između egejskih ostrva, ali nije naišla ni na jednu jedinu mletačku lađu, niti je posada išta čula o brodovima na pučini. Kad je izgledalo da je dalja potraga postala beskorisna, kapetan je upitao mornare šta žele. Jedan je rekao da je glupo vratiti se u grad koji je verovatno već u turskim rukama. Ali drugi su ga učutkali. Njihova je dužnost, rekli su, da se vrate i obaveste cara, pa makar to značilo život ili smrt. Kad su izašli pred njega, on je plakao zahvaljujući im. Nijedna hrišćanska sila ne dolazi da se pridruži borbi za hrišćanstvo. Gradu sada ostaje, rekao je, samo uzdanje u Hrista i njegovu Majku, i svetog Konstantina, svog osnivača.¹⁸⁷

Ali i ova vera biće stavljena na probu. Bilo je znakova da se samo nebo okreće protiv grada. Tih dana se opet svako sećao proročanstava da će Carstvo propasti. Prvi hrišćanski car bio je Konstantin, sin Jelene; poslednji će nositi slično ime. Ljudi su se, takođe, sećali i proročanstva po kojem grad nikad neće pasti u vreme kad mesec raste na nebu. Ovo je bilo ohrabrilo braniocima tokom napada prethodne sedmice. Ali 24. maja biće pun mesec, a s njegovim opadanjem, opasnost će se vratiti. U noći punog meseca došlo je do pomračenja, i mrak je trajao tri sata. Verovatno je sutradan, pošto su svi stanovnici saznali za beznadežnu vest koju je donela brigantina i pošto ih je pomračenje

¹⁸⁴ Barbaro, op. cit., 42-3; Phrantzes, op. cit., 243-5; Leonard of Chios, col. 936.

¹⁸⁵ Barbaro, loc. cit.; Phrantzes, op. cit., 245; Tetaldi, col. 1821; Leonard of Chios, col. 936; Chalcocondylas, op. cit., 388-9.

¹⁸⁶ Barbaro, op. cit., 46-7.

¹⁸⁷ Barbaro, op. cit., 47. Detaljan opis ovoga je na 33-7, kad govori o odlasku lađe, pokazujući tako da je sigurno pregledao svoj izvorni dnevnik da bi uneo unakrsne reference.

još više obeshrabrilo, poslednja nada bila upućena Bogorodici. Njenu najsvetiju ikonu nosili su na ramenima vernici ulicama grada, a svako kome je dozvoljeno da napusti bedeme pridružio se litiji. Dok se ona kretala polako i svečano, ikona je iznenada skliznula s platforme na kojoj je nošena. Kad su ljudi pritrčali da je podignu, kao da je bila od olova; samo krajnjim naporom ponovo su je postavili. Potom, dok je litija krivudala dalje, na grad se sručila nepogoda s grmljavinom. Grad je bio takav da ga je bilo skoro nemoguće podneti, a kiša je lila u takvim mlazevima da su bujice plavile čitave ulice i bezmalo decu odnosile. Litija se morala prekinuti. Sutradan, kao da nije bilo dosta ovih kobnih znamenja, čitav grad je skrila gusta magla, pojava u ovim krajevima nepoznata u mesecu maju. Svevišnji se obavio oblakom da prikrije svoj odlazak iz grada. Te noći, kad se magla podigla, primećeno je kako neka čudna svetlost titra oko kubeta velike crkve Sv. Sofije. Videli su je ne samo stanovnici grada već i Turci iz logora, pa su se i oni uznemirili. Čak su i sultana morali da umiruju njegovi učeni ljudi, tumačeći znak kao nagoveštaj da će svetlost prave vere uskoro ozariti sveto zdanje. Za Grke i njihove italijanske saveznike nije bilo tako utešnog tumačenja.

S bedema se takođe moglo videti svetlucanje daleko od grada, duboko iza turskog logora, tamo gde se svetlosti ne očekuju. Nekoliko stražara je objavilo da su to vatre vojske koja, predvođena Jankom Hunjadijem, dolazi da izbavi opsadene hrišćane. Ali se nikakva vojska nije pojavila. Čudne svetlosti nikad nisu objašnjene.¹⁸⁸

Ministri sada ponovo dolaze kod cara da ga umole da izbegne dok je to još moguće i organizuje odbranu hrišćanstva s nekog sigurnijeg mesta gde bi mogao naći podršku. On je bio toliko iscrpljen da se onesvestio dok su mu govorili. Kad se povratio, rekao im je ponovo da ne može napustiti svoj narod; s njim će u smrt.¹⁸⁹

Mesec maj se bližio kraju; u baštama i živicama cvetale su ruže. Ali mesec je opadao, i ljudi i žene Vizanta, drevnog grada čiji je simbol bio mesec, pripremali su se da dočekaju odsudni čas za koji su svi znali da je pred njima.

IX. POSLEDNJI DANI VIZANTIJE

Kod hrišćana nade je bilo sve manje. Ali i u turskom logoru vladali su pesimizam i opšte osećanje neuspeha. Opsada traje već sedam nedelja, a ipak je velika turska vojska sa svojim sjajnim ratnim oruđima vrlo malo postigla. Odbrana je verovatno zamorena, i bez dovoljno ljudi i materijala; bedemi grada su teško oštećeni, ali kroz njih nije prodro ni jedan jedini vojnik. I dalje je postojala opasnost da stigne pomoć sa Zapada. Mehmeda su njegovi agenti obavestili da je floti naređeno da isplovi iz Mletaka, i da je po nekim glasinama čak stigla do Hiosa.¹⁹⁰ I nadalje je postojala mogućnost da Ugri pređu Dunav. Prvih dana opsade u turski logor je stiglo izaslanstvo Janka Hunjadija i saopštilo da je trogodišnje primirje, koje je on potpisao, prestalo da važi, pošto Hunjadi više nije regent Ugarske.¹⁹¹ Povrh toga, moral sultanovih trupa počeo je da slabi. Njegovi mornari su pretrpeli ponižavajuće poraze. Njegovi vojnici još nisu odneli nijednu pobjedu. Što mu je grad duže izmicao, to mu je više i ugled opadao.

Na njegovom dvoru stari vezir Halil i njegovi prijatelji i dalje nisu odobravali pothvat. Preduzevši ga, Mehmed je postupio protiv njihovog saveta. Je li moguće da su oni u pravu? Možda je njegova poslednja ponuda mira učinjena delimično da im pokaže kako nije nerazuman, a delimično da umiri sopstvenu savest dobrog muslimana koji treba da izbegava rat izuzev kad nevernici tvrdoglavo odbijaju predaju; ponuđeni mir bi, međutim, bio pod uslovima koje on

¹⁸⁸ Barbaro, op. cit., 46, daje kao datum pomračenja 22. maj. Ali pun mesec i pomračenje bili su 24. maja. Mora da je ovde opet uneo izmenu u prvobitni dnevnik. Druga znamenja daju: Phrantzes, op. cit., 264-5, Pusculus, op. cit., 79, Critobulus, op. cit., 58-9, opet Barbaro, 48, i *Slavic Chronicle*, 122, vrlo preuveličano.

¹⁸⁹ Ova epizoda data je samo u *Slavic Chronicle*, 122-3 (ruska verzija, 98, rumunska, 82). Ako se apstrahuju izmišljene pojedinosti, kao što je prisustvo patrijarha, verovatno je istinita.

¹⁹⁰ Critobulus, op. cit., 60.

¹⁹¹ Phrantzes, op. cit., 263-4, 327; Ducas, op. cit., XXXVIII, 341-3. Ugarski ambasador je sultanu dao korisne savete o upotrebi artiljerije.

postavlja. U njegovom logoru nalazio se mladi plemić po imenu Ismail, sin jednog grčkog renegata koga je on učinio vazalnim princom Sinope. Tog mladog plemića je sada kao izaslanika poslao u grad. Ismail je imao prijatelja među Grcima, i svim silama se trudio da ih ubedi da još nije prekasno da se spasu. Na njegovo navaljivanje, Grci su odredili izaslanika koji će se s njim vratiti u turski logor. Ime toga čoveka nije zabeleženo; znamo samo da nije bio visokog roda ni položaja. Nepredvidljivost sultanovog postupanja s izaslanicima bila je poznata; nesumnjivo se smatralo da ne bi trebalo poslati nekog uglednika u ovako opasnu misiju. Međutim, Mehmed ga nije neljubazno primio; poslao ga je nazad s porukom da će opsada biti prekinuta ako se car obaveže da će plaćati godišnji danak od stotinu hiljada vizantijskih zlatnika; ili, ako im se više dopada, stanovnici mogu napustiti grad s celokupnom svojom pokretnom imovinom, i nikome se ništa loše neće desiti. Kad je ponuda izneta pred Carski savet, jedan ili dvojica članova bili su mišljenja da se obećanjem da će se plaćati danak može dobiti u vremenu. Većina je, međutim, znala da se tako veliki danak nikad ne može prikupiti i da će sultan, ako mu se odmah ne uruči, jednostavno nastaviti opsadu; a sada niko od njih nije bio voljan da mu dopusti da uzme Carigrad bez dalje borbe. Možda je car, kako turski izvori kazuju, odgovorio ponudom da odmah preda sve što poseduje osim grada, koji je, u stvari, bio njegov jedini preostali posed. Na ovo je sultan odvratio da Grcima ostaje jedino da biraju između predaje grada, smrti od mača, ili prelaska na islam.¹⁹²

Ovi jalovi pregovori verovatno su obavljeni u petak 25. maja. U subotu Mehmed je sazvaio savetodavno veće. Vezir Halil-paša, oslanjajući se na svoje dugo i zapaženo služenje državi, ustaje i traži prekid opsade. On nikad nije odobravao ovaj pohod, a događaji su pokazali da je u pravu. Turci nisu postigli nikakav napredak; naprotiv, pretrpeli su nekoliko ponižavajućih neuspeha. Svakog časa vladari Zapada mogu gradu doći u pomoć. Mleci su već poslali veliku flotu. Đenova će, koliko god nevoljno, biti prisiljena da nešto učini. Sultan bi trebalo da ponudi uslove prihvatljive za cara i povuče se pre nego što ih zadese teži porazi. Časni vezir je ulivao poštovanje. Mnogi od slušalaca, podsetivši se kako su se slabo pokazali turski ratni brodovi u borbama s hrišćanima, mora da su zadržali pri pomisli da velike italijanske ratne flote punim jedrima plove prema njima. Sultan je, uostalom, tek mladić — ima dvadeset i jednu godinu. Ne dovodi li on mladalački plahovitom bezobzirnošću u opasnost svoju veliku baštinu?

Sledeći govornik bio je Zaganos-paša. On nije voleo Halila, a znao je da i sultan deli njegovo osećanje. Videći u pogledu svoga gospodara gnevno očajanje zbog Halilovog govora, izjavljuje da on ne deli strepnje velikog vezira. Evropske sile međusobno su suviše oštro podeljene da bi ikad preduzele zajedničku akciju protiv Turaka; a ako se mletačka flota i približava, što on ne veruje, Turci će je nadmašiti daleko brojnijim brodovima i ljudstvom. Govorio je i o znamenjima koja su predskazivala propast hrišćanskog carstva. Govorio je o Aleksandru Velikom, mladiću koji je sa upola manjom vojskom osvojio pola sveta. Napad treba ubrzati, a ne pomišljati na povlačenje. Mnogi od mlađih zapovednika ustali su da podrže Zaganosa, a naročito žustar u zahtevu za odlučnom akcijom bio je zapovednik bašibozuka. Mehmeda je to osokolilo; upravo to je i želeo da čuje. Naložio je Zaganosu da ode među svoje vojnike i upita ih šta oni žele. Zaganos se ubrzo vratio sa željenim odgovorom. Svaki čovek, rekao je, zahteva da se odmah pređe u napad. Sultan tada izjavljuje da će napad otpočeti čim bude pripremljen.

Od tog trenutka Halilu je svakako bilo jasno da su mu dani odbrojani. S trpeljivošću pobožnog muslimana stare škole, on je uvek bio srdačan prijatelj hrišćana za razliku od skorojevića, renegata, kao što su Zaganos i Mahmud. Pitanje je da li je zaista primao poklone od hrišćana. Ali njegovi neprijatelji su sada tvrdili da jeste, i sultan im je rado poverovao.¹⁹³

Vest o sultanovoj odluci brzo je stigla u grad. Hrišćani u njegovom logoru izbacivali su preko bedema strele oko kojih su bila obavijena pisma s opisom sastanka savetodavnog veća.¹⁹⁴

Tokom petka i subote bombardovanje bedema na kopnenoj strani bilo je teže nego ijedno do

¹⁹² Chalcocondylas, op. cit., 390-2, posebno govori o Ismailovim pregovorima; Ducas, op. cit., XXXVIII, 345, 349; Saad ed-Din, 20.

¹⁹³ Phrantzes, op. cit., 265-70; Leonard of Chios, col. 937-8; Tetaldi, col. 1821-2.

¹⁹⁴ Tetaldi, loc. cit.

tada. Ipak, učinjena šteta je brzo otklonjena. Do subote uveče palisada je opet potpuno učvršćena. Ali tokom noći, pri svetlosti turskih vatri, videlo se kako Turci donose najraznovrsniji materijal da njime potpuno ispune opkop, i dovlače svoje topove na platforme koje su napravili. U nedelju je bombardovanje usredsređeno na palisadu duž Mesotihiona. Tri direktna pogotka iz velikog topa srušila su jedan njen deo. Nadgledajući popravljjanje, Bustinijani je lakše ranjen parčetom đuleta i povukao se na nekoliko sati dok su mu previjali ranu. Na položaj se vratio pre sutona.¹⁹⁵

Toga istog dana, 27. maja, sultan je projahao kroz čitavu svoju vojsku, najavljujući skori veliki napad. Pratili su ga glasnici koji bi povremeno zastali da objave da će ratnicima za veru biti dopušteno, kako islamski običaji nalažu, da tri dana slobodno pljačkaju po gradu. Sultan se zakleo večnim Bogom i njegovim Prorokom, i sa četiri hiljade proroka, i dušama svoga oca i svoje dece, da će sve blago koje se zatekne u gradu biti pravično razdeljeno njegovim vojnicima. Objava je dočekana radosnim povicima. Ljudi iza gradskih bedema mogli su da čuju kako ćete muslimana kliču ushićeno: „Nema Boga do Alaha, a Muhamed je njegov prorok“.¹⁹⁶

Te, kao i sledeće noći vatre i buktinje su osvetljavale gomile radnika koji su novim materijalom sve više zatrpavali opkop i iza njega slagali gomile oružja. Radili su grozničavo, kličući i pevajući, bodreni frulama i trubama, zurlama i lautama. Svetlost je bila tako jaka da su se opsađeni u jednom trenutku ponadali da se turski logor zapalio i pojurili na bedeme da vide požar. Shvativši pravi uzrok svetlosti, mogli su samo da kleknu na molitvu.¹⁹⁷

U ponoć, potpuno iznenada, rad je prestao i sva svetla su pogašena. Sultan je naredio da ponedeljak bude dan odmora i pokajanja, kako bi se njegovi ratnici mogli pripremiti za konačni napad u utorak. On sam je proveo dan vršeći pregled svih svojih trupa i dajući im naredbe. Prvo je s velikom pratnjom odjahao preko mosta na Zlatnom rogu da se kod Diplokiona sastane sa svojim admiralom Hamza-begom. Zatražio je od njega da sledeći dan rasporedi svoje brodove duž lanca pa dalje uz celu obalu Mramornog mora na kojoj je grad. Ljude treba snabdeti lestvama i kad god bude moguće, neka pokušaju, bilo sa samih brodova bilo iz malih čamaca, da se iskrcaju i popnu uz bedeme; ili, ako se to pokaže neizvodljivo, neka bar stalno simuliraju napade kako se niko od branilaca ne bi usudio da napusti položaje. Jašući nazad da izda slična naređenja svojim brodovima u Zlatnom rogu, Mehmed se zaustavio ispred glavne kapije Pere i pozvao sebi gradske službenike. Strogo im je naredio da se postaraju da sledećeg dana niko od njihovih sugrađana ne pruži kakvu pomoć Carigradu. Ako ne poslušaju, kazna će odmah stići. Potom se vratio u svoj šator, da bi se popodne opet pojavio i projahao čitavom dužinom bedema na kopnenoj strani, razgovarajući s oficirima i rečima podstičući vojnike koji su po logoru sedeli.¹⁹⁸ Kad se uverio da je sve onako kako je hteo, pozvao je ministre i vojne zapovednike u svoj šator i održao im govor.

Njegov govor daje nam istoričar Kritovul, koji je, kao i svi obrazovani Vizantinci, proučavao Tukidida i zato svojim junacima pripisao govore koje su, prema njegovom mišljenju, održali ili je trebalo da ih održe. Ali govor, mada istoričarev, sadrži suštinu onoga što je sultan verovatno morao reći. Podsetio je skup na bogatstvo koje se još nalazi u gradu i na plen koji će uskoro biti njihov; podsetio ih je da je vekovna sveta dužnost pravovernih da zauzmu hrišćansku prestonicu, i da predanja obećavaju uspeh. Grad nije neosvojiv, rekao je. Neprijatelj je malobrojan i iscrpljen, i nedostaju mu oružje i hrana, a međusobno je i podeljen; Italijani sigurno neće želeti da izginu za tuđu zemlju. On će sutra, izjavio je, slati u napad talas za talasom svojih vojnika sve dok zamor i gubitak svake nade ne prisile bratioce da prestanu s otporom. Od svojih oficira zahtevao je da pokažu hrabrost i održe disciplinu. Onda im je naredio da odu u svoje šatore i odmire se, i budu spremni kad stigne dat znak za napad. Ostali su samo glavni zapovednici da im da poslednja uputstva. Admiral Hamza već je znao šta mu je stavljeno u zadatak. Pošto izdvoji ljude koji će

¹⁹⁵ Barbaro, op. cit., 48-9; *Slavic Chronicle*, 124 (ruska verzija, 100, rumunska 84). Samo se u slovenskom izvoru spominje Đustinijanijeva rana.

¹⁹⁶ Phrantzes, op. cit., 270; Leonard of Chios, col. 938.

¹⁹⁷ Barbaro, op. cit., 48-9.

¹⁹⁸ Barbaro, op. cit., 49-51; Critobulus, op. cit., 60; Ducas, op. cit., XXXIX, 351-3; Leonard of Chios, col. 938; Dolfín, 20, jedini spominje sultanovu posetu Peri.

zameniti mornare određene za napad na bedeme duž Zlatnog roga, Zaganos će ostatak svojih trupa povesti na Vlahernu. Karadža-paša biće mu s desne strane sve do Harisijeve kapije. On sam, s Halilom i Sarudžom, vodiće glavni napad u dolini Likosa. Pošto je iskazao svoje želje, Mehmed se povukao na večeru i počinak.¹⁹⁹

Čitavog dana je izvan bedema vladala neka neobična tišina. Čitali su čak i veliki topovi. U gradu su neki ljudi govorili da se Turci pripremaju za povlačenje, ali njihov optimizam je bio uzaludan pokušaj da obodre sebe same. Svi su, u stvari, znali da je došao odsudni trenutak. Nekoliko poslednjih dana nervna iscrpljenost branilaca se ispoljavala u kavženju i uzajamnim optužbama Grka, Mlečana i Đenovljana. Neutralnost Pere kazivala je Mlečanima kao i Grcima da nijednom Đenovljaninu ne treba verovati. Osionost Mlečana vređala je i Đenovljane i Grke. Mlečani su pravili drvene štitove i zaklone u radionicama svoje četvrti, a Minoto je naređivao grčkim radnicima da ih nose do odbrambenih linija u Vlaherni. Radnici su to odbijali ako im se ne plati, ne iz gramzivosti, kako su Mlečani bili skloni da veruju, već što su ih vređale odsečne naredbe jednog Italijana, i što su im novac ili slobodno vreme zaista bili potrebni da bi obezbedili hranu za svoje gladne porodice. Mlečana s porodicom bilo je malo, a žene i deca Đenovljana živeli su bezbedno u Peri. Italijani nikad nisu shvatili napetost koju je kod Grka stvarala izvesnost da će s njima sudbinu deliti i njihove žene i deca. Ponekad je bilo prepirki oko strategije. Čim je postalo jasno da predstoji veliki napad, Đustinijani je zatražio od velikog duksa Luke Notarasa da topove kojima je raspolagao premesti na Mesotihion, gde će svaki top biti potreban. Notaras je to odbio. Verovao je, ne bez razloga, da će i lučki bedemi biti napadnuti, a oni i tako nemaju odgovarajuću odbranu. Došlo je do žučnih reči, i car je nevoljno morao da posreduje. Izgleda da je Đustinijanijevo gledište prevagnulo. Nadbiskup Leonardo je u svojoj mržnji na pravoslavne, izjavio da su se Grci ljubomorno plašili da slava za odbranu ne pripadne Latinima, i da su otuda bili zlovoljni i malodušni. Odgovaralo mu je da zaboravi kako se u dolini Likosa borilo isto toliko Grka koliko i Italijana; ali je priznao da nijednom Grku nije nedostajalo borbenosti kada je bitka počela.²⁰⁰

Ovoga ponedeljka, svesni da je odsudni trenutak pred njima, vojnici i građani su zaboravili međusobne zađevce. Dok su ljudi na bedemima i dalje radili na popravkama oštećenih delova, obrazovana je velika litija. Nasuprot tišini u turskom logoru, u gradu su zvonila crkvena zvona i lupala drvena klepala, dok su vernici na ramenima iznosili ikone i čivote i nosili ih ulicama i duž bedema, zaustavljajući se da se ovim svetinjama blagoslove mesta gde su oštećenja bila najveća i opasnost najneposrednija; masa koja ih je pratila, Grci i Italijani, pravoslavni i katolici, pevala je himne i ponavljala Kirije eleison. Litiji se pridružio i car, a kada se završila, pozvao je svoje uglednike i zapovednike, Grke i Italijane, i obratio im se govorom. Dva prisutna čoveka, njegov sekretar Frances i arhiepiskop mitilenski, zabeležili su taj govor. Svaki je to učinio na sebi svojstven način, unoseći u carev govor učene aluzije i pobožne aforizme da bi dobio retorski oblik koji, najverovatnije, nije imao. Ali u njihovim prikazima ima dovoljno saglasnosti da bi nam predočili suštinu. Konstantin je rekao svojim slušaocima da veliki napad samo što nije otpočeo. Svojim grčkim podanicima kazao je da čovek treba da bude uvek spreman da umre ili za svoju veru, ili svoju zemlju, ili svoju porodicu, ili svoga vladara. Sada njegov narod mora biti pripravan da umre za ove četiri stvari. Govorio je o slavnim danima i uzvišenim tradicijama velikog carskog grada. Govorio je o verolomstvu sultana—nevernika, koji je izazvao rat da bi uništio pravu veru i postavio svog lažnog proroka na presto Hristov. Pozvao ih je da ne zaborave da su potomci heroja drevne Grčke i Rima i da budu dostojni svojih predaka. Što se njega tiče, rekao je, on je spreman da umre za svoju veru, svoj grad, svoj narod. Zatim se okrenuo Italijanima i, zahvaljujući na velikim uslugama koje su učinili, rekao da ima puno poverenja u njih u predstojećoj borbi. Apelovao je na sve, i Grke i Italijane, da se ne plaše nebrojenog neprijatelja, ni varvarskih sredstava kao što su vatra

¹⁹⁹ Critobulus, op. cit., 60-5, iscrpno daje govor koji je, po njegovom mišljenju, sultan u ovoj prilici morao održati. O njemu je nesumnjivo saznao od prijatelja Hamza-bega koji je bio jedan od prisutnih, i zato možemo pretpostaviti da je sultan rekao nešto u smislu onoga što on kazuje. Phrantzes, 269-70, daje jedan kratak govor.

²⁰⁰ Barbaro, op. cit., 50; Phrantzes, op. cit., 262-3; Leonard of Chios, col. 937.

i buka, kojima hoće da ih zastraši. Treba da budu bodrog duha, hrabri i nepokolebljivi. Uz pomoć Božju, pobeđiće.

Svi prisutni su ustali uveravajući cara da su spremni da za njega žrtvuju svoje živote i domove. On je tada polako prošao po sobi i svakog od njih molio da mu oprostí ako ga je ikada uvredio. Oni su sledili njegov primer, grleći jedan drugog, kao što čine ljudi koji očekuju smrt.²⁰¹

Dan je bio na izmaku. Već su gomile ljudi išle prema velikoj crkvi Sv. Sofije. Proteklih pet meseci nijedan pobožni Grk nije prošao kroz njene portale da prisustvuje svetoj liturgiji, koju su Latini i otpadnici obesvetili. Ali te večeri ogorčenosti više nije bilo. Osim vojnika na bedemima, skoro da nijedan građanin nije izostao s ovog očajničkog molepstvija. Sveštenici koji su smatrali da je unija smrtni greh, sada su ušli u oltar da služe sa svojom unijatskom braćom. Kardinal je takođe bio tu, a uz njega i episkopi koji inače nikad ne bi priznali njegov autoritet; i sav svet je prišao na ispovest i pričešće, ne obazirući se da li ih pričešćuju pravoslavni ili katolici. Uz Grke su bili Italijani i Katalanci. Zlatni mozaici s mnogim likovima Hrista i svetitelja, vizantijskih careva i carica, bleskali su u svetlu hiljade kandila i sveća; a ispod njih su se poslednji put kretali u svečanom ritmu liturgije sveštenici u blistavim odeždama. U tom trenutku u carigradskoj crkvi došlo je do sjedinjenja.²⁰²

Kad se carsko veće završilo, ministri i zapovednici su projahali kroz grad da bi prisustvovali molepstviju. Posle ispovesti i pričešća, svaki je otišao na svoj položaj, rešen da pobedi ili umre. Kada su Đustinijani i njegovi grčki i italijanski saborci došli do određenih mesta i kroz unutrašnji zid prošli do spoljašnjeg i palisade, naređeno je da se za njima zatvore kapije unutrašnjeg zida kako bi se onemogućilo povlačenje.²⁰³

Kasnije, tokom večeri car je na svojoj arapskoj kobili odjahao do velike katedrale i našao smirenje u Bogu. Zatim se kroz mračne ulice vratio u palatu u Vlaherni i pozvao osoblje. Od njih je, k; o ranije od ministara, zatražio oprostaj za svaku neljubaznost prema njima, i oprostio se. Bila je skoro ponoć kada je opet uzjahao konja i, praćen vernim Francesom, prošao celom dužinom bedema na kopnenoj strani kako bi se uverio da je sve u redu, i da su kapije na unutrašnjim zidovima zatvorene. Vraćajući se u Vlahernu, car je sjahao kod Kaligarijske kapije i poveo Francesa na kulu na najisturenijem uglu bedema Vlaherne, odakle su mogli da gledaju u. pomrčinu u oba pravca, levo, prema Mesotihionu, i desno, prema Zlatnom rogu. Odozdo je do njih dopirala buka: neprijatelj je prevlačio topove preko zatrpanog opkopa; ove pripreme su počele sa zalaskom sunca, kako su im stražari rekli. U daljini su mogli da vide treperava svetla turskih brodova koji su plovili preko Zlatnog roga. Frances je čekao sa svojim gospodarem oko jedan sat. Konstantin ga je onda otpustio, i nikad se više nisu sreli. Bitka je počinjala.²⁰⁴

X. PAD CARIGRADA

Poslepodne u ponedeljak 28. maja bilo je vedro i svetlo. Kad je sunce počelo da se spušta prema zapadnoj strani horizonta, sijalo je pravo u lice branilaca bedema i gotovo ih zaslepljivalo. I tada je turski logor oživeo. Na hiljade ljudi je dolazilo da završi zatrpavanje opkopa, dok su drugi dovlačili topove i ratne sprave. Ubrzo po zalasku sunca nebo se naoblačilo i pao je jak pljusak, ali ove pripreme nisu prekidane, niti su hrišćani mogli išta učiniti da ih ometu. Oko jedan i po ujutru sultan je ocenio da je sve spremno i izdao zapovest za napad.²⁰⁵

Iznenadna buka bila je zastrašujuća. Duž čitave linije bedema Turci su, uzvikujući ratne pokliče, jurnuli u napad bodreni bubnjevima, trubama i zurlama. Hrišćanske trupe nemo su čekale, a

²⁰¹ Phrantzes, op. cit., 271-9; Leonard of Chios, col. 938-9.

²⁰² Phrantzes, op. cit., 279. Kritovul, Halkokondil i *Slovenska hronika* spominju svenoćnu službu kada govore o pljačkanju grada. Vidi niže 177. str.

²⁰³ Phrantzes, op. cit., 280; Andrea Cambini, *Libro della Origine de Turchi* (izdanje 1529), 8-10.

²⁰⁴ Phrantzes, op. cit., 280. Careva kobila sa belim nogama javlja se u grčkoj narodnoj poeziji, npr. *Ο Θάνατος τον Κωνσταντίνου Δράγαλην* u: Legrand, *Recueil de chansons populaires grecques*, 74.

²⁰⁵ Critobulus, op. cit., 66-7.

kada su stražari na kulama dali znak za uzbunu, zvona crkava u blizini bedema počela su da zvone; ovu upozoravajuću zvonjavu prihvatale su jedna za drugom crkve u celom gradu, sve dok nije odjeknula sa svih zvonika. Tri milje dalje, u crkvi Sv. Sofije, vernicima je bilo jasno da je bitka otpočela; svi muškarci, po godinama sposobni za borbu, vratili su se na položaje, dok su žene, među njima i monahinje, pohitale na bedeme da pomognu pri donošenju kamenja i greda za ojačavanje odbrane, kao i vedara s vodom za osveženje branilaca. Stari i deca napustili su domove i ispunili crkve, verujući da će ih svetitelji i anđeli zaštititi. Neki su otišli u svoje parohijske crkve, neki u visoku crkvu Sv. Teodosije uz Zlatni rog. Na taj utorak padao je dan njoj posvećen, i zgrada je bila ukrašena ružama ubranim u baštama i po živicama. Svetiteljka sigurno neće ostaviti svoje vernike. Neki su se vratili u veliku katedralu sećajući se jednog starog proročanstva u kome je kazano da će se tu, ako se desi da nevernici prodru kroz grad pravo u sveto zdanje, pojaviti anđeo Gospodnji i svojim blistavim mačem oterati ih u propast. Celu noć do zore vernici su čekali i molili se.

Na bedemima nije bilo vremena za molitve. Sultan je brižljivo razradio planove. Uprkos razmetljivim rečima kojima se obratio svojoj vojsci, iskustvo ga je naučilo da poštuje neprijatelja. Sada će ga izmoriti pre nego što u bitku uvede i izloži opasnosti svoje najbolje trupe. U napad prvo šalje svoje neredovne trupe, bašibozuke. Njih je bilo mnogo hiljada, avanturista iz svih zemalja i svih rasa, među njima mnogo Turaka, ali znatno više iz hrišćanskih zemalja, Slovena, Ugara, Nemaca, Italijana, čak i Grka, potpuno spremnih da se bore protiv sabraće hrišćana za platu koju im je sultan davao i plen koji je obećao. Većina je imala sopstveno oružje: bila je to neobična zbirka krivih sabalja, praćaka, lukova i nešto arkebuza, a podeljeno im je i mnogo lestava. To su nepouzdati vojnici, izvrsni u prvom naletu, ali ako odmah ne bi imali uspeha, lako su gubili hrabrost. Znajući za ovu njihovu slabost, Mehmed je iza njih postavio red vojnih policajaca, s bičevima i buzdovanima, kojima je naređeno da ih teraju napred, šibajući i udarajući svakoga ko pokaže znake kolebanja. Iza vojne policije bili su sultanovi janičari. Ako se neki prestrašeni pripadnik ovih neredovnih trupa probije kroz vojnu policiju, oni će ga poseći svojim krivim sabljama.

Napad bašibozuka krenuo je duž čitave linije bedema, ali punom jačinom samo u dolini Likosa. Drugde su bedemi bili još suviše jaki, a napadnuti su, uglavnom, kako bi se sprečilo da njihovi branioci dođu kao pojačanje saborcima na najvažnijem sektoru. Tu je borba bila žestoka. Bašibozuk se suočio s vojnicima daleko bolje naoružanim, i daleko bolje uvežbanim nego što su oni; uz to, njima je odmagala i sopstvena brojnost. Stalno su smetali jedni drugima. Kamenje bačeno na njih moglo je odjednom da ubije ili onesposobi mnoge. Mada su neki pokušavali da se povuku, većina je neprekidno napadala, zakačinjući lestve i penjući se uz njih, ali su obarani pre nego što bi stigli do vrha. Đustinijaniju i njegovim Grcima i Italijanima date su sve muskete i kulverine koje su se mogle naći u gradu. Da ih ohrabri, lično je došao car. Posle bezmalo dva sata borbe, Mehmed je naredio da se bašibozuk povuče. Bili su zaustavljeni i odbijeni, ali su dobro poslužili da iznure neprijatelja.

Neki od hrišćana su se ponadali da je ovo samo jedan izolovani noćni napad čija je svrha isprobavanje njihove snage, a svi su se nadali nekom trenutku predaha. Nije im dat. Jedva da su imali vremena da ponovo uspostave odbrambeni poredak i zamene grede i burad sa zemljom na palisadi pre nego što je drugi napad počeo. Pukovi anadolijskih Turaka iz Ishak-pašine armije, lako prepoznatljivi po osobenim uniformama i grudnim oklopima, navirali su niz brežuljak ispred Civilne kapije sv. Romana u dolinu, praveći nagli zaokret da bi se našli naspram palisade. Još su jedanput zvona crkava blizu bedema zazvonila na uzbunu. Ali njihovu zvonjavu prigušila je grmljavina Urbanovog velikog topa i drugih topova koji su nanovo počeli da tuku bedeme. Za svega nekoliko minuta Anadolci su prešli u napad. Za razliku od neredovnih trupa, oni su bili dobro naoružani i vrlo disciplinovani, a i pobožni muslimani željni slave da budu prvi koji su ušli u hrišćanski grad. Uz bučnu muziku trubača i frulaša, koja ih je bodrila, nasrnuli su na palisadu i, penjući se jedan drugom na ramena, pokušavali da zakače lestve i prodru na nju. Oblaci su stalno zaklanjali mesec i, pri slaboj svetlosti vatri, teško je bilo razaznati šta se dešava. Anadolci su zbog

svoje mnogobrojnosti na tom uskom frontu bili u nepovoljnom položaju kao i bašibozuk pre njih. Njihova disciplinovanost i upornost samo su povećale gubitke dok su ih branioci odozgo zasipali kamenjem, odbacivali njihove lestvice ili se borili s njima prsa u prsa. Nešto oko sat pre zore, kada je drugi napad počeo da jenjava, čule iz Urbanovog topa palo je tačno na palisadu i znatno je porušilo po dužini. Od šuta i zemlje odletelih u vazduh stvorio se oblak prašine; a crni barutni dim zaklonio je vidik braniocima. Grupa od tri stotine Anadolaca jurnula je kroz stvorenu brešu vičući da je grad njihov. Ali, predvođeni carem, hrišćani su ih opkolili, najveći deo pobili, prisiljavajući ostale da se povuku na opkop. Neuspeh je zbunio Anadolce. Naređen je prekid napada, i oni su se povukli na svoje linije. S poklicima likovanja, branioci su se još jednom dali na posao da poprave palisadu.

Turci nisu imali više uspeha ni na drugim sektorima. Duž južnog dela bedema na kopnenoj strani Ishak-paša je održavao dovoljno snažan pritisak da spreči odbranu da prebaci svoje ljude u dolinu Likosa, ali, pošto su u borbu koja se tamo vodila otišle njegove najbolje trupe, on nije mogao preduzeti neki ozbiljan napad. U Mramornom moru Hamza-beg je imao teškoća da u priobalnim vodama približi svoje brodove bedemima. Nekoliko grupa za iskrcavanje, koje je uspeo da pošalje, lako su odbili monasi kojima je bila poverena odbrana, ili princ Orhan i njegovi pratoci. Duž cele linije Zlatnog roga bilo je prividnih, ali ne i stvarnih, pokušaja napada. Oko četvrti Vlaherne borba je bila žešća. Na nižem terenu stalno su napadale trupe koje je preko mosta doveo Zaganos, a na padini iznad njih vojnici Karadža-paše. Ali Minoto i njegovi Mlečani uspevali su da svoj deo bedema odbrane od Zaganosa, a braća Bokjardo od Karadže.

Kažu da je neuspeh Anadolaca razgnevio sultana. Ali verovatno je da je njegova namera pre bila da oni, kao bašibozuk pre njih, iscrpljuju neprijatelja nego da uđu u grad. Obećao je veliku nagradu vojniku koji prvi uspe da se probije kroz palisadu, a želja mu je bila da ta čast pripadne nekom iz njegovog omiljenog puka, nekom janičaru. Sada je došao trenutak da oni stupe u borbu. Bio je zabrinut: ako ga oni iznevere, biće gotovo nemoguće nastaviti opsadu. Hitno je izdao naređenja. Pre nego što su hrišćani dospeli da se okrepe i izvrše samo nekoliko grubih popravki na palisadi, na njih se sručila kiša projektila, strela, džilita, kamenja i kuršuma, a odmah potom su trčećim korakom nailazili janičari, ne jurišajući besomučno, kao bašibozuk i Anadolci, već u savršenom poretku, koji neprijateljski projektili nisu mogli razbiti. Ratnička muzika koja ih je bodrila, bila je tako glasna da se mogla čuti između pucnjeva topova s druge strane Bosfora. Mehmed ih je lično predvodio do opkopa i tu zastao hrabreći ih poklicima dok su prolazili pored njega. Ovi čili, sjajni i dobro oklopljeni vojnici obrušavali su se u talasima na palisadu, nastojeći da s njenog vrha svuku burad sa zemljom, podseku grede, i uz nju prislone lestve tamo gde nije mogla da se sruši; svaki pojedini talas prisebno je pravio prolaz sledećem. Hrišćani su bili pri kraju snage. Borili su se više od četiri sata, sa samo nekoliko minuta predaha, ali su se borili očajnički, svesni da će, ako klonu, sve biti svršeno. U gradu, iza njih, opet su zvonila crkvena zvana, i glasna molitva se dizala ka nebu.

Borba duž palisade sada se vodila prsa u prsa. Za otprilike sat vremena janičari nisu uspeali da se probiju. Hrišćani su pomišljali da napad nešto jenjava. Ali protiv njih je bila sudbina. Na uglu bedema Vlaherne, malo pre mesta gde se spaja s dvostrukim Teodosijevim bedemom, nalazila se, napola skrivena jednom kulom, mala kapija koja je služila za napade na neprijatelja, poznata kao Kerkoprta. Zatvorena je pre mnogo godina, ali je stari ljudi nisu zaboravili. Pred sam početak opsade ponovo je otvorena kako bi bili mogući napadi na neprijateljski bok. Njom su se, u toku borbe, braća Bokjardo i njihovi ljudi vrlo uspešno koristili protiv trupa Karadža-paše. Ali vraćajući se posle jednog ispada, neko je zaboravio da tu malu kapiju za sobom zatvori prevornicom. Primitivši otvor, neki Turci su jurnuli kroz njega u dvorište pozadi, i počeli da se penju uz stepenice prema vrhu bedema. Hrišćani, napolju kod kapije, videli su šta se zbiva, pohrlili su nazad da povrate kontrolu nad njom i spreče prolaz drugim Turcima. U metežu je pedesetak Turaka ostalo iza bedema gde su ih mogli opkoliti i uništiti da se u tom trenutku nije desila još veća nesreća.

Pred sam izlazak sunca đule iz kulverine je iz neposredne blizine pogodilo Đustinijanija i

probilo mu grudni oklop. Teško krvareći i očigledno trpeći jak bol, on je molio svoje ljude da ga odnesu s bojišta. Jedan od njih je otišao do cara, koji se borio u blizini, i zatražio ključ od male kapije koja je vodila kroz unutrašnji zid. Konstantin je žurno došao ne bi li ga ubedio da ne napušta položaj. Ali Đustinijani je bio slomljen; nije odustajao od bekstva. Kapija je otvorena, i njegovi lični pratioci su ga odneli u grad i kroz ulice sneli do luke gde je ukrcao na jedan đenovljanski brod. Njegovi vojnici primetili su taj odlazak. Možda su neki i pomislili da se on povukao radi odbrane unutrašnjeg zida, ali većina je zaključila da je bitka izgubljena. Neko je prestravljeno vikao da su Turci prešli preko bedema. Pre nego što je mala kapija ponovo zatvorena, Đenovljani su panično nagnuli kroz nju. Car i njegovi Grci ostali su sami na bojištu.

S druge strane opkopa, sultan je primetio paniku. Vičući: „Grad je naš“, naredio je novi juriš janičara i četi koju je vodio jedan džin po imenu Hasan rukom dao znak da krene. Hasan se probio preko vrha porušene palisade i smatra se da je on dobio obećanu nagradu. Za njim je sledilo nekih trideset janičara. Grci su se branili. Pogoden kamenom, Hasan je pao na kolena i poginuo; s njim je izginulo sedamnaest njegovih drugova. Ali preostali su držali svoj položaj na palisadi, dok je mnoštvo janičara jurilo da im se pridruži. Grci su se žilavo odupirali. Ali brojčana nadmoć janičara primorala ih je da se povuku na unutrašnji zid. Ispred njega je bio još jedan opkop nejednake dubine, jer je iz njega skopavana zemlja za učvršćivanje palisade. Mnogi Grci morali su se povući u ove jame, odakle im je bilo teško da se izvuku pošto se iza njih dizao veliki unutrašnji zid. Turci su ih odozgo, sa palisade na kojoj su sada bili, gađali i ubijali. Ubrzo su mnogi janičari stigli do unutrašnjeg zida i bez otpora se popeli na njega. Neko je slučajno podigao pogled i video da se turske zastave vijuu na kuli iznad Kerkoporte. Razlegao se krik: „Grad je zauzet“.

Caru je javljeno, dok je ubeđivao Đustinijanija, da su Turci prošli kroz Kerkoportu. Istog trenutka odjahao je tamo, ali je stigao prekasno. Panika je već obuzela i neke Đenovljane koji su tu bili. U nastalom metežu nije bilo moguće zatvoriti kapiju. Turci su kuljali, a ljudi braće Bokjardo bili su tako proređeni da ih nisu mogli odbaciti nazad. Konstantin je okrenuo konja i u galopu se vratio u dolinu Likosa, do breša u palisadi. Uz njega su bili hrabri Španac don Fransisko de Toledo, koji je tvrdio da mu je srodnik, carev sinovac Teofil Paleolog i verni saborac Jovan Dalmata. Zajednički su pokušali da okupe Grke, ali uzaludno; gubici su bili preveliki. Sjahalili su i nekoliko minuta njih četvorica su branila prilaz kapiji kroz koju je iznet Đustinijani. Ali odbrana je bila probijena. Kapija je bila zakrčena hrišćanskim vojnicima koji su pokušavali da pobegnu, dok su na njih kidisali sve mnogobrojniji janičari. Uzviknuvši da smrt pretpostavlja životu, Teofil je iščezao među nadirućim hordama. Konstantin shvata da je Carstvo izgubljeno i ne želi da ga nadživi. Odbacuje carske insignije i sa don Fransiskom i Jovanom Dalmatom, koji ga nisu napustili, kreće za Teofilom. Niko ga više nije video.²⁰⁶

Krik da je grad izgubljen razlegao se ulicama. Sa Zlatnog roga i njegovih obala i hrišćani i Turci su mogli videti kako se vijore turske zastave na visokim kulama Vlaherne, gde su se samo pre nekoliko minuta vijorili carski orao i lav sv. Marka. Na nekim mestima borba se nastavljala još neko vreme. Na bedemima u blizini Kerkoporte braća Bokjardo i njihovi ljudi nisu prekidali bitku, ali uskoro su shvatili da se više ništa ne može učiniti. Tada se probijaju kroz neprijateljske redove prema Zlatnom rogu. Paolo biva zarobljen i pogubljen, ali Antonio i Troilo stižu do jedne đenovljanske lađe koja ih je prevezla, neprimećena od turskih brodova, u bezbednu Peru. Bočno od

²⁰⁶ Za ovu povest koristio sam razne izvore: prvo, očevice, Phrantzes, op. cit., 280-7; Barbaro, op. cit., 51-7; Leonard of Chios, col. 940-1; Tetaldi, col. 1822-3; Pusculus, op. cit., 80-1; Montaldo, op. cit., 335 -8; Riccherio, *La Presa di Constantinopoli*, u: Sansovino, *Dell' Historia Universale*, II, 64—6; *The Polish Janissary*, 132-4; Critobulus, op. cit., 67-71 i Ducas, op. cit., XXXIX, 351-61, za svoje opise koriste se neposrednim očevicima. Turski izvori daju kratke opise koje reprodukuje Saad ed-Din, 21-8. Chalcocondylas, op. cit., 354-6, daje kratki prikaz koji ne dodaje nešto novo. The Slavic Chronicle, 124-5, daje zbrkan opis borbi. Samo Duka daje neke pojedinosti o upadu kroz Kerkoportu, ali njegovu priču ukratko potvrđuje Saadedin. Za tačno mesto Kerkoporte v. Van Millingen, *Byzantine Constantinople*, 89-94. Izvori ce ne slažu u pogledu Đustinijanijeve rane. Frances kaže da je ranjen u nogu, a Halkohondil u ruku; po Leonardu, strelom pod pazuh, a Kritovulu, metkom koji mu je probio grudni oklop. Verovatno se radilo o ozbiljnoj rani negde na telu. Barbaro, u svojoj netrpeljivosti prema Đenovljnima, ranu uopšte ne spominje, kazujući samo da je Đustinijani dezertirao sa položaja. Inače, primetno je slaganje svih izvora.

njih, u vlahernskoj palati bili su opkoljeni Minoto i njegovi Mlečani. Mnogi su poubijani, a sam bailo i istaknuti uglednici zarobljeni.²⁰⁷

Prodor kroz bedeme signalima je odmah javljen celoj turskoj vojsci. Turski brodovi u Zlatnom rogu požurili su da iskrcaju ljude na obalu i napadnu lučke bedeme. Pružen im je slab otpor, osim kod kapije Horana, blizu današnjeg Ajvan saraja. Tu su se posade dva broda zatvorile u tri kule, i odbijale da se predaju. Sa drugih položaja, Grci su pobjegli kućama u nadi da će zaštititi porodice, a Mlečani su se sklonili na svoje brodove. Ubrzo se jedna četa Turaka probila kroz kapiju Plateja u podnožju doline kojom još dominira veliki Valensov akvadukt. Druga četa je ušla kroz kapiju Horana. Gde god su ušli, Turci su odmah poslali svoje odrede duž unutrašnje strane bedema da silom brzo otvore ostale kapije saborcima koji su napolju čekali. Nedaleko odatle, lokalni ribari, videći da je sve izgubljeno, sami su otvorili kapiju četvrti Petrion pošto im je obećano da će im domovi biti pošteđeni²⁰⁸.

Duž dela bedema na kopnenoj strani južno od Likosa hrišćani su odbili sve turske napade. Ali sada su pukovi ulazili jedan za drugim kroz breše u palisadi i lepezasto se razilazili na obe strane da otvore sve kapije. Braniocima na bedemima bilo je jasno da su opkoljeni. Mnogi su izginuli pokušavajući da se izvuku iz klopke, ali je većina zapovednika, među njima i Filip Kontarini i Dimitrije Kantakuzin, bila zarobljena.²⁰⁹

Brodovi Hamza-bega, koji su bili u Mramornom moru na izvesnoj udaljenosti od obale, takođe su videli signale i uputili grupe svojih ljudi prema bedemima. Kod Studiona i Psamatije izgleda da nije bilo otpora. Branioci su se odmah predali u nadi da će im kuće i crkve biti pošteđene pljačke.²¹⁰ Na njihovom levom boku, princ Orhan i njegovi Turci i dalje su se borili, znajući kakva ih sudbina čeka ako padnu u sultanove ruke,²¹¹ i Katalanci, na položaju ispod stare Carske palate, pružali su otpor sve dok svi nisu izginuli ili bili zarobljeni.²¹² Na Akropolju, kardinal Isidor je prosudio da bi bilo pametno da napusti položaj. Prerušio se i pokušao da pobjegne.²¹³

Sultan je držao pod svojim zapovedništvom neke pukove koji su mu služili kao pratnja i kao vojna policija. Ali većina vojnika žudno je čekala da počne pljačkanje. Naročito su nestrppljivi bili mornari, bojeći se da će ih vojnici preduhitriti. Nadajući se da će lanac sprečiti hrišćanske brodove da pobjegnu iz luke, i da ih mogu zarobiti kad god to htednu, napustili su svoje brodove da bi se dokopali obale. Njihova gramzivost je spasla mnoge hrišćanske živote. Dok su neki grčki i italijanski mornari, među njima i sam Trevizano, zarobljeni pre nego što su mogli da pobjegnu s bedema, drugi su, neometani kakvom turskom akcijom, uspeali da se pridruže smanjenim posadama ostavljenim na brodovima i pripreme ih za borbu ako zatreba. Nekima je pošlo za rukom da se uzveru na brodove pre nego što su otplovili ili da, kao Firentinac Tetaldi, doplivaju do njih. Kad je video da je grad pao, Alvizo Dijedo, kao zapovednik flote, otišao je jednom lađom u Peru da upita tamošnje đenovljanske vlasti nameravaju li da savetuju svojim sunarodnicima Đenovljanima da ostanu u luci i bore se, ili da krenu ka otvorenom moru. Njegovi mletački brodovi, obećao je, sadejstvovaće u skladu s njihovom odlukom. Podesta je smatrao da treba poslati izaslanstvo sultanu i pitati ga hoće li dopustiti da svi brodovi slobodno otplove ili će se izložiti riziku rata s Đenovom i

²⁰⁷ Phrantzes, op. cit., 287-8; Barbaro, op. cit., 57-8. Frances kazuje da su Paolo i Troilo umakli ali ne spominje Antonija, dok podesta Pere, u svom pismu đenovljanskoj vladi, ed. de Sacy, *Notices et extraits des Manuscrits de la Bibliothèque du Roi*, XI, I, 77, kaže da je Paolo pokušao da se sakrije ali je uhvaćen i izgubio život. Verovatno je zato Frances zamenio Antonija Paolom.

²⁰⁸ Saad ed-Din, 23. Vidi Ahmed Muktar Pasha, *The Conquest of Constantinople*, 228. Za ribare Petriona v. niže, dodatak II, 240. str.

²⁰⁹ Barbaro, op. cit., 59, 61; Phrantzes, op. cit., 293.

²¹⁰ V. niže, dodatak II, 241. str.

²¹¹ Critobulus, op. cit., 74-5; Ducas, op. cit., XXXIX, 379; Chalcocondylas, op. cit., 398.

²¹² Leonard of Chios, col. 943; Podestà of Pera, 77.

²¹³ Riccherio, op. cit., 66; *Rapporto del Superiore dei Francescani*, navedeno u: *Cronica de Bologna* (Muratori, R. I. Ss., XVIII, 701-2); Chalcocondylas, op. cit., 399. Tri pisma poslata iz Rima kardinalu Ferare, data u: Jorga, *Notes et Extraits*, II, 518-20, podrobno govore o epizodi. Tetaldi je u trenutku kada je pisao svoj prikaz verovao da je kardinal izgubio život, col. 1823.

Mlecima. Predlog je u takvom trenutku bio gotovo neostvariv; u međuvremenu podesta je zaključao kapije Pere, tako da Dijedo s kojim je bio i Barbaro, pisac dnevnika, nije mogao da se vrati svojim brodovima. Ali su đenovljanski mornari na brodovima usidrenim ispod bedema Pere izjavili da nameravaju da otplove, i da žele da ih Mlečani štite. Na njihovo uporno traženje, Dijedu je dozvoljeno da sa svojom šalupom ode. Uputio se pravo prema lancu, koji je i dalje sprečavao prilaz. Dvojica mornara sekirama su presekli remenje kojima je bio vezan za bedeme Pere, i struja ga je na njegovim plovcima odnela. Uputivši signale brodovima u luci da pođu za njim, Dijedo je isplovio kroz prolaz. Sedam đenovljanskih lađa iz Pere sledilo ga je na malom rastojanju, a ubrzo im se pridružila i većina mletačkih ratnih brodova, četiri ili pet carskih galija, i dva ili tri đenovljanska ratna broda. Svi su čekali koliko su smeli da pokupe begunce koji bi do njih uspeali da doplivaju; a kad je isplovila izvan lanca, cela flotila se zadržala oko jedan sat na ulazu u Bosfor da vidi hoće li pobeći još koji brod. Zatim je iskoristila snažni severac da otplovi niz Mramorno more i kroz Dardanele u slobodu.²¹⁴

Hamza-beg je bio nemoćan da spreči bekstvo Dijedove flote jer je u jurnjavi za plenom većina njegovih mornara bila napustila svoje brodove. Brodovima čija je posada još bila na okupu, on je preko prekinutog lanca uplovio u Zlatni rog. Tu je zatvorio izlaz brodovima koji su se još nalazili u luci. Većina ih je bila pretrpana izbeglicama daleko iznad svoje nosivosti, tako da nikako ne bi ni mogli isploviti. Nekoliko brodica ipak je uspeo da se provuče na drugu stranu, u Peru. Ali, pri punoj dnevnoj svetlosti, više nije bilo lako uteći Turcima. Do podne su cela luka i sve u njoj bili u rukama osvajača.²¹⁵

U gradu je još postojao jedan džep otpora. Mornari s Krita u tri kule u blizini ulaza u Zlatni rog i dalje su se držali, i Turci nisu mogli odande da ih isteraju. Rano posle podne, uvidevši da su potpuno izolovani, nevoljno su se predali sultanovim oficirima pod uslovom da im se životi i imovina poštede. Ispod kula, izvučene na obalu, stajale su njihove dve lađe. Neometani od Turaka, čije su divljenje bili stekli, spustili su ih u more i razapetih jedara krenuli prema Kritu.²¹⁶

Sultan Mehmed je već satima znao da je veliki grad u njegovim rukama. Njegovi vojnici probili su se kroz palisadu u zoru; ubrzo, potom, dok je opadajući mesec bio još visoko na nebu, došao je da razgleda brešu kroz koju su ušli.²¹⁷ Ali pre nego što je trijumfalno ušao u grad, sačekao je da, do popodneva, prestane prvo neobuzdano ubijanje i pljačkanje i uspostavi se kakav-takav red. U međuvremenu se vratio u svoj šator, gde je primio delegaciju preplašenih građana i samog podestu Pere.²¹⁸ Želeo je i da sazna kakva je sudbina zadesila cara. O tome se nikad nije ništa pouzdano saznalo. Po italijanskim kolonijama na Levantu kasnije je kolala priča da su dva turska vojnika, tvrdeći da su ubili Konstantina, donela sultanu glavu koju su prisutni zarobljeni dvorani prepoznali kao glavu svog gospodara. Mehmed je neko vreme drži na jednom stubu Avgustovog foruma, a onda je ispunjava i šalje da se pokazuje po dvorovima islamskog sveta. Pisci koji su prisustvovali padu grada ispričali su različite priče. Barbaro saopštava da su neki tvrdili da su videli carev leš u jednoj gomili izginulih, dok su drugi govorili da on nikad nije nađen. Firentinac Tetaldi piše slično: po kazivanju jednih glava mu je odsečena, a drugih, poginuo je kod kapije, pošto je udarcem oboren na zemlju. Obe priče mogu biti istinite, dodaje on, jer je car sigurno poginuo u gomili, a Turci su većini leševa odsecali glave. Njegov odani prijatelj Frances pokušao je da dođe do više pojedinosti, ali je saznao jedino da su prilikom traganja za carevim lešom, preduzetom po sultanovom nalogu, neki leševi i glave oprani u nadi da će ga prepoznati. Najzad je nađen leš koji je

²¹⁴ Barbaro, op. cit., 57-8; Podestà of Pera, 75; Ducas, op. cit., XXXIX 371-3, kaže da je umaklo samo pet đenovljanskih lađa.

²¹⁵ Barbaro, op. cit., 58-9; Ducas, op. cit., XXXIX, 373.

²¹⁶ Phrantzes, op. cit., 387-8. V. niže, 178. str.

²¹⁷ Prema predanju, na turskoj zastavi nalazi se srpasti polumesec sa zvezdom u njegovom luku zato što je sultan ušao u grad pod ovim mesecom: time se objašnjava i zašto je srp opadajućeg a ne rastućeg meseca. Mesec je stvarno bio u trećoj četvrtini.

²¹⁸ Ducas, loc. cit. V. niže, dodatak I, 233. str. Podesta Pere ne kaže jasno da je on lično išao, kako to iznosi Duka (Podestà of Pera, 76).

na čarapama imao izvezenog, a na štitniku za potkolenicu utisnutog orla. Pretpostavljalo se da je carev, i sultan ga je predao Grcima da ga sahrane. Frances ga nije video i nije bio potpuno siguran da je to zaista bilo telo njegovog gospodara; nije mogao ni da sazna gde je sahranjeno. Tokom sledećih vekova, vernicima su pokazivali kao carev jedan bezimeni grob u četvrti Vefa. Njegova autentičnost nikada nije dokazana; i sada je zapušten i zaboravljen.²¹⁹

Ma kakva bila istina, sultan Mehmed je bio zadovoljan što je car mrtav. Sada je on bio ne samo sultan nego i naslednik i posednik drevnog Rimskog carstva.

XI. SUDBINA POBEĐENIH

Islamska tradicija od vremena halifa Omara i prvih velikih osvajanja za veru propisivala je određeno postupanje s pokorenim narodima. Ako se grad ili oblast dobrovoljno predaju osvajaču, neće biti opljačkani, mada će možda morati da plate odštetu; njihovi stanovnici, hrišćani i Jevreji, mogu zadržati svoje bogomolje pod uslovom da se drže određenih propisa o samim zgradama. Odredba je važila čak i kada bi do predaje došlo pod prisilom, zbog nemogućnosti dalje odbrane, mada je u ovom slučaju osvajač mogao zahtevati teže uslove, iznuđujući veće globe i tražeći kaznu za svoje tvrdokornije neprijatelje. Ali kada se grad osvoji na juriš, njegovi stanovnici nemaju nikakvih prava. Osvajačima se dozvoljava tri dana neograničenog pljačkanja, a bivše bogomolje, kao i sve druge zgrade, postaju svojina pobeđničkog vođe koji njima može raspolagati po sopstvenoj volji.

Sultan Mehmed je obećao svojim vojnicima tri dana pljačke, na koja su imali pravo. Oni su navirali u grad. Posle prodora prvih trupa kroz bedeme, zahtevao je izvesnu disciplinu. Pukovi su ulazili jedan po jedan, marširajući uz muziku i s razvijenim zastavama. Ali pošto bi ušli u grad, svi zajedno su kretali u besomučni lov na plen. U prvi mah nisu mogli da poveruju da je otpor prestao. Na ulicama su ubijali svakoga na koga bi naišli, muškarce, žene, decu. Sa uzvišenja Petre potoci krvi tekli su strmim ulicama prema Zlatnom rogu. Ali se žeđ za krvlju brzo utolila. Vojnici su shvatili da će im roblje i dragocenosti doneti više koristi.²²⁰

Mnogi od vojnika koji su prodrli preko palisade, ili kroz Kerkoportu, skrenuli su prema Vlaherni — da opljačkaju Carsku palatu. Savladali su mletačku posadu i počeli besomučno da grabe blago koje je u njoj zatečeno, paleći knjige i ikone, pošto bi istrgnuli korice i okvire ukrašene draguljima, i oštećujući mozaike i mramor po zidovima. Drugi su se uputili prema malim ali divnim crkvama u blizini bedema, crkvi Sv. Georgija pored Harisijeve kapije, Sv. Jovana u Petri, i lepoj crkvi manastira Sv. Spasa u Horani, da bi se dočepali mnogih dragocenih sasuda i odežda, kao i svega drugog što se iz njih moglo izneti. U Horani su ostavili mozaike i freske neoštećene, ali su uništili ikonu Bogorodice Odigitrije, najsvetiju u celoj Vizantiji, koju je naslikao, govorilo se, sam sv. Luka. Kad je opsada počela ikonu su ovamo doneli iz njoj posvećene crkve da bi svojim neposrednim blagotvornim prisustvom nadahnjivala braniocima. Vojnici su je izvadili iz okvira i pocepali na četiri dela. Zatim su jurnuli dalje, neki da uđu u obližnje kuće, drugi prema bazarima i velikim zgradama na istočnom vrhu grada.²²¹

Mornari s brodova u Zlatnom rogu već su bili ušli kroz kapiju Plateje i praznili su stovarišta duž bedema. Uskoro su neki od njih naišli na potresnu povorku žena koje su išle prema crkvi Sv. Teodosije da je na ovaj dan, njoj posvećen, mole za zaštitu. Mornari su opkolili i pohvatali te žene i

²¹⁹ Phrantzes, op. cit., 290-1; Ducas, op. cit., XI, 377; Chalcocondylas, op. cit., 399; *Historia Politica*, 23; Barbaro, op. cit., 53; Tetaldi, col. 1823; Puscus, op. cit., 81; Montaldo, 338; Saad ed-Din, 31; *Slavic Chronicle*, 126 (ruska verzija, 102, rumunska, 87), kaže da je glava sahranjena pod oltarom Sv. Sofije, a telo u Peri. „Poljski janičar“, 133, kaže da je glavu prepoznao seljak po imenu Andreja. Carev grob, koji su pokazivali u Vefa Mejdanu u Istanbulu, nema istorijsku zasnovanost.

²²⁰ Barbaro, op. cit., 55; Phrantzes, op. cit., 288-9; Critobulus, op. cit., 71-3. Crkvu Bogorodice Mongolske Turci tradicionalno nazivaju Kan Kilisse (Krvava crkva) zbog krvi koja je pored nje tekla ulicom sa uzvišenja Petre.

²²¹ Ducas, op. cit., XXXIX, 363.

između sebe ih podelili, a onda su krenuli da pljačkaju ružama okićenu crkvu i hvataju vernike.²²² Drugi su se popeli uz brežuljak da se pridruže vojnicima s bedema na kopnenoj strani, koji su pljačkali trojedinu crkvu Pantokratora i manastirske zgrade uz nju, kao i susednu crkvu Sv. Spasa Pantepota.²²³ Oni koji su ušli kroz kapiju Horana, zastali su da opljačkaju četvrt bazara pre nego što će se popeti uz brežuljak prema Hipodromu i Akropolju. U međuvremenu su mornari s brodova u Mramornom moru prodrli u staru Svetu palatu. Njene dvorane su bile napuštene i delimično u ruševinama, ali tu je još bilo divnih crkava, kao što je Nea bazilika, koju je sagradio Vasilije I skoro pet vekova ranije. Sve su potpuno opljačkane. Potom su se mornari obe flote i prve grupe vojnika s bedema na kopnenoj strani uputili prema najvećoj crkvi u celoj Vizantiji, katedrali Sv. Sofije.²²⁴

Crkva je još bila dupke puna. Sveta liturgija beše završena i služeno je jutrenje. Kad je spolja doprla buka meteža, zatvorena su ogromna bronzana vrata zgrade. Vernici u crkvi molili su Boga da se dogodi čudo koje ih jedino može spasti. Molitva im nije uslišena. Vrata su brzo provaljena. Vernici su se našli u klopci. Nekoliko starih i nemoćnih ubijeno je na licu mesta, dok su većinu vezivali ili lancima okivali jedne za druge. Sa žena su kidani velovi i marame da posluže kao konopci. Mnoge od lepših devojaka i mladića, kao i mnoge bogato obučene plemiće skoro da su rastrgli otimajući se oko njih. Uskoro je duga povorka šarolikih grupica ljudi i žena, međusobno čvrsto vezanih, odvedena u logor, gde je oko njih opet nastala otimačina. Sveštenici u oltaru nisu prekidali pojanje dok i njih nisu zgrabili. Ali, kako su vernici verovali, neki od njih su u poslednjem trenutku uzeli najsvetije sasude i otišli do južnog zida svetilišta. On se pred njima otvorio, pa za njima zatvorio: tu će i ostati sve dok sveto zdanje opet ne postane crkva.²²⁵

Pljačkanje se produžilo celog dana. Upadali su u manastire i hvatali njihove obitelji. Neke mlađe monahinje su mučeništvo pretpostavljale beščašću i odlazile u smrt skaćući u bunare; monasi i starije monahinje, međutim, držeći se drevne pravoslavne tradicije trpljenja, nisu pružali nikakav otpor. Privatne kuće pljačkane su sistematski; svaka grupa pljačkaša ostavljala je kod ulaza zastavicu kao znak da je kuća potpuno ispražnjena. Ukućane su odvodili sa svime što su posedovali. Svako ko bi se srušio od iznemoglosti bio bi ubijen, a tako su prošla i mnoga mala deca pošto se smatralo da nemaju nikakvu vrednost; ipak, ubijanje je sada uglavnom prestao. U gradu je još bilo velikih biblioteka; neke su bile svetovne, ali daleko više je bilo manastirskih. Većina knjiga je spaljena. Neki Turci su ipak bili dovoljno promućurni da shvate kako se i one mogu prodati, pa su neke sačuvali i kasnije prodavali za nekoliko novčića svakom ko je za njih bio zainteresovan. U crkvama su se događale gnusne scene. Na mnoga raspeća ukrašena draguljima Turci su pustahijski naticali turbane i odnosili ih. Mnoge zgrade nepopravljivo su oštećene.²²⁶

Do večeri je malo šta preostalo za pljačku, i niko se nije bunio kada je sultan oglasio da pljačkanje sada mora prestati. Sledeća dva dana vojnici će biti dovoljno zaokupljeni podelom plena i prebrojavanjem zarobljenika. Pričalo se da ih je bilo oko pedeset hiljada, od toga samo pet stotina vojnika. Svi ostali hrišćanski vojnici su izginuli, osim malog broja koji su pobeegli morem. Uključujući civilne žrtve masakra, broj mrtvih bio je, prema kazivanjima, četiri hiljade.²²⁷

Sam sultan je ušao u grad kasno popodne. U pratnji najboljih janičara-gardista i ministara, polako je jahao ulicama prema crkvi Sv. Sofije. Pred njenim vratima je sjahao i sagnuo se da uzme pregršt zemlje koju je prosuo preko svog turbana kao čin poniznosti prema svom Bogu. Ušao je u crkvu i za trenutak nemo postajao. Zatim, idući prema oltaru, opazio je jednog turskog vojnika kako pokušava da izvali komad mramornog poda. Ljutito mu se obratio i rekao da dopuštenje da se

²²² Ducas, op. cit., XXXIX, 369.

²²³ Arheološki podaci pokazuju da je Pantokrator opljačkan i zatim korišćen kao bivak. Izgleda da je tu u svojoj ćeliji zarobljen Genadije, koji je bio monah u manastiru. Izgleda da se Genadije prvo povukao u Harsijanitov manastir (v. Beck, *Kirche und theologische Literatur*, 760) ali je u zimu 1452-3. bio u Pantokratoru (Ducas, op. cit., 315).

²²⁴ Ducas, op. cit., XXXIX, 365; Critobulus, op. cit., 15.

²²⁵ Phrantzes, op. cit., 290; Critobulus op. cit., 75-6; Leonard of Chios, col. 941-2.

²²⁶ Barbaro, op. cit., 57; Critobulus, loc. cit.; Ducas, loc. cit.; Franciscan report, col. 701-2.

²²⁷ Critobulus, op. cit., 76, navodi da je 4.000 ubijeno i 50.000 zarobljeno. Leonard of Chios, col. 942, daje 60.000 zarobljenika. Oba broja su sigurno preuveličana, jer je celokupno stanovništvo grada brojalo ispod 50.000. Franjevački izveštaj, loc. cit., procenjuje broj ubijenih na 3.000.

pljačka ne podrazumeva uništavanje zgrada. Njih zadržava za sebe. Nekoliko Grka, koje Turci još nisu vezali i odveli, krilo se u uglovima. Naredio je da ih puste da u miru odu svojim kućama. Tada je nekoliko sveštenika izašlo iz tajnih prolaza iza oltara i zamolilo ga za milost. I njih je, pruživši im zaštitu, pustio da odu. Ali je zahtevao da se crkva odmah pretvori u džamiju. Jedan od članova njegove uleme popeo se na predikaonicu i proglasio da nema boga do Alaha. Zatim se on popeo na amvon i odao poštu svome Bogu pobedniku.²²⁸

Napustivši katedralu, sultan je preko malog skvera dojahao do stare Svete palate. Pričalo se da je, prolazeći kroz njene delimično porušene dvorane i galerije, promrmljao reči jednog persijskog pesnika: „Pauk tka zavese u palati cezara; sova oglašava vreme u Afrasiabovim kulama.“²²⁹

Sultanovim prolaskom kroz grad uspostavljen je red. Vojska je bila zasićena plenom, a vojna policija se postarala da se vojnici vrate u bivake. I sultan se vratio u svoj logor jašući širokim ulicama.

Sutradan je naredio da se sav ratni plen iznese pred njega, a onda je odabrao deo na koji je kao zapovednik imao pravo; pobrinuo se i da se odgovarajući deo podeli onim njegovim vojnicima kojima dužnosti nisu dozvolile da učestvuju u pljački. Za sebe je zadržao sve zarobljene članove velikih vizantijskih porodica i visoke službenike koji su preživeli pokolj. Odmah je oslobodio većinu plemkinja, davši mnogima novaca kako bi mogle da otkupe svoje porodice, ali je za svoj saraj zadržao najlepše od njihovih mladih sinova i kćeri. Mnogim drugim mladićima ponuđene su sloboda i služba u vojsci pod uslovom da se odreknu svoje vere. Nekolicina je to učinila, ali veći deo se odlučio da ispašta zbog vernosti Hristu. Među zarobljenim Grcima otkrio je Luku Notarasa, velikog duksa, i devet drugih carevih ministara. Lično ih je otkupio iz zarobljeništva i blagonaklono ih primio, oslobodivši velikog duksa i dvojicu ili trojicu drugih. Ali mnogi drugi Konstantinovi dostojanstvenici, među njima i Frances, nisu prepoznati, i ostali su u ropstvu.²³⁰

Slične milosti nije bilo za zarobljene Italijane. Minoto, mletački bailo, pogubljen je s jednim sinom i sedmoricom istaknutih zemljaka. Među njima je bio i Katarino Kontarini, jednom već otkupljen od vojnika Zaganos-paše, pa ponovo zarobljen, a za njegovo oslobađanje zatraženo je i novih sedam hiljada zlatnika. Tu svotu niko od njegovih prijatelja nije bio u stanju da plati. Pogubljen je i katalanski konzul Pere Hulija, s pet ili šest sunarodnika. Nadbiskup Leonardo je zarobljen, ali nije bio prepoznat i ubrzo su ga otkupili trgovci iz Pere koji su pohitali u turski logor da spasu svoje denovljanske sunarodnike. Kardinal Isidor čak je bio bolje sreće. Svoju sveštenu odeću dao je jednom prosjaku, a obukao se u njegove dronjke. Prosjak je uhvaćen i pogubljen, a njegova glava izložena kao kardinalova, dok je Isidor prodat za vrlo male pare jednom trgovcu iz Pere, koji ga je prepoznao. Turski princ Orhan takođe je pokušao da pobegne prerušen; od nekog grčkog monaha pozajmio je mantiju, nadajući se da zahvaljujući savršenom znanju grčkog jezika neće pobuditi ničije sumnje. Ali bio je zarobljen i, pošto ga je neki drugi zarobljenik izdao, glava mu je na licu mesta odsečena.

Denovljanska galija, na koju su doneli ranjenog Đustinijanija, bila je jedna od onih koje su uspele da pobegnu iz Zlatnog roga. Iskrcali su ga na Hiosu i tu je dan-dva kasnije umro. Za svoje pratioce on je ostao heroj; međutim, i pored sveg divljenja za njegovu energiju, hrabrost i vođstvo za sve vreme opsade, Grci i Mlečani su smatrali da je on na kraju ispao dezertter. Trebalo je da se hrabro suoči s bolom i smrću, a ne da svojim bekstvom dovede u opasnost celokupnu odbranu. Čak su i mnogi od Denovljana osećali stid zbog njega. Nadbiskup Leonardo teško ga okrivljuje što se

²²⁸ *The Slavic Chronicle*, 127 (ruska verzija, 105, rumunska, 86-7), daje pojedinosti koje izgleda potiču iz izveštaja očevica. Mada se u njemu pojavljuje i izmišljeni patrijarh (Ducas, op. cit., XXXIX, 375), govori o turskom vojniku koji je čupao pod, ali kao datum sultanove posete daje 30 (do kada je sigurno već čitav pod bio uništen). Phrantzes, loc. cit. Ashikpashazade, 199, kaže samo da je tu sledećeg petka održano muslimansko bogoslužje.

²²⁹ Cantemir, *History of the Othman Empire*, trans. Tindal, 102, daje citat na persijskom, ali ne i njegov izvor.

²³⁰ Phrantzes, op. cit., 291-2; Leonard of Chios, col. 942; Critobulus, op. cit., 82.

prerano uplašio.

Sudbina grčkih zarobljenika bila je različita. Posle tri dana, kada je isteklo vreme zvanično dozvoljeno za pljačku, sultan objavljuje Greima koji su izbegli ropstvo ili već bili otkupljeni da idu svojim kućama, gde im život i imovinu sada niko neće ugrožavati. Njih nije bilo mnogo, niti su mnoge od njihovih kuća bile za stanovanje. Kažu da je sam Mehmed poslao na poklon po četiri stotine grčke dece svakom od tri tadašnja vodeća muslimanska vladara, egipatskom sultanu, tuniskom kralju i kralju Granade.²³¹ Mnoge grčke porodice nikada više neće se okupiti. Mateja Kamariot u svom lamentu nad gradom govori o očajničkoj potrazi koju su on i njegovi prijatelji poduzeli da nađu svoju rodbinu. On sam izgubio je i sinove i braću. Kasnije je saznao da su neki od njih ubijeni, drugi prosto iščezli, a na svoju sramotu otkrio je da mu je sinovac preživeo odrekavši se svoje vere.²³²

Blagonaklonost koju je Mehmed pokazao prema preostalim carevim ministrima bila je kratkog veka. Govorio je da će Luki Notarasu poveriti upravu nad osvojenim gradom. Ako je to ikad stvarno nameravao, brzo se predomislio. Sumnjičavost je stalno gušila njegovu velikodušnost, a savetnici su ga opominjali da ne veruje velikom duksu. I on njegovu odanost stavlja na probu. Pet dana po padu grada priređuje gozbu. U toku nje, kada ga je vino već dobro zagrijalo, neko mu je prišapnuo da je Notarasov četrnaestogodišnji sin dečak izuzetne lepote. Sultan odmah šalje evnuha Notarasovoj kući sa zahtevom da mu se dečak pošalje uživanja radi. Notaras, čija su dva sina poginula u borbi, odbija da sina žrtvuje takvoj sudbini. Na to su poslali stražari da pred sultana dovedu Notarasa, njegovog sina, kao i njegovog mladog zeta, sina velikog domestika Andronika Kantakuzina. Kad se Notaras opet nije pokorio sultanu, naređeno je da se on i oba dečaka smesta pogube odsecanjem glave. Notaras je samo zamolio da oni budu pogubljeni pre njega kako ih prizor njegove smrti ne bi pokolebao. Kad su obojica pogubljena, on je svoj vrat razotkrio krvniku. Sutradan je uhapšeno i poslato na gubilište devet drugih grčkih uglednika. Kasnije se govorilo da je sultanu bilo žao zbog njihove smrti i da je kaznio savetnike koji su kod njega izazvali podozrenje. Ali moguće je da je njegovo kajanje namerno bilo zakasnelo. On je već ranije odlučio da ukloni vodeće svetovne službenike starog carstva.²³³

Njihove žene su vraćene u ropstvo i bile deo duge povorke zarobljenika koja je pratila dvor na povratku u Jedrene. Notarasova udovica na putu je umrla u selu Mesene. Ona je bila carskog roda i, posle smrti carice-majke, prva dama Vizantije; zbog njene dostojanstvenosti i milosrđa²³⁴, duboko su je poštovali i protivnici Notarasovi. Jedna od njenih kćeri, Ana, još ranije je izbegla u Italiju, ponevši neke porodične dragocenosti.²³⁵

Sličnu tragediju imao je da doživi i Frances čiju mržnju prema velikom duksu nisu umanjile

²³¹ Barbaro, op. cit., 57-61; Podesta of Pera, 77; Leonard of Chios, col. 943; Franciscan report, col. 702. Za reference na Isidorove doživljaje, v. gore, 170-171. str.

²³² Matthew Camariotes, *De Constantinopoli Capta Narratio Lamentabilis*, M. P. G., CLX, col. 1068-9.

²³³ Ducas, op. cit., XL, 381, i Chalcocondylas, op. cit., 402-3, čija pričanja sledim. Duka nije voleo Notarasa; njegov prikaz je zato ubedljiviji. Critobulus, op. cit., 83-4, izostavlja priču o sultanovoj pohoti u želji da zaštiti sultanov ugled. Leonard Hioski, spominjući sultanovu pohotu, daje verziju prema kojoj je Notaras, koga je mrzeo, pokušao da krivicu svali na svakog drugog. Phrantzes, op. cit., 291-3, daje drukčiju priču, vrlo neprijateljsku prema Notarasu. Montaldo, op. cit., 339, optužuje Notarasa za izdaju ali spominje i epizodu s njegovim sinom.

²³⁴ Ducas, op. cit., XLII, 395. Identitet Notarasove žene je neizvestan. U njemu upućenim pismima, kao što je Genadijevo, on sebe naziva „carev zet“ — „γαμβρός του Βασιλέως“. Ako je njegova žena bila kćerka Manojla II i carice Jelene, nemoguće je da Frances, koji daje sve pojedinosti o porodici, ne bi to spomenuo. Biće da je ona rođena posle 1400, jer je njen sin 1453. bio u ranim godinama druge decenije života. Nije moguće da je Manojlo, koji je bio privržen suprug, imao posle venčanja neku nezakonitu decu. Vizantinci, mislim, ne bi upotrebljavali izraz zet da tako neodređeno označe srodstvo brakom. Prema tome, ona je morala biti kćerka Manojlovog bratanca, cara Jovana VII, koji se oženio princezom Gatiluzi s kojom sigurno nije imao sina; ali mogao je imati kćerku, zakonitu ili nezakonitu. Papadopoulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen*, 90, smatra da je ona kćerka Dimitrija Paleologa Kantakuzina, ali njegovo pozivanje na Francesa nešto tako ne kazuje. Ne znam na kojim podacima Lambros, *Συνθήκη*, 153, 170, zasniva svoju genealogiju porodice Notaras.

²³⁵ Vidi 222. str. Sathas, *Monumenta Historiae Hellenicae*, IX, str. VI tvrdi da je Ana jedno vreme bila verena za cara Konstantina. Dokazi ne izgledaju ubedljivi.

čak ni zajedničke žalosti, i koji je njegovu smrt opisao krajnje bezosećajno i neistinito. On je osamnaest meseci bio rob u kući sultanovog nastojnika konjušnice pre nego što je mogao da otkupi sebe i svoju ženu, ali je njegovo dvoje dece, oboje kumčad cara Konstantina, odvedeno u sultanov saraj. Devojčica Tamara je tu umrla još kao dete; dečaka je sultan ubio, jer je odbio da se poda njegovoj pohoti.²³⁶

Sultan je 21. juna napustio grad i krenuo u Jedrene. Osvojeni grad je bio delimično u ruševinama, prazan, napušten i pocrneo kao od požara, i čudno tih. Gde god su stigli vojnici, tu je bila pustoš. Crkve su bile obesvećene i opljačkane, kuće više nisu bile za stanovanje, a dućani i stovarišta provaljeni i ispražnjeni. Jašući kroz ulice, sam sultan je bio potresen do suza. „Kakav grad smo prepustili pljački i uništenju“, promrmeljao je.

On se, međutim, pobrinuo da se čitav grad ne pretvori u ruševine. Naseljeni kvartovi duž središnjeg grebena, trgovački kvartovi duž istočne polovine obale Zlatnog roga, palata Vlaherne i kuće plemića u njenoj blizini, starije palate i crkve blizu Hipodroma i Akropolja, sve je stradalo. Ali, pošto pročitamo sablasnu priču o pljačkanju koju pripovedaju ojađeni hrišćanski pisci tog vremena, neobično smo iznenađeni otkrićem da su neke crkve nesumnjivo ostale pošteđene. Hrišćani su nastavili da ih nesmetano koriste. A u gradu zauzetom na juriš nikakav hram nije im se smeo ostaviti. Protivrečnost se može objasniti ako se podsetimo na prirodu grada u kome su veliki otvoreni prostori međusobno delili naselja i kvartove. Kad se saznalo da su Turci prodrli kroz bedeme, lokalni službenici u nekim delovima grada promišljeno su se odmah predali napadačima i propustili ih kroz svoje kapije. Zatim su, verovatno pod pratnjom, poslali u sultanov logor s ključevima svojih naselja; prihvativši njihovu predaju, sultan im je dao pouzdane stražare koji će paziti da njihove crkve, možda i kuće, budu zaštićene od pljačkanja. Tako se desilo da su crkve u Petrimonu, gde su ribari dobrovoljno otvorili kapije, kao i u susednom kvartu Fanaru, ostale nedirnute; nisu dirane ni crkve na celom području Psamatije i Studiona, uz Mramorno more, gde su branioci brzo ponudili predaju mornarima Hamza-begove flote. Nesumnjivo je, takođe, da su stanovnici tih delova grada bili u mogućnosti da skupe novac kojim su otkupljeni mnogi njihovi sunarodnici iz manje srećnih područja. Da oni nisu bili pošteđeni pljačkanja, bilo bi nemoguće naći otkupninu za zarobljene.²³⁷

Još značajnija je činjenica da je prilikom pljačkanja katedrala Sv. apostola, po veličini i poštovanju druga crkva u gradu, ostala sa svojim dragocenostima netaknuta. Nalazila se blizu glavne ulice koja je polazila od Harisijeve kapije, a ispred nje su svakako prošli nebrojeni turski vojnici. Sultan je verovatno prethodno odlučio da je sačuva za svoje hrišćanske podanike kada im oduzme crkvu Sv. Sofije i zato je odmah poslao stražare da je čuvaju.²³⁸

Kasniji sultani će biti manje popustljivi prema hrišćanima, oduzimaće im crkve, jednu po jednu. Međutim, osvojivši grad, Mehmed Osvajač je želeo da pokaže kako i Grke, kao i Turke, smatra svojim vernim podanicima. Hrišćansko carstvo je prestalo da postoji, a on je sebe video kao naslednika njegovih careva i, kao takav, bio svestan svojih dužnosti.²³⁹

Prva među dužnostima bila je da se pobrine za opstanak Pravoslavne crkve. Mehmed je dobro znao za teškoće kroz koje je ona prolazila tokom poslednjih godina, a sada se mogao potpuno obavestiti o pojedinostima. Saznao je da je unijatski patrijarh Grigorije Mamas 1451. pobegao iz grada, i time se po opštem mišljenju Grka, lišio svoga prestola. Trebalo je birati novog patrijarha; očigledno, postojao je čovek podesan za taj položaj: bio je to duboko poštovani voć protivnika unije, učeni Georgije Sholarije Genadije.

Kad je grad pao, Georgije Sholarije je bio u svojoj ćeliji u manastiru Pantokratora. Njegova velika trojedina crkva odmah je privukla horde osvajača. Dok su neki pljačkali zgrade, drugi su hvatali monahe da ih prodaju kao roblje. Kad je sultan poslao da pozovu Georgija da se pojavi pred

²³⁶ Phrantzes, op. cit., 309-10, 383, 385.

²³⁷ Critobulus, op. cit., 76-7, 85; Ducas, op. cit., XLII, 395. Franjevački izveštaj, col. 702; Podestà of Rega, 76-7, pišući 23. juna, kaže da je sultan otišao prethodne noći. Babinger, Mehmed der Eroberer, 107.

²³⁸ Vidi dodatak II.

²³⁹ Vidi dodatak II.

njim, nisu mogli da ga nađu. Konačno se otkrilo da ga je kupio neki bogati Turčin iz Jedrena, koji je bio impresioniran i pomalo zbunjen kupovinom tako poštovanog i učenog roba pa je s njim postupao krajnje učtivo. Sultana su obavestili da je Georgije u ropstvu; posle nekoliko dana stigli su sultanovi izaslanici da ga dovedu nazad u Carigrad.

Mehmed je u glavnim crtama već odlučio kakvu će politiku voditi prema svojim grčkim podanicima. Oni će činiti *milet*, samoupravnu zajednicu u okviru njegovog carstva, pod vođstvom svog verskog poglavara, patrijarha, koji će sultanu biti odgovoran za njihovu lojalnost. Posle kraćeg razgovora, Georgija Sholarija su ubedili da prihvati položaj patrijarha. Okupljeni su episkopi koji su se mogli naći u blizini, kako bi se obrazovao Sveti sinod i, na sultanov zahtev, oni su formalno izabrali Georgija, pod njegovim monaškim imenom Genadije. Verovatno je sve to obavljeno pre nego što je sultan krajem juna napustio Carigrad, mada ovo datovanje nije potpuno izvesno. Izgleda da je prošlo nekoliko meseci pre nego što je Genadije zvanično ustoličen. Ceremonija je verovatno obavljena 6. januara 1454. Postupak je bio kao u vreme Vizantije. U ulozi cara, sultan je primio u audijenciju novog patrijarha i predao mu insignije njegovog zvanja, odežde, žezlo i naprsni krst. Stari krst je nestao; ili je izgubljen prilikom pljačkanja grada, ili je prethodni patrijarh Grigorije Mamas s njim pobeo u Rim; sultan je dobio prekrasan novi krst. Sročena je formula koju će sultan izreći. Glasila je: „Postavljam vas za patrijarha i neka je sa srećom; zadržavajući sve privilegije koje su patrijarsi pre vas uživali, budite uvereni u naše prijateljstvo“. Potom je novi patrijarh uzjahao plemenitog konja i otišao u crkvu Sv. apostola, koja je trebalo da bude patrijaršijska, pošto je crkva Sv. Sofije sada bila džamija. Tu ga je, prema drevnom običaju, mitropolit Herakleje uveo u patrijaršijski tron. Posle toga je u litiji prošao gradom, pa se vratio u krug crkve Sv. apostola, gde će mu biti rezidencija.

U međuvremenu su sultan i patrijarh zajednički izradili novi ustav za grčki *milet*. Prema Francesu, koji je to saznao verovatno dok je još bio u ropstvu, Mehmed je Genadiju dao pisani dokument u kome mu obećava ličnu bezbednost, izuzeće od plaćanja dažbina, potpunu sigurnost da neće biti uklonjen s položaja, potpunu slobodu kretanja i pravo da ove povlastice prenese za svagda na svoje naslednike; slične povlastice uživaće stariji mitropoliti i crkveni službenici koji su činili Sveti sinod. Nema razloga da se sumnja u ovo svedočanstvo, mada, naravno, sloboda od uklanjanja s položaja nije ukidala pravo Svetog sinoda da ukloni patrijarha proglašavajući njegov izbor nekanonskim, što se često dešavalo u vizantijsko vreme. U sledećem veku patrijaršijski hroničari su tvrdili da je u jednom drugom dokumentu sultan obećao Genadiju da će crkveni običaji koji se tiču venčanja i sahrane biti zakonski odobreni, da će pravoslavni slaviti Uskrs kao praznik i da će im za tri dana tog praznika biti dozvoljena sloboda kretanja, kao i da se crkve više neće pretvarati u džamije. Pravo crkve da upravlja hrišćanskom zajednicom izgleda da se podrazumevalo, sudeći prema kasnijim beratima koje su izdavale turske vlasti da potvrde izbor episkopa i navedu njihove dužnosti. U nadležnosti crkvenih sudova bili su svi sporovi između pravoslavaca vezani za religiju, uključujući tu i sporove koji se tiču braka i razvoda, testamenata i starateljstva nad maloletnima. Svetovni sudovi, koje je uspostavljao patrijarh, bavili su se svim drugim građanskim sporovima između pravoslavnih parničara. U nadležnost turskih sudova spadali su samo kriminalni prestupi i sporovi u koje je bio umešan musliman. Crkva nije skupljala dažbine koje su grčke zajednice bile dužne da daju državi. To je bila dužnost lokalnog starešine. Ali od crkve se moglo zahtevati da izopštenjem i drugim crkvenim kaznama zapreti hrišćanima koji ne plaćaju obavezne dažbine ili na druge načine prenebrejavaju državne propise. Sveštenstvo je oslobođeno obaveze plaćanja dažbina, mada su sveštenici mogli davati priloge koji su nominalno bili dobrovoljni. Jedino je njima među hrišćanima bilo dozvoljeno da nose bradu; svi hrišćani su morali nositi posebnu odeću, a nijedan nije smeo da nosi oružje. Muška deca će se i dalje uzimati za janičarski korpus.²⁴⁰

Opšte uzevši, ovo su uslovi koje su hrišćanske zajednice tradicionalno mogle očekivati od

²⁴⁰ Phrantzes, op. cit., 304-7; *Historia Politica*, 27-8; *Historia Patriarchica*, C. S. H. B., 79-81; Critobulus, op. cit., 94-5; Cantemir, op. cit., 104. Vidi takođe podroban, mada nešto konfuzan prikaz u: Papadopoulos, *Studies and Documents relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination*, 1-85.

muslimanskih osvajača. Ali je Grcima u Carigradu učinjen i jedan poseban ustupak. Dirljiva mala izaslanstva koja su s ključevima svojih četvrti pohitala sultanu, dok je on čekao da uđe u osvojeni grad, bila su nagrađena za to što su učinila. Osvajač je, izgleda, zvanično zahtevao da se samo velika katedrala Sv. Sofije pretvori u džamiju. Hrišćani su drugde, izuzev u zaštićenim kvartovima Petrona i Fanara, Studiona i Psamatije, u stvari izgubili svoje crkve. Skoro sve su bile potpuno poharane i obesvećene, a kvartovi u kojima su se nalazile, opustošeni. Njihova obnova i ponovno osvećenje ne bi imali svrhe čak i da su dozvoljeni. Bilo je dovoljno što im je ostavljeno crkava više nego što su se i optimisti mogli nadati, a što će kasnije dovesti u nedoumicu turske pravnike koji nisu mogli shvatiti kako su, u gradu zauzetom na juriš, pobedjeni mogli zadržati i jedan jedini hram.

Takvo rešenje je odgovaralo Sultanu Osvajaču, jer je on odlučio da će to biti kvartovi koje će nastanjivati njegovi grčki podanici u Carigradu, a oni moraju imati zgrade u kojima će obavljati svoje verske obrede. Ali, sultanove odluke su vremenom zaboravljene. Hrišćanima su oduzimali jednu po jednu crkvu i pretvarali ih u džamije, tako da su do osamnaestog veka u rukama hrišćana ostala samo tri vizantijska hrama: Bogorodica Mongolska, sačuvana zahvaljujući odluci Osvajačevoj da je daruje svom omiljenom arhitekti Hristodulu Grku; i dve kapele, Sv. Dimitrija Kanavua i Sv. Georgija Kipariskog, tako male da su mogle proći neprimećene. Drugde, hrišćani su se molili Bogu u novijim zgradama neupadljive spoljašnjosti, kako ne bi vređale oči pobednika — muslimana.²⁴¹

Sam patrijarh Genadije započeo je ovaj proces promena. Crkva Sv. apostola, koju mu je Mehmed dodelio, bila je u lošem stanju; dovesti je u red bilo bi skupo, ukoliko bi hrišćanima uopšte bilo dozvoljeno da urede tako veliku zgradu. U kvartu u kome se nalazila živeli su Turci koje je vređalo što je ona još tu. Onda je jednog dana, verovatno u leto 1454, u njenoj porti nađen leš nekog Turčina. Nema sumnje da je bio podmetnut, ali je Turcima poslužio da ispolje neprijateljska osećanja. Genadije je mudro zamolio za dozvolu da premesti svoje sedište. Skupio je sve dragocenosti i relikvije sačuvane u crkvi i preneo ih u crkvu ženskog manastira Bogorodice Pamakariste u kvartu Fanar. Monahinje su premeštene u zgrade koje su pripadale obližnjoj crkvi Sv. Jovana u Trulu, a Genadije je sa svojim osobljem prešao u manastir koji je ostao patrijaršijska crkva više od jednog veka. Tu je Sultan Osvajač dolazio da poseti svoga prijatelja Genadija, koga je s vremenom sve više cenio. On u samu crkvu nije ulazio plašeći se da to njegovi naslednici kasnije ne iskoriste kao izgovor da je oduzmu; on i Genadije su razgovarali u bočnoj kapeli čiji se izvanredni mozaici sada opet otkrivaju svetu. Raspravljali su o politici i religiji; na sultanov zahtev, Genadije je za njega napisao jedan kratak i pomirljiv traktat u kome objašnjava i brani stavove po kojima se hrišćansko učenje razlikuje od islamskog. Sultanova obazrivost bila je uzaludna. Njegov naslednik Murat III je 1586. prisvojio crkvu i pretvorio je u džamiju.²⁴²

U međuvremenu, sultan Mehmed je preduzeo korake za ponovnu izgradnju Carigrada. U prvom trenutku užasnula ga je opustošenost grada. Njegovi arhitekti nisu prekidali rad na velikoj palati koju je planirao u Jedrenu, na jednom ostrvu u reci Marici, a koju je, izgleda, hteo da učini svojom glavnom rezidencijom. Ali uskoro se predomislio. Sada je naslednik cezara, i mora živeti u carskom gradu. Izgradio je za sebe malu palatu na središnjem grebenu grada, u blizini sadašnjeg Univerziteta, i počeo da pravi nacрте za veću palatu na mestu drevnog Akropolja. Na svim njegovim posedima Turci su podsticani da se nastane u gradu. Vlasti su davale pomoć za izgradnju kuća i dućana. Grcima koji su ostali u gradu, kao i zarobljenicima koje su otkupili, obećana je sigurnost; izgleda da su vlasti i njima pomagale. Nagoveštajima da će uživati privilegije koje pripadaju njihovom staležu, neke vizantijske plemićke porodice, koje su prethodnih godina pobile u provincije, nagovorene su da se vrate; doduše, jedina privilegija, koju je mnogima od njih doneo njihov stalež, bila je tamnica i, čak, smrt, kako zbog svoga ugleda ne bi postali vođe kakvih subverzivnih akcija. Kad su poslednji džepovi grčke slobode osvojeni, većina njihovih stanovnika je

²⁴¹ Vidi dodatak II.

²⁴² Phrantzes, op. cit., 307; *Historia Politica*, 28-9; *Historia Patriarchica*, 82-3, s datim tekstom Genadijevih ugovora (83-93).

prisilno preseljena u Carigrad. Tu je dovedeno pet hiljada porodica iz Trapezunta i susednih gradova. Među njima je, pored plemićkih porodica, bilo dućandžija i zanatlija, i, naročito, zidara, da pomažu u podizanju novih kuća, novih bazara, novih palata i novih utvrđenja. Kasnije, kada se vratio mir a s njim i prosperitet, sve više Grka dobrovoljno je dolazilo da iskoriste povoljne mogućnosti koje je trgovcima i zanatlijama nudio blistavi ponovo rođeni grad. Odmah iza Grka, stigli su, naročito podsticani od sultana, Jermeni i, u želji da zavladaju trgovačkim i finansijskim životom grada postali takmaci Grcima, a s njima su prispeli i mnogi Jevreji, isto tako puni nade. Turci su takođe neprekidno u velikom broju pristizali da bi se okoristili pogodnostima prestonice²⁴³ koju su osvojili. Dugo pre svoje smrti, 1481, sultan Mehmed mogao je s ponosom da posmatra novi Carigrad; grad u kome su nove zgrade nicali svakog dana, i gde su radionice i bazari brujali od poslova. Od osvajanja, njegovo stanovništvo se učetvorostručilo. Za jedan vek brojaće više od pola miliona.²⁴⁴ Sultan je srušio staru oronulu metropolu vizantijskih careva, a mesto nje stvorio novu, veličanstvenu metropolu nastojeći da njegovi podanici svih vera i svih rasa u njoj žive zajedno, u blagostanju i miru.

25 Španski putnik Cristobal de Villalon, pišući oko 1550, tvrdi da je u Carigradu video opštinske spiskove po kojima je bilo 60.000 turskih domaćinstava, 40.000 grčkih i jermenskih, i 10.000 jevrejskih, 4.000 domaćinstava u Peri (grčkih i zapadnih) i 10.000 grčkih domaćinstava u predgrađima. Villalon, *Viaje de Turquía*, II, 255 sq. Vidi Jorga, *Byzance après Byzance*, 45-52.

XII. EVROPA I OSVAJAČ

U subotu, 9. juna 1453, tri broda su uplovila u luku Kandiju na Kritu. Dva su dovezla one kritske mornare koji su poslednji odustali od borbe u Carigradu. S njima je stigla i vest da je grad pao jedanaest dana ranije. Svi na ostrvu bili su užasnuti. „Nikad se nije desilo niti će se desiti nešto strašnije“, zapisao je pisar u manastiru Agaratosu.²⁴⁵

Druge izbeglice stigle su u mletačke kolonije Halku i Modon; i njihovi guverneri smesta su poslali poruke u Mletke, gde su glasnici stigli 29. juna. Senat je hitno sazvan i sekretar je zapanjenim senatorima pročitao pisma guvernera. Sledećeg jutra krenuo je glasnik da vest prenese u Rim, a 4. jula se zaustavio u Bolonji da vest saopšti kardinalu Visarionu koji je tu boravio. Četiri dana kasnije primio ga je u audijenciju papa Nikola V. Drugi glasnik je poslat u Napulj da upozori kralja Alfonsa Aragonskog.²⁴⁶

Ubrzo je čitav zapadni hrišćanski svet saznao da je veliki grad u rukama nevernika. Užasnutost je bila tim veća što to niko na Zapadu nije stvarno očekivao. Ljudi su znali da je grad u opasnosti ali, obuzeti svojim sopstvenim lokalnim brigama, nisu shvatali njenu veličinu. Čuli su za velika gradska utvrđenja; čuli su i za hrabre čete koje su otišle u pomoć gradu, i za armadu iz Mletaka koja je plovila prema istoku. Nisu bili uočili kako je njegov garnizon dirljivo mali u poređenju s hordama nevernika, niti da sultan ima artiljeriju kojoj nijedan drevni bedem ne može odoljeti. Čak su i Mlečani, i pored svih svojih izvora obaveštavanja i svoga praktičnog iskustva, verovali, kao i papa, da odbrana svakako može izdržati dok snage koje dolaze u pomoć ne stignu.²⁴⁷

U stvari, mletačke galije, opremljene uz papinu pomoć, stigle su do Hiosa gde su usidrene

²⁴³ Critobulus, op. cit., 82-3; Ashikpashazade, op. cit., 124-6; Ducas, op. cit., XLII, 393; *Historia Politica*, 25. Za prisilno iseljenje iz Trapezunta v. 209. str. Pismo episkopa izbeglih u Vlašku, pisano 1454, govori da je 30.000 porodica dovedeno da se nastani u Carigradu. Jorga, *Notes et Extraits*, IV, 67. Prisilno useljenih bilo je 4.000, a 4.000 je došlo iz „unutrašnjosti“, tj. Trakije.

²⁴⁴ Španski putnik Cristobal de Villalon, pišući oko 1550, tvrdi da je u Carigradu video opštinske spiskove po kojima je bilo 60.000 turskih domaćinstava, 40.000 grčkih i jermenskih, i 10.000 jevrejskih, 4.000 domaćinstava u Peri (grčkih i zapadnih) i 10.000 grčkih domaćinstava u predgrađima. Villalon, *Viaje de Turquía*, II, 255 sq. Vidi Jorga, *Byzance après Byzance*, 45-52.

²⁴⁵ Zapis na jednom zborniku u manastiru Agaratos, naveden u: Tomadakis, *Répercussion immédiate de la prise de Constantinople, Cinq-centième Anniversaire de la prise de Constantinople*, Athens, 1953.

²⁴⁶ Thiriet, *Regestes*, no. 2928, 187. Vidi Pastor, *History of the Popes*, trans. Antrobus, II, 271-4.

²⁴⁷ Tetaldi, col. 1823, verovao je da grad ne bi pao da je flota došla na vreme.

čekale na povoljan vetar, kada su đenovljanski brodovi, umakli iz Pere, doplovili i obavestili ih da su zakasnile. Mletački admiral Loredan brzo je vratio svoju flotu preko Egejskog mora u Halku da sačeka nove naredbe iz Mletaka.²⁴⁸

Primio ih je sredinom jula. Prethodno, 4. jula sazvan je na vanredno zasedanje Collegio, duždev lični savet. Dan ranije je stigao Lodoviko Dijedo, zapovednik galija u Carigradu, i kao očevidac podneo izveštaj o slomu. Vlada se odlučuje na politiku opreznosti. Dok su guvernerima Krita, Halke i Lepanta upućene naredbe da se hitno pobrinu da im utvrćenja budu u dobrom stanju i pripreme zalihe hrane za mogući turski napad, Loredanu je 5. jula poslato pismo s nalogom da pripremi brod koji će ambasadora Bartolomea Marčela, koji se još nalazio kod njega, odvesti sultanu. Nedelju dana kasnije Senat je izglasao da se Marčelu da svota od hiljadu dvesta dukata koju će upotrebiti kao poklon sultanu i njegovim ministrima. Marčelu su 17. jula prenesena podrobna uputstva. On će sultanu reći da Mleci ne žele da ponište ugovor zaključen između Republike i sultana Murata II. Tražiće oslobođenje galija zarobljenih u Zlatnom rogu, od kojih nijedna, to mora naglasiti, nije bila ratni brod. Ako sultan odbije da obnovi ugovor pod istim uslovima, on o tome mora da obavesti Mletke; ali ako mu se učini da je sultan popustljiv, neka uporno traži da se u Carigrad vrate mletački trgovci s privilegijama koje su uživali kod Vizantinaca i izdejstvuje oslobađanje svih Mlečana koji su dopali turskog zarobljeništva.

Nekoliko dana kasnije Senat je dao dozvolu sinu mletačkog baila Minota da ode u Carigrad i otkupi oca, majku i brata. Možda je izbavio majku, ali ostali su bili mrtvi. Otprilike u isto vreme izdata je naredba da se konfiskuju novac i imovina koje su Grci sklonili na mletačke brodove utekle posle sloma, i tako naplate preostali grčki dugovi Mlečanima. Republika se trudila da nadoknadi što god je mogla. Njeni gubici u Carigradu su procenjeni na dve stotine hiljada dukata; još stotinu hiljada izgubili su njeni kritski podanici.²⁴⁹

U Đenovi je panika bila još veća. Đenovljani, iscrpljeni dugim ratom protiv Alfonsa Aragonskog, kao i s Francuzima i Milanezima koji su hteli da ih učine svojim vazalima, nisu bili u mogućnosti da pošalju vojne snage da oslobode svoje levantinske kolonije. Njihovu žalost uvećao je prijem izveštaja što ga je 17. juna napisao Anđelo Lomelino, podesta Pere. U njemu on govori o sudbini svoje varoši. Opisuje kako je u trenutku pada Carigrada otvorio kapije Zaganos-paši i, da ugoditi sultanu, dao sve od sebe da nagovori građane da ne otplove na svojim brodovima. Odmah zatim poslao je sultanu dva izaslanika, Lucijana Spinolu i Baldasara Marufa, s naredbom da mu srdačno čestitaju pobjedu i zamole ga da potvrdi privilegije koje su Vizantinci dali Peri. Mehmed ih je ljutito primio. Bio je gnevan što je iz Pere pobeglo toliko brodova i s prezirom osuđivao njene građane zbog dvostruke uloge koju su igrali. Drugo izaslanstvo, upućeno dan ili dva kasnije, predvođeno Babilanom Palavičinijem i Markom de Frankijem, imalo je više uspeha. Po Mehmedovoj zapovesti, Zaganos-paša im je predao carski ferman. U njemu se obećava da varoš neće biti razorena. Stanovnici mogu zadržati svoje kuće i dućane, vinograde i vodenice, stovarišta i brodove. U njihove žene i decu neće se dirati, niti će njihovi sinovi biti uzimani za janičarske korpuse. Njihove crkve mogu ostati u upotrebi, ali se ne dopušta zvonjava zvona ni gradnja novih crkava. Osim sultanovih službenika, drugi Turci neće živeti s njima. Mogu putovati i trgovati, kopnom i morem, po celoj sultanovoj državi; podanicima Đenove dozvoliće se slobodan pristup u Peru. Oslobođeni su posebnih poreza i carina, ali svaki muški stanovnik mora da plaća glavarinu. Mogu da zadrže svoj način trgovanja, ali, inače se moraju pokoravati sultanovim zakonima. Izabraće starešinu koji će da kontroliše trgovinu i opšti s turskim vlastima.

Pera je ovim bila svedena na status male hrišćanske varoši koja se dobrovoljno pokorila muslimanskoj vlasti. Uslovi su mogli biti i gori. U svakom slučaju, podesta ih je morao prihvatiti. Sultan je 3. juna lično posetio Peru. Naredio je da se preda sve oružje koje su građani posedovali, i zahtevao da se poruše bedemi prema kopnu, zajedno sa tvrđavom, Kulom sv. Krsta. Postavljen je turski namesnik. Lomelino je napustio položaj podeste, ali su ga njegovi sugrađani zamolili da

²⁴⁸ Critobulus, op. cit., 81; Thiriet, *La Romanie Vénitienne*, 383.

²⁴⁹ Thiriet, *Regestes*, no. s. 2929-2936, 187-190.

ostane njihov starešina dok se ne vrati u Đenovu sledećeg septembra.²⁵⁰

Gubitak Pere i turska kontrola nad moreuzima doveli su u opasnost opstanak đenovljanskih kolonija na severnoj obali Crnog mora, posebno grada Kadpe na Krimu. To je bila luka za Tatarsku i zemlje centralne Azije; ako bi je Republika napustila, mnogi đenovljanski građani, čiji je kapital bio tamo uložen, sudski bi tražili naknadu koju državna blagajna ne bi mogla isplatiti. Srećom po đenovljansku vladu, moćna finansijska kuća Consilio di San Giorgio pristala je da preuzme upravu nad ovim dalekim kolonijama. Njeni direktori su verovali da se odande još može izvlačiti dobit. Ali, u stvari, sve je manje mornara bilo spremno da se upusti u plovidbu kroz moreuze, a sve manje trgovaca da plate brodarinu koju su tu naplaćivali sultanovi službenici. Tim kolonijama nije bilo moguće pružiti ni odgovarajuću vojnu pomoć. Za pola veka je nestalo čitavo đenovljansko crnomorsko carstvo; osvojili su ga Turci ili njihovi saveznici Tatari.²⁵¹

Druga važna đenovljanska kolonija na Levantu bila je ostrvo Hios. Njim je mnogo godina upravljala lokalna Mahona, ovlašćena trgovačka kompanija koju su obrazovali vodeći đenovljanski trgovci sa zemljoposjednicima na ostrvu. Posle gubitka Pere, i s predstojećim gubitkom crnomorskih kolonija, Hios postaje glavna predstraža đenovljanskog carstva, ali njegov strategijski značaj sve je manji s opadanjem dalekoistočne trgovine. Ni u ovom slučaju đenovljanska vlada nije sebi mogla dopustiti ni da ostrvo napusti ni da ga zadrži. Mahoni su data uputstva da sama nađe neki sporazum sa sultanom.²⁵²

Manji zapadni trgovački gradovi, koji su poslovali s Carigradom, bolje su uspevali da se prilagode. Za razliku od Benove i Mletaka, oni su bili zainteresovani više za lokalnu nego za dalekoistočnu trgovinu. Ankonska kolonija za vreme pljačke grada pretrpela je gubitke procenjene na više od dvadeset pet hiljada dukata, ali niko od Ankonićana nije lično stradao, verovatno zato što je Mehmed poznao i voleo njihovog vodećeg građanina Anđela Boldonija. Oni su mogli da nastave trgovinu s Turskom, mada to njihov sizeren, papa, nije odobravao.²⁵³ Firentinci, čiji su gubici, po procenama, dostizali sličnu svotu, uskoro su uspostavili dobre odnose sa sultanom. Od svih Italijana, njima je sultan bio najviše naklonjen; posebno se divio porodici Mediči.²⁵⁴ Katalanci, koji su se hrabro borili i pretrpeli teške gubitke, uskoro su se vratili u Carigrad, mada, izgleda, njihov konzulat nikad nije ponovo otvoren.²⁵⁵ Dubrovčani su se bili spremali da u Carigradu otvore konzulat pod vrlo povoljnim uslovima, ugovorenim s carem Konstantinom. Srećom po njih, došlo je do nekog administrativnog odlaganja, pa su tako izbegli da budu upleteni u opsadu. Ipak su pet godina čekali da sklope trgovački ugovor sa sultanom. Otada oni imaju istaknutu ulogu u levantinskoj trgovini.²⁵⁶

Mnogi pobožni hrišćani gledali su na spremnost trgovačkih gradova da trguju s neverniciima kao na izdaju vere. Naročito su Mleci igrali dvoličnu ulogu, pokušavajući, s jedne strane, da organizuju krstaški pohod protiv Turaka, a da, s druge, šaljući sultanu prijateljska izaslanstva, obezbede svoju trgovinu. Njihov ambasador Marčelo, uspeo je, posle jednogodišnjeg pregovaranja, da izdejstvuje uspostavljanje primirja koje je omogućilo otkup preostalih zarobljenih mletačkih građana i laća; on je produžio boravak u Carigradu za još dve godine, uzaludno pokušavajući da svojim zemljacima povrati trgovačke privilegije. Opozvan je 1456. i godinu dana držan u tamnici pod izgovorom da je pristao na oslobađanje nekoliko turskih zatočenika u Halki. On je žrtvovan u bestidnom pokušaju da se hrišćanskom svetu pokaže da je Republika istinski neprijatelj nevernika.²⁵⁷

²⁵⁰ Podestà of Rega, 76-8; Montaldo, op. cit., 342; Ducas, op. cit., XLII, 393; Critobulus, op. cit., 76. Za Lomelino, ime podeste v. Desimonijev predgovor Montaldu, 306-7.

²⁵¹ Heyd, *Histoire du Commerce du Levant*, II, 382-407. Akt kojim se Kafa prepušta Consiliju dat je u: *Notices des Manuscrits de la Bibliothèque du Roi*, XI, I, 81-9.

²⁵² Vidi Argenti, *The Occupation of Chios by the Genoese*, I, 205-8.

²⁵³ Heyd, op. cit., II, 308 i n. 4. Tetaldi, col. 1823, procenjuje gubitke Ankonićana na više od 20.000 dukata.

²⁵⁴ Heyd, op. cit., II, 308, 336-8. Tetaldi, loc. cit., procenjuje firentinske gubitke na 20.000 dukata.

²⁵⁵ Heyd, op. cit., 308, 348.

²⁵⁶ Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant*, 62, i Thiriet, *Regestes*, no. 1279 i 1364, 383, 398.

²⁵⁷ Ibid., no. 2955-6, 3071, 194-5, 212-3.

U očima Rima stvari su bile jasnije. Nužan je bio snažan i pravi krstaški pohod saveza svih zapadnih sila. Papa Nikola, mada klonuo i razočaran, lično je preuzeo inicijativu. Od časa kada je iz Carigrada primio zlokobnu vest, nije prestajao da piše pisma u kojima se zalaže za akciju. On 30. septembra 1453. svim zapadnim vladarima upućuje bulu u kojoj propoveda krstaški rat. Svakom vladaru se nalaže da vlastiti život i život svojih podanika žrtvuje za svetu stvar, i priloži deseti deo svojih prihoda.²⁵⁸ Dva kardinala Grka, Isidor i Visarion, revnosno su ga podržavali. Visarion je i sam pisao Mlečanima, istovremeno ih prekorevajući i preklinjući da prekinu ratove u Italiji i usredsrede snage na pohod protiv Antihrista.²⁵⁹ Još veću aktivnost razvio je papski legat u Nemačkoj, sijenski humanista Eneja Silvije Pikolomini koji je tokom 1454. godine prisustvovao zasedanjima dijeta na celom svom području i tu rečito zastupao potrebu krstaškog pohoda. Na njegove uporne zahteve doneseno je mnogo dobrih rezolucija. Ali ništa nije učinjeno.²⁶⁰ Car Fridrih III bio je potpuno svestan kakvu opasnost predstavljaju Turci. Shvatao je i šta znači pretnja Ugarskoj gde je kralj bio njegov mladi nećak Vladislav. Ako Ugarska padne, čitav zapadni hrišćanski svet biće u opasnosti. On je već pisao papi, koristeći njegovog legata kao svog sekretara, izražavajući svoju užasnutost padom Carigrada; a Eneja Silvije je dodao ličnu belešku, oplakujući u njoj, kako je rekao, „drugu smrt Homera i Platona“.²⁶¹

Ipak, do krstaškog rata nije došlo. I pored toga što su vladari žurno prikupljali izveštaje o padu grada, a pisci pisali jadikovke pune užasa, i pored tužbalice koju je sastavio francuski kompozitor Gijom Difej i koja se pevala po svim francuskim krajevima, niko nije bio spreman da krene u akciju. Fridrih je bio siromašan i nemoćan, a nije ni imao stvarnu vlast nad nemačkim knezovima. Ni politički ni finansijski, on sebi nije mogao dozvoliti da krene u krstaški rat. Šarl III, francuski kralj, obnavljao je zemlju posle dugog i skupog rata s Engleskom. Turci su daleko, a on je imao većih problema bliže svojoj kući. U Engleskoj, gde su posledice Stogodišnjeg rata bile još teže, činilo se da su Turci još dalje. Kralj Henri VI nije bio u stanju da išta uradi. Upravo tada poremetio je pameću, a cela zemlja je klizila u kaos Rata dveju ruža. Kralj Alfonso Aragonski, čije bi italijanske posede svaki turski pokret prema Zapadu sigurno ugrozio, zadovoljio se s nekoliko manjih odbrambenih mera. On je sada bio starac; njegova jedina želja bila je da sačuva svoju prevlast u Italiji. Nijedan drugi kralj nije pokazivao ni najmanju zainteresovanost; izuzetak je bio ugarski kralj Vladislav. On je imao jak razlog za uznemirenost. Ali bio je u lošim odnosima sa svojim velikim vojskovođom, bivšim regentom Jankom Hunjadijem. Bez njega i bez saveznika nije se usuđivao da krene u pohod.²⁶²

Papa je polagao nade u najbogatijeg vladara u Evropi Filipa Dobrog, vojvodu burgundijskog, jer je Filip često govorio da želi krstaški rat. Februara 1454, na gozbi u Liježu, na kraljevsku trpezu, za kojom je u proćelju sedeo Filip, iznet je živ fazan ukrašen dragim kamenjem, a jedan ogroman čovek, obučen kao Saracen, pretio je gostima slonom—igračkom, dok je mladi Oliver de la Marš, obučen kao devica, mimikom izražavao jade Gospe Crkve. Svi prisutni svečano su se zakleli da će poći u Sveti rat. Ali ljupkom pantomimom nije ništa postignuto. Fazanska zakletva, kako je nazvana, nikada nije ispunjena.²⁶³

I tako Zapadnu Evropu, i pored sve pobožne žalosti, nikakva papska bula nije mogla pokrenuti na akciju. Početkom 1455. umro je Nikola V. Njegov naslednik, Katalanac Kalikst III, zbog svoga porekla nije bio popularan u Italiji, a bio je i vrlo star. Valjano je opremio jednu flotu i poslao je u Egej, gde je osvojila ostrva Naksos, Lemnos i Samotraku. Ali nijedna hrišćanska sila nije bila voljna da kao dar uzme ova ostrva, i ona su uskoro opet dopala u turske ruke.²⁶⁴ Eneja

²⁵⁸ Raynaldi, *Annales*, X, 2-3.

²⁵⁹ Jorga, *Notes et Extraits*, II, 518.

²⁶⁰ Ibid, IV, 90-1, 101-2, 111-3.

²⁶¹ Pius II, *Opera Omnia*, 716-7.

²⁶² Grunzweig, *Philippe le Vop et Constantinople*, „Byzantium“, XXIV, 51-2.

²⁶³ Olivier de la Marche, *Mémoires*, ed. Beaune et d'Arbaumont, II, 381-2.

²⁶⁴ Critobulus, op. cit., 119-21; Ducas, op. cit., XLV, 423; Vida Miller, *Essays on the Latin Orient*, 340-3, sa referencama.

Silvije, koji ga je nasledio 1458. kao papa Pije II, bio je još energičniji. Verujući u dobijena obećanja, on se nadao da će veliki hrišćanski pohod na istok zaista biti preduzet. Umro je 1464. na putu za Ankonu kuda se bio uputio da zaželi uspeh hrišćanima koji se nikad nisu okupili.²⁶⁵

Zapad se nije pokrenuo kada je trebalo preći na dela. Žalost Eneja Silvije verovatno je bila iskrena, a bilo je i romantičara sa osećanjem za istoriju, kao što je bio Oliver de la Marš, za koje je u Carigradu poginuli car bio jedini pravi car, istinski naslednik Avgusta i Konstantina, za razliku od skorojevića u Nemačkoj.²⁶⁶ Ali oni nisu mogli ništa da učine. Za ovu ravnodušnost uveliko treba kriviti samo papstvo. Više od dva veka pape su optuživale Grke da su tvrdoglavi šizmatici, a poslednjih godina glasno su se žalili da je vizantijsko prihvatanje unije crkava neiskreno. Zapadni narodi, kojima su Turci predstavljali vrlo daleku pretnju, mogli su se s pravom pitati zašto se od njih traži da daju novac i živote za spas tih tvrdoglavaca. Oni su takođe znali za gnevni duh Vergilijev, koga su na Zapadu smatrali počasnim hrišćaninom i mesijanskim prorokom. On je ispričao priču o strahotama grčkog pustošenja Troje. Kazna za to je pustošenje Carigrada. Književno nastrojani autori skloni klasičnoj frazeologiji, kao što je kardinal Isidor, ponekad Turke nazivaju Teukrima. Nisu li oni, prema tome, naslednici Trojanaca, ako ne i pravi Trojanci? Nekoliko decenija kasnije, Francuskom je kružilo tobožnje pismo Mehmeda II papi Nikoli, u kome se sultanu pripisuje čuđenje što su Italijani prema njemu neprijateljski raspoloženi, kad su i oni, kao i Turci, izdanak istog stabla.²⁶⁷ Laonik Halkokondil gorko se žali kako u Rimu svi veruju da su Grci kažnjeni zbog svireposti počinjenih u Troji,²⁶⁸ a papa Pije II, kome je njegovo ime Eneja trebalo da dâ naročit autoritet, trudio se da pokaže da Turci i Teukri nisu identični. Legenda je štetila njegovim naporima da pokrene krstaški pohod.²⁶⁹

Istočno hrišćanstvo nije moglo pokazati takvu ravnodušnost. Kasno u leto 1453. sultanov dvor u Jedrenu bio je pun ambasadora iz svih susednih hrišćanskih država. Rano u avgustu stigli su izaslanici srpskog despota Đurđa Brankovića s dosta novaca ne samo za poklone sultanu i njegovim ministrima, već i u humanije svrhe, za otkup zarobljenika. Posle njih su došla izaslanstva braće pokojnog cara Dimitrija i Tome, morejskih despota, Jovana Komnina, cara Trapezunta, Imareta Dadijana, kralja Mingrelije, Dorina Gatiluzija, gospodara Lezbosa i Tasosa, i njegovog brata Palamede, gospodara Enosa, Mahone sa Hiosa i Velikog majstora jovanovaca. Sultana su zatekli blagonaklono raspoloženog. On je od svakog vladara zatražio samo prihvatanje njegovog sizerenstva i veći danak. Srpski despot će mu plaćati dvanaest hiljada dukata godišnje, morejski despoti deset hiljada, hioska Mahona šest hiljada, a gospodar Lezbosa tri. Car Trapezunta je prošao sa svega dve hiljade dukata. Ambasadori će donositi određene svote jednom godišnje. Jedino su vitezovi jovanovci odbili da priznaju sultanovo sizerenstvo ili da plaćaju danak. To nisu mogli, rekli su, bez dopuštenja svog sizerena, pape. Mehmed je osećao da u tom trenutku nije u stanju da Rodosu nametne svoju volju. Dopustio je izaslanicima vitezova da se nesmetano vrate kući.²⁷⁰

Braća Gatiluzi prošla su naročito srećno. Ubrzo po padu Carigrada, sultan je poslao trupe na Enos, Palamedin grad na tračkom kopnu; Palamede je odmah izrazio svoju pokornost. Skoro u isto vreme turska flota je zauzela vizantijska ostrva Imbros i Lemnos. Svi vizantijski službenici su pobjegli osim jednog sudije na Imbrosu, istoričara Kritovula. On se sprijateljio s turskim admiralom, Hamza-begom i, kao rezultat njegovih većih intriga, sultan je gospodaru Lezbosa dao Lemnos za godišnji danak od 2.325 dukata, a gospodaru Enosa Imbros za godišnji danak od 1.200 dukata.²⁷¹

Istočnohrišćanski svet je došao do daha. Mada je Carigrad izgubljen, sultan je izgleda bio voljan da dozvoli manjim državama da mirno nastave život, ali su ovu povlasticu morale skupo da plaćaju, a novac se teško nalazio. Pored toga, na sultanovom dvoru su se zbile zloslutne promene.

²⁶⁵ Vidi Atiya, *The Crusade in the Later Middle Ages*, 236-40.

²⁶⁶ Olivier de la Marche, *Mémoires*, II, 336-7.

²⁶⁷ Jorga, *Notes et Extraits*, IV, 126-7.

²⁶⁸ Chalcocondylas, op. cit., 403.

²⁶⁹ Pius II, *Opera Omnia*, 394.

²⁷⁰ Ducas, op. cit., XLII, 395; Critobulus, op. cit., 85; Babinger, *Mehmed der Eroberer*, 108-9.

²⁷¹ Critobulus, op. cit., 86-7; Ducas, loc. cit.; Miller, *Essays on the Latin Orient*, 334-5.

Avgusta 1453. vezir Halil Čandarli iznenada je uhapšen i lišen svojih zvanja. Nekoliko dana kasnije je pogubljen. Mehmed nikad nije oprostio Halilu ulogu koju je odigrao 1446. On je do tada bio suviše moćan i suviše poštovan kao odani prijatelj sultana Murata i državnik. Sve dok nije Carigrad čvrsto držao u rukama, sultan sebi nije mogao dozvoliti da ga otpusti; bilo bi opasno udaljiti od sebe stare turske porodice koje su Halila smatrale svojim vođom. Ali Halilov savet pokazao se kao pogrešan. Prvo je pokušavao da spreči, a potom da prekine opsadu Carigrada. Sada se ne može reći da li se on iskreno plašio da će pothvat pretrpeti neuspeh ili da će uvući Turke u jedan veliki rat protiv zapadnih sila, ili je bio, kako su njegovi neprijatelji govorili, bogato potplaćen od Grka s kojima je, znalo se, održavao prijateljske odnose. Da bi se opravdalo njegovo obaranje, morao je biti optužen za izdaju. Čak su i najpoštovaniji među istočnjačkim državicima skloni da primaju poklone. Vrlo je moguće da je Halil iskreno i predano radio za dobrobit svojih zemljaka, a istovremeno bio i grčki plaćenik. Samo, njegove procene su bile pogrešne, i zbog toga je kažnjen. S njim su pali i drugi ministri, koji su preživeli iz vremena Murata II, osim Ishak-paše, a i on je prognan u Anadoliju. Zaganos-paša je sada postao veliki vezir, a njegovi prijatelji su popunili mesta u vladi. Bezmalobli svi su bili agresivni preobraćenici u islam, ljudi bez nasleđenih prava i potpuno zavisni od sultanove naklonosti, a svi revnosni u podsticanju svoga gospodara na dalja osvajanja čim za to dođe vreme.²⁷²

Za dolazak tog vremena uglavnom se mogu okriviti hrišćanski vladari. Prvi će stradati Srbi. Đurađ Branković je 1454. demonstracijom sile bio primoran da deo svoje teritorije ustupi sultanu. On se nalazio u delikatnom položaju. Ugri, koji su bili odmah iza njegove severne granice, želeli su isto koliko i Turci da zavladaju njegovim zemljama. Srbija postaje poprište ratova između njih. Sultanov neuspeh juna 1456. da preotme Beograd od Janka Hunjadija učinio je njegovu situaciju još složenijom. Hunjadi je umro dan posle svoje pobede, a nekoliko dana kasnije Đurađ je ranjen u jednom sukobu u ugarskom logoru. Poživeo je još nekoliko meseci, i umro je na Badnji dan, u devedesetoj godini. Održao se zahvaljujući svom dugom diplomatskom iskustvu i uticaju svoje kćerke Mare, sultanove poštovane maćeha. Njegov naslednik nije bio tako mudar. Đurađ je despotovinu ostavio u nasledstvo svojoj udovici i najmlađem sinu Lazaru. Lazar je bio nezadovoljan majčinim udelom u nasledstvu. Njena iznenadna i sumnjiva smrt nekoliko meseci kasnije nagnala je gospodu Maru da pobjegne na sultanov dvor, dok su njena starija braća, obojica pre mnogo godina oslepljena po naređenju Murata II, pobjegla, jedan s njom u Carigrad, a drugi u Rim. Mehmed je u to vreme bio zaokupljen drugim brigama; Lazar je umro januara 1458. ostavljajući pitanje nasledstva spornim. Ali 1459. turska vojska je ušla u despotovinu i bila dobro primljena od mnogih Srba nezadovoljnih nesređenim prilikama. Za nekoliko nedelja cela Srbija je bila u turskim rukama, osim Beograda koji su Ugri držali do 1521. Susedna kraljevina Bosna, u kojoj je Lazareva kćerka Marija bila kraljica, osvojena je četiri godine kasnije. Njen kralj, Stjepan Tomašević, pogubljen je odsecanjem glave, a Marija je dospela u turski harem.²⁷³

U međuvremenu su nestajali i poslednji ostaci grčke nezavisnosti. Prve na redu bile su zemlje ostavljene napola pogrčenim vladarima iz porodice Gatiluzi. I Dorino i Palamede umrli su 1455. Sin i naslednik prvog bio je slabić, a drugog, zao čovek. Sultan je tako imao izgovor da prisvoji njihove zemlje. Do 1459, Imbros, Tenedos, Lemnos i grad Enos bili su u turskim rukama, mada je Imbros u ličnosti Kritovula dobio hrišćanina za namesnika. Lezbos se nekako održao do 1462, kada je Nikola Gatiluzi, Dorinov mlađi sin, koji je ranije udavio svog brata, bio prisiljen da

²⁷² Phrantzes, op. cit., 293-4; Critobulus, op. cit., 87-8; Chalcocondylas, op. cit., 403-4; Leonard of Chios, col. 943; Ashikpashazade, op. cit., 197-9. Vidi Inalcik, Fatih Devri, 134-6. Prikaz Aşikpašezade je izrazito neprijateljski prema Halilu, ali se potonji osmanski istoričari, koji su pisali kad je njegova porodica Čandarli rehabilitovana, pokazuju blagonaklonijim. Vidi Inalcik, Fatih Devri, 132-6. Možda Notarasov pad u nemilost i njegovu smrt treba dovesti u vezu s Halilovim. Aşikpašazade kaže da mu je Notaras slao mito — novac skriven u ribi. Sigurno je da su bili u dobrim odnosima.

²⁷³ Vidi Jireček, *Geschichte der Serben*, II, 201 sq.; Miller, *Essays on the Latin Orient*, 456-7, i *The Balkan States*, u: *Cambridge Medieval History*, IV, 575-582; Babinger, *Mehmed der Eroberer*, 112 sq.

preda svoje zemlje, a sam je zadavljen.²⁷⁴

Atinsko vojvodstvo pregaženo je 1456. Njegovom vojvodi, Firentincu Franku, čijoj se mladalačkoj lepoti sultan divio, dozvoljeno je da još četiri godine ostane gospodar Tebe. Zatim je pogubljen, njegove zemlje zauzete, a njegovi sinovi uzeti u janičare.²⁷⁵

U Moreji, gde su despoti, braća Dimitrije i Toma, prestajali da se međusobno glože samo kada bi im zapretila neka spoljašnja opasnost, vest o padu Carigrada praćena je pobunom svih Albanaca naseljenih na poluostrvu. Pobunjenicima su se pridružili mnogi Grci, a Mleci su ih potajno podržavali. U očajanju, braća su se obratila sultanu za pomoć. Stari vojskovođa Turhan-beg prelazi preko Korintske prevlake i uspostavlja red. Odlazeći, pozvao je braću da žive u međusobnom miru. Ali oni su se uskoro ponovo posvađali jedan s drugim i sa svojim vazalima, a propustili su i da sultanu pošalju dužni danak. U proleće 1458. sultan je s vojskom prešao preko prevlake. Korint mu je odolevao do avgusta; a i nekoliko drugih tvrđava hrabro mu je pružilo otpor, ali uzalud. Pošto je Korint pao a poluostrvo opustošeno, despoti su otišli da sklope mir sa svojim sizerenom. Kažnjeni su gubitkom polovine despotovine, uključujući Korint, Patras, Argolidu i Tominu prestonicu Karitenu; uz to su morali da plate i veliku odštetu. Pri povratku na sever Mehmed se zaustavio da poseti Atinu, grad čija mu je znamenita prošlost bila dobro poznata i kome je želeo da oda poštovanje.

Tek što je otišao, despoti su se opet zavadili. Dimitrije je smatrao da je jedini spas i za zemlju i za njega u pokornosti Turcima. Tomi je pobudio nade novoizabrani papa Pije II, koji mu je obećao pomoć na saboru u Mantovi, održanom u jesen 1458. Sledećeg leta u Moreju je stigla pomoć od tri stotine plaćenika od kojih je dve stotine plaćao Pije, a stotinu Bjanka Marija, vojvotkinja od Milana. Oni su se ubrzo posvađali s Tomom, kao i međusobno, i vratili se u Italiju. U međuvremenu je Dimitrije pozvao Turke, ali je dužni danak sultanu opet zaboravljen. Mehmed, zaprepašćen haosom u despotovini i uznemiren papinom intervencijom, odlučio je da je ukine.

Rano u maju 1460. Mehmed se pojavio u Korintu na čelu velike vojske. Posle kraćeg oklevanja, Dimitrije se predao u svojoj prestonici Mistri. Toma se krio neko vreme u Meseniji, a onda je morem pobećao na Krf. Napušteni od svojih vladara, Peloponežani se pokoravaju, mada je nekoliko tvrđava, ponetih ponosnim i beznadežnim heroizmom, pružalo otpor, ali su jedna po jedna savladane. Bez obzira da li su zauzete na juriš ili glađu prisiljene na predaju, njihovi stanovnici su pobijeni. Do jeseni je zauzeto celo poluostrvo, osim tvrđave Salmenikon, koja se pod zapovedništvom Grecasa Paleologa održala do sledećeg leta, mletačkih luka Modon i Kroton, koje su se spasle dočekavši sultana obilatim darovima i počastima, i morem okruženog grada Monemvasije, koji je priznavao Tomu za gospodara, a po njegovom bekstvu vlast preneo prvo na jednog katalanskog gusara, a onda na papu, koji ga 1464. prepusta Mlecima.²⁷⁶

Zatim je red došao na Trapezuntsko carstvo. Jovan IV, Veliki Komnin, koga je Frances prekoreo što se obradovao smrti Murata II i koji je 1453. kupio imunitet obećanjem pozamašnog danka sultanu, umro je 1458, ostavivši za sobom dve udate kćerke i sina Aleksija, od svega četiri godine. Jasno je bilo da bi dugotrajno namesništvo bilo pogubno; Trapezuntu su zato odredili za cara Jovanovog mlađeg brata Davida. David je računao da je sultan suviše zauzet u Evropi da bi ga zaokupljala istočna Anadolija. Održavao je veze s Mletačkom republikom i Đenovom, a i s papstvom, i svi su mu obećavali pomoć; naročito se uzdao u prijateljstvo svoje porodice s najvećim od lokalnih turskih glavara Uzun Hasanom, gospodarom plemena Beli ovan. Uzun Hasan je bio strahopoštovanja dostojan vladar koji je postao vođa istočne Anadolije protiv Osmanlija. Emiri Sinope i Karamanije bili su njegovi saveznici, kao i kralj Gruzije, zet cara Davida, i gruzijski kraljevi Mingrelije i Abhazije. Njegovo poreklo bilo je većim delom hrišćansko. Baka po ocu bila je trapezuntska princeza, a majka hrišćanka iz severne Sirije; on sam oženio se trapezuntskom

²⁷⁴ Critobulus, op. cit., 105-111, 138-9; Ducas, op. cit., XLIV, 419, XLV, 423, 427; Leonard of Chios, *De Lesbo a Turcis Capta*, ed. Hopf, passim; Miller, *Essays on the Latin Orient*, 335-352.

²⁷⁵ Miller, *The Latins in the Levant*, 435-441, 456-7.

²⁷⁶ Critobulus, op. cit., 126-37, 149-53; Ducas, op. cit., XLV, 423-5; The Polish Janissary, 155-65; Ashikpashazade, op. cit., 210-3; Vidi Zakythinos, *Le Despotat Grec de Morée*, 247-84.

princom Teodorom, kćerkom cara Jovana, o kojoj je jedan mletački putnik pisao kako je „opštepoznato da žena veće lepote tada nije živela“. S Uzun Hasanom kao prijateljem, car Trapezunta verovao je da je bezbedan.

Ovakvo savezništvo sultan Mehmed nije mogao ignorisati, ali je rat izazvao David. On je od Mehmeda zatražio vraćanje danka koji je njegov brat platio, a svoj zahtev dostavio je preko Uzun Hasanovih ambasadora, koji su u Carigradu, u ime svoga gospodara, izneli još drskije zahteve. Da kazni ovu arogantnost, Mehmed je u leto 1461. pripremio vojsku i flotu. Kada je flota, pod komandom admirala Kasim-paše, otplovila duž crnomorske obale Anadolije, sultan se u Brusi pridružio vojsci. Na pojavu ovakve sile veliki savez je počeo da se osipa. Dok je vojska u junu marširala prema Sinopi, flota se zaustavila da pokori denovljansku luku Amastridu. Negde pred kraj meseca flota i armija su se sastale pred Sinopom. Emir Ismail, koji je bio Mehmedov zet, uzalud je poslao sina Hasana, Mehmedovog sestrice, da pokuša da otkloni opasnost. Mehmed je uporno zahtevao predaju Sinope. Za uzvrat, ponudio je Ismailu leno koje će činiti Filipolj i obližnja sela. Ismail je nevoljno prihvatio njegove uslove. Sinopa je zauzeta bez otpora; sultanova vojska je krenula dalje, ušla na Uzun Hasanovu teritoriju osvojivši na juriš njegovo pogranično utvrđenje Kojlu Hisar. Karamanci nisu ništa preduzeli da priteknu u pomoć svome savezniku. Uzun Hasan se povukao prema istoku a u sultanov logor poslao svoju majku Saru Hatun sa skupocenim darovima. Mehmed je princezu blagonaklono primio. On još nije želeo da odmerava snagu s Belim ovnom. Pristao je na mir pod uslovom da zadrži Kojlu Hisar. Međutim, Sarini pokušaji da spase postojbinu svoje snahe bili su bezuspešni. „Zašto, sine, ne trošiš snagu na nešto vrednije od Trapezunta?“ upitala je svog domaćina. Odgovorio je da je u njegovoj ruci mač islama, i stideo bi se da ne troši snagu za veru.

Početak jula turska flota je stigla do Trapezunta, i mornari su se iskricali da poharaju predgrađe. Dalje napredovanje sprečavali su jaki gradski bedemi. Rano u avgustu pod bedeme je stigla prethodnica vojske pod zapovedništvom velikog vezira Mahmuda. On je bio, kao i većina novih sultanovih ministara, renegat, sin jednog srpskog kneza i jedne plemkinje iz Trapezunta. Imao je sinovca koji je živio u gradu, gde je i rođen, učenjaka Georgija Amirucisa. Amirucis je u Firenci bio jedan od pobornika unije; car David ga je visoko cenio ne samo zbog njegove učenosti već i zato što su njegove veze s Rimom bile korisne u pregovorima sa Zapadom. Mahmud je poslao u grad svog sekretara, Grka Tomu Katevolena, zvanično, da pozove cara na predaju, a tajno, da stupi u dodir sa Amirucisom. David u početku nije hteo da popusti. Njegova supruga, carica Jelena, iz znamenite vizantijske porodice Kantakuzina, upravo je bila otišla u Gruziju da svog zeta zamoli za pomoć. Ali kada mu je Amirucis, dobro obavešten i dobro potplaćen od strane Mahmuda, saopštio da je Hasan sklopio mir, a vest potvrdila pisma Sare Hatun, i kada mu je Amirucis preneo i Mahmudove garancije da će sultan carskoj porodici dati posede drugde, car se pokolebao. Mehmedu, koji se sada približavao s glavninom svoje vojske, nudi predaju grada, kao i svoju mlađu kćerku Anu za ženu, ako mu sultan dodeli, gde god odluči, zemlje iste veličine i vrednosti. Gnevan zbog caričinog bekstva Gruzijancima, sultan je odgovorio zahtevom za bezuslovnu predaju. Na Amirucisova stalna uveravanja da je otpor beskoristan i Sarinu pismeno zadatu reč da će s njim i njegovom porodicom časno postupati, David je popustio. Teško ga je osuditi. Uzun Hasan i njegovi turski saveznici ostavili su ga na cedilu. Nijedna zapadna sila nije mu mogla doći u pomoć, a Gruzijanci nisu hteli sami da se umešaju. Trapezunt sa svojim snažnim utvrđenjima mogao se održati nekoliko nedelja, ali niko mu nije dolazio u pomoć.²⁷⁷

U poslednju prestonicu Grka ušao je 15. avgusta 1461. turski sultan. Bilo je tačno dve stotine godina od dana kada je Mihailo Paleolog povratio grad od Latina i kada je izgledalo da nova zora sviće grčkom svetu. Obećanja Sare Hatun su održana. Sultan je ljubazno primio cara, njegovu decu i sinovca Aleksija i poslao ih posebnim brodom u Carigrad zajedno s dvoranima i svom ličnom imovinom izuzev mnoštva dragulja koji su dati Sari za njeno usrdno posredovanje. Sloboda

²⁷⁷ Critobulus, op. cit., 163-74; Phrantzes, op. cit., 413; Ducas, op. cit., XLV, 429-431; Chalcocondylas, op. cit., 490-7; The Polish Janissary, 165-73; Ashikpashazade, op. cit., 218-27. Vidi Miller, *Trebizond: the Last Greek Empire*, 97-104.

nije podarena celoj carskoj porodici. Davidova snaha Marija Gatiluzi, koja se nekih dvadeset godina ranije udala u Carigradu za njegovog prognanog brata Aleksija i kao udovica povukla se sa svojim sinom u Trapezunt, odvedena je u sultanov harem. Ona je još bila žena upadljive lepote; nju je, izgleda, Mehmed zavoleo, dok je njen sin stekao rđav glas omiljenog sultanovog paža.²⁷⁸

Sa ostalim stanovništvom postupalo se nemilosrdno. Istaknutim porodicama je oduzeto sve, a one su otpremljene u Carigrad, gde su od sultana dobile nove kuće i dovoljno novaca da otpočnu novi život. Svi preostali muški stanovnici, a i mnoge žene i deca, postali su roblje koje su podelili sultan i njegovi ministri; druge žene su brodovima odvedene u Carigrad, a osam stotina dečaka izabrano je za janičarski korpus.²⁷⁹

Udaljeni delovi carstva brzo su zauzeti. Grad Kerasunt odolevao je neko vreme i predao se pod časnim uslovom da se njegovo grčko stanovništvo ostavi na miru. Nekoliko planinskih sela pružalo je otpop. Tvrđavu Kordile više nedelja je branila jedna mlada seljanka koja će dugo biti slavljena u starim pontijskim baladama. Ali nije bilo tvrđave koja je dugo mogla odolevati sili turske vojske. Do oktobra sultan Mehmed se vratio u Carigrad, sa svim zemljama Velikog Komnina u svom posedu.²⁸⁰

To je bio kraj slobodnog grčkog sveta. „Romeja je umrla; Romeja je osvojena“, jadikovali su narodni pevači.²⁸¹ Još je nešto Grka živelo pod hrišćanskom vlašću, na Kipru, ostrvima u Egejskom i Jonskom moru, i u morskim lukama na grčkom kopnu, koje su Mleci još držali; ali oni su živeli pod gospodarima tuđeg roda i tuđeg vida hrišćanstva. Jedino je u divljim selima Maine, na jugoistoku Peloponeza, u čije se surove planine nijedan Turčin nije usuđivao da proдре, preostalo nešto nalik na slobodu.

Uskoro je ceo pravoslavni svet Balkana bio u turskim rukama. Za Skenderbegovog života, Albanci su sačuvali neku nesigurnu nezavisnost, ali po njegovoj smrti, januara 1468, zemlja je brzo pregažena; a Mleci su ubrzo potom izgubili svoje luke na albanskoj obali. Dalje na severu, u oblasti poznatoj kao Zeta, nešto gorštaka je ostalo nepokoreno i obrazovalo kneževstvo, kasnije poznato kao Crna Gora, koje je povremeno priznavalo mletačku ili tursku vrhovnu vlast, ali nikad nije izgubilo unutrašnju samostalnost. Pokorene su Srbija i Bosna. S druge strane Dunava, vlaški knezovi su priznali vrhovnu vlast Turske 1391, pa je odbacivali kad god bi se približila ugarska vojska. Od 1456. do 1462. knez Vlad, nazvan „nabijač na kolac“ zbog načina na koji je postupao sa svima koji se s njim nisu slagali, nabio je na kolac, prkoseći sultanu, čak i njegove izaslanike; ali posle Vladovog pada, sultanova vlast ponovo je čvrsto uspostavljena. Moldavski knez Petar III prihvatio je 1456. sultanovu vrhovnu vlast. A odbacio ju je njegov sin Stefan IV, uspešno odbijajući Turke tokom čitave svoje duge vladavine od 1457. do 1504; ali devet godina posle Stefanove smrti, njegov sin knez Bogdan pokorio se sultanu Selimu I.²⁸²

Postojala je, međutim, jedna pravoslavna sila u čije zemlje sultanove vojske nikad nisu stupile. Dok je Vizantija sve više i sve potpunije potpadala pod tursku vlast, Rusi su izgonili svoje tatarske gospodare i ponovo uspostavljali nezavisnost. Pokršćavanje Rusije bilo je jedan od ponosa vizantijske crkve. Ali sada je zemlja-kćerka postajala moćnija od zemlje-majke. Rusi su ovoga bili potpuno svesni. Još oko 1390. carigradski patrijarh Antonije bio je primoran da piše najistaknutijem vladaru Rusa, moskovskom velikom knezu Vasiliju I, i podseti ga da je uprkos svemu car u Carigradu ipak jedini pravi car, pravoslavni Božji predstavnik na zemlji. Ali sada je Carigrad pao, a car je ubijen. Drugog pravoslavnog cara nije bilo. Uz to, pad Carigrada je bio, kako su Rusi mislili, kazna za njeove grehe, njegovo otpadništvo pristajanjem na crkvenu uniju sa Zapadom. Rusi su gnevno odbacili firentinsku uniju i izgnali unijatskog arhiepiskopa Isidora koga su im Grci nametnuli. Sa svojom neukaljanom pravoslavnom prošlošću, oni su sada imali jedinog vladara koji će se održati u pravoslavnom svetu, vladara čija je moć stalno rasla. Zar nije on nesumnjivi

²⁷⁸ Critobulus, op. cit., 175-7; *Historia Politica*, 36-7; Miller, *Trebizond*, 105-8.

²⁷⁹ Phrantzes, op. cit., 108; Critobulus, loc. cit.; Miller, loc. cit.

²⁸⁰ Miller, loc. cit. Balada o devojci iz Kordile data je u: Legrand, *Recueil de chansons populaires grecques*, 78.

²⁸¹ Balada o padu Carigrada u: Legrand, *Recueil de chansons populaires grecques*, 76.

²⁸² Jorga, *Histoire des Roumains*, IV, 131 sq.

naslednik pravoslavnog carstva? Sultan Osvajač može vladati u Carigradu i polagati pravo na privilegije vizantijskog cara. Ali se pravo hrišćansko carstvo premestilo u Moskvu. „Carigrad je pao“, pisao je 1458. moskovski mitropolit, „jer je napustio istinitu pravoslavnu veru. Ali u Rusiji ta vera još živi, vera sedam vaseljenskih sabora koju je Carigrad dao velikom knezu Vladimiru. Na zemlji postoji samo jedna istinita crkva, Ruska crkva.“ Rusko poslanje će sada biti da sačuva hrišćanstvo. „Hrišćanska carstva su se srušila“, pisao je monah Filotej 1512, obraćajući se svom gospodaru velikom knezu ili caru Vasiliju III, „umesto njih stoji samo carstvo našeg vladara... Dva Rima su pala, treći stoji a četvrtog neće biti. Ti si jedini hrišćanski vladar u svetu, gospodar svih pravovernih hrišćana“. Toj tvrdnji je izvesni legitimitet dao otac Vasilija III oženivši se iz kuće Paleologa. Ali za mistike, koji su verovali u Treći Rim, ova ženidba je bila bez značaja. Ako je trebalo pozivati se na dinastičko pravo, oni su se radije vraćali na brak njihovog prvog hrišćanskog kneza Vladimira s carskom princezom Anom, brak od pre pet vekova, koji je bio bez dece. Ali nasledstvo koje je Moskva primila nije imalo nikakve veze sa zemaljskom diplomatijom; nasledstvo je nesumnjivo bilo Bogom određeno.

Tako su među pravoslavcima samo Rusi imali neku korist od pada Carigrada; a pravoslavcima u starom vizantijskom svetu, koji su gurali u ropstvu, saznanje da postoji još jedan veliki, mada daleki, pravoslavni vladar, donosilo je utehu i nadu da će im on pružiti pomoć, možda, jednog dana doći da ih izbavi i vrati im slobodu. Sultan Osvajač je jedva i zapažao da Rusija postoji. Njegovi naslednici u vekovima koji slede neće moći da oponašaju taj prezir.²⁸³

Rusija je zaista bila daleko. Sultan Mehmed je imao briga oko bližih stvari. Osvajanjem Carigrada, neosporno je postao jedna od evropskih velikih sila; i morao je da igra svoju ulogu u evropskoj politici. Svi hrišćani su mu bili neprijatelji, to je znao; njegova dužnost je da se stara da se ne ujedine protiv njega.

To nije bio tako težak zadatak. Nedolazak hrišćanskih sila u pomoć Carigradu pokazao je kako su nespремne da se bore za svoju veru ako nisu u pitanju neposredni interesi. Samo su papstvo i nekoliko učenjaka i romantičara, raštrkanih po Zapadu, bili iskreno užasnuti pomišlju da bi veliki istorijski hrišćanski grad mogao da pređe u ruke nevernika. Od Italijana koji su se pridružili odbrani grada, neke je, kao Đustinijanija i braću Bokjardo, verovatno pokrenulo hrišćansko osećanje; međutim, njihove vlade pravile su oprezne trgovačke kalkulacije. Za njihovu trgovinu bilo bi pogubno dopustiti da Carigrad padne u turske ruke, ali je bilo isto tako pogubno uvrediti Turke s kojima su već unosno trgovali. Zapadni monarsi nisu bili zainteresovani. Čak ni aragonski kralj, koji je snevao o jednom levantinskom carstvu, nije bio spreman da svoje snove pretvori u akciju. Turska vlada je sve ovo dobro znala. Turskoj nikad nisu nedostajali dobri diplomati. Sultan će, možda, morati da ratuje s Mlecima i Ugarskom, možda i s nekoliko njihovih saveznika koje bi papstvo uspešno da okupi, ali sa svima njima borba će biti pojedinačna. Niko nije došao u pomoć Ugarskoj na kobnom Mohačkom polju. Niko nije poslao pojačanje jovanovcima na Rodosu. Svi su bili ravnodušni kad su Mleci izgubili Kipar. Mleci i Habzburgovci su, istina, zajednički učestvovali u pomorskom ratu koji je doneo pobedu kod Lepanta, ali od nje je bilo malo koristi. Habzburški vladari već su bili prisiljeni da sami brane Beč. U Nemačkoj ili Italiji ljudi su se možda decenijama stresali pri pomisli da su Turci tako blizu, ali to ih nije odvrćalo od građanskih ratova. A kada je najhrišćanskiji kralj, kralj Francuske, izneverivši ulogu koju je njegova zemlja igrala u velikim danima krstaških ratova, odlučio da stupi u savez sa sultanom, nevernikom, protiv svetog rimskog cara, svima je bilo jasno da se duh krstaških pohoda izgubio.

XIII. PREŽIVELI

Savest Zapadne Evrope je bila dotaknuta ali ne i probuđena. Grčki kardinali, Isidor i Visarion, mogli su da propovedaju i da se zalažu, a papa Pije II, koji je voleo grčku kulturu, da sakupi sredstva za spasavanje Istoka. Ali jedino korisno što su mogli da učine bilo je da olakšaju

²⁸³ Vidi Medlin, *Moscow and East Rome*, 75-95.

sudbinu nesrećnih izbeglica pobešlih ispred Turaka.

Nije ih bilo mnogo. Siromašniji svet je morao da ostane na Istoku i podnosi sve što bi ga moglo snaći. Od značajnijih ličnosti, koje su igrale neku ulogu u drami, nekoliko ih je dobrovoljno pristalo da živi pod sultanom. Mnogo više ih je zadržano u zatočeništvu ili pogubljeno. Preostali su potražili utočište u Italiji.

Dve stare carske dinastije ubrzo su se gotovo ugasile. Despot Dimitrije bio je jedini među preživelim braćom cara Konstantina, prema kome je sultan, u početku, postupao blagonaklono. Dati su mu apanaža od nekih poseda porodice Gatiluzi, grad Enos i ostrva Lemnos i Imbros, kao i delovi Tasosa i Samotrake. To je donosilo godišnji prihod od šest stotina hiljada srebrnjaka; polovinu su davala ostrva, a polovinu Imbros. Uz to, stotinu hiljada srebrnjaka godišnje slala mu je sultanova kovnica. Sedam godina je mirno živio u Enosu sa ženom Zojom i njenim bratom Matejom Asenom, koji je nekada bio njegov namesnik u Korintu, a sada upravljao lokalnim monopolom soli. Dani su mu prolazili u zadovoljstvima koja su pružala lov i trpeza, i u darivanju crkvi dobrog dela svoga bogatstva. Apanaža mu je 1467. iznenada oduzeta. Prema priči kojoj je Frances verovao, Matejevi potčinjeni su potkradali sultanov deo prihoda od solana, a odgovornost za to je pripisana Mateju i Dimitriju. Matejeva sudbina ostala je nezabeležena. Dimitrije je lišen prihoda i poslat u Dimotiku, gde je živio kao siromah. Jednog dana sultan ga je u prolazu primetio i sažalio se na njega. Određena mu je godišnja pomoć od pedeset hiljada srebrnjaka, koja će mu se isplaćivati iz carskog monopola žita. Ovo nije bilo zadugo. Ubrzo su se i on i njegova žena zamonašili. Dimitrije je umro u jednom manastiru u Jedrenu 1470, a žena ga je nadživela samo nekoliko meseci. Njihovo jedino dete, Jelena, zvanično je uzeta u sultanov harem; ali izgleda da je sačuvala devičanstvo i živela u svojoj rezidenciji u Jedrenu. Umrla je nekoliko godina pre roditelja, ostavivši svoje dragulje i odeću Patrijaršiji.²⁸⁴

Despot Toma pobećao je sa ženom i decom na Krk noseći sa sobom glavu sv. apostola Andreje koja se čuvala u Patrasu. Krajem 1460. s relikvijom je prešao u Italiju, a 7. marta 1461. ceremonijalno ušao u Rim. Nedelju dana kasnije papa, kome je darovao relikviju, odlikovao ga je ordenom Zlatne ruže. Ostao je u Italiji s nadom da će se jednog dana vratiti u Moreju. Papa mu je dodelio penziju od tri stotine zlatnih dukata mesečno, čemu su, kasnije, kardinali dodali iz svojih prihoda još pet stotina. Njegova dostojanstvenost i privlačna spoljašnjost, koje je sačuvao i u starosti, ostavljale su utisak na Italijane, a dopadao im se i njegov javni prelazak u katoličku veru. Njegova žena, Katarina Cakarija, koju je ostavio na Krku, umrla je 1462. Godine 1465. pozvao je u Rim svoju decu. Umro je 12. maja, nekoliko dana po njihovom dolasku, u pedeset šestoj godini.²⁸⁵

Toma je imao četvoro dece. Najstarije, Jelena, kao dete je udata za Lazara III Brankovića s kojim je imala tri kćerke. Najstariju Mariju udala je 1459, ubrzo po smrti svoga muža, za bosanskog kralja Stjepana. Kad su Turci pregazili Bosnu, mlada kraljica je odvedena u harem nekog turskog generala, dok je Jelena s dve mlađe kćerke pobešla na ostrvo Lefkadu. Jedna kćerka, Milica, udala se za gospodara Kefalonije i Lefkade Leonarda Toka III, ali je umrla bez poroda nekoliko meseci kasnije. Druga, Irena, udala se za Jovana Kastriota, Skenderbegovog sina, i s njim se, posle smrti svekra, povukla u Italiju. Jelena je i dalje ostala na dvoru svoga zeta na Lefkadi da bi na kraju otišla u manastir, gde je umrla 1474.²⁸⁶

Jelenina braća i sestre bili su mnogo mlađi. Andreja je rođen 1453, Manojlo 1455. a Zoja verovatno 1456. Siročad su prihvatile pape. Juna 1466. Zoja je udata za rimskog plemića iz kuće Karačolo, ali uskoro je ostala dete-udovica. Papa Sikst IV postigao je, kako je mislio, diplomatski trijumf, ugovorivši 1472. njenu udaju za ruskog cara Ivana III. Venčanje je obavljeno u Vatikanu, a

²⁸⁴ Phrantzes, op. cit., 395, 412-3, 427-9, 449; Critobulus, op. cit., 58-9; *Historia Politica*, 35-6. Smrt princeze Jelene ožaljena je monodijom u: Lambros, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, IV, 221-9.

²⁸⁵ Phrantzes, op. cit., 410-5; Miller, *The Latins in the Levant*, 453-4; Zakythinos, *Le Despotat Grecque de Morée*, I, 287-90. Frances kaže da je Tomina žena umrla u 70. godini. Ovo je sigurno omaška, jer je Toma imao samo 56 godina kada je umro tri godine kasnije, a njihovo najmlađe dete, Zoja, nije se mogla roditi pre 1456. Toma se oženio Katarinom 1430. Ako je tada imala 15 godina, u trenutku smrti bi imala 47 godina.

²⁸⁶ Phrantzes, op. cit., 202, 413, 450. Vidi Lascaris, *Vizantiske princeze u srednjovekovnoj Srbiji*, 97-123.

cara je zastupao opunomoćenik. Papa je nevesti podario za miraz šest hiljada zlatnih dukata. Ali kad je došla u Rusiju, Zoja, sada prekrštena u Sofiju, zaboravila je svoj katolicizam i revnosno se bavila politikom pravoslavne crkve. Njena kćerka Jelena, udavši se za poljskog kralja Aleksandra Jagelovića, vratila se u katoličanstvo, ali njen sin Vasilije III i njegovi naslednici ostali su zatočnici pravoslavlja. Jelena, kraljica Poljske, umrla je bez poroda. Loza Vasilija III ugasila se vek kasnije s njegovom praunukom Anastasijom Fjodorovnom i njenim ujakom carevićem Dmitrijem.

Životne sudbine Tominih sinova bile su manje časne. Manojlo je proveo mladost u Italiji živeći od papske pomoći od pedeset dukata mesečno. Oko 1477. iznenada je otišao u Carigrad, uzdajući se u sultanovu milost. Mehmed ga je ljubazno primio i dao mu jedno imanje i penziju. Tu se oženio, ali ime njegove žene nije poznato, kao ni datum njegove smrti. Od njegova dva sina, stariji Jovan umro je mlad; mlađi Andreja je prešao na islam i završio svoje dane kao dvorski službenik Mehmed-paše. Izgleda da nije imao potomaka. Tomin stariji sin Andreja odlučio je da ostane u Italiji, i tu je živio od slične oskudne penzije od pedeset dukata mesečno. Njega su smatrali za naslednika carskog prestola i on se potpisivao sa „Deo gratia fidelis Imperator Constantinopolitanus“. No njegovo ponašanje teško da je bilo carsko. Godine 1480. oženio se ženom s rimskih ulica, po imenu Katarina; zapao je i u težak dug. Ubedio je papu Siksta IV da mu da dva miliona zlatnih dukata za finansiranje jednog pohoda u Moreju, ali je novac potrošio u druge svrhe. Njegove finansije nije spasilo ni to, kao ni njegova spremnost da prodaje titule i privilegije strancima kojima je do njih bilo stalo. Njegovo putovanje u Rusiju na sestrin dvor, negde oko 1490, nije finansijski urodilo plodom; nisu mu ni savetovali da tu ostane. Najzad je našao prijatelja u francuskom kralju Šarlu VIII, koga je posetio 1491. i koji je isplatio neke njegove dugove. Pozdravio je Šarlov upad u Italiju 1494. i pohitao na sever da mu se pridruži. 16. septembra 1494. potpisao je ugovor sa Šarlom kojim mu velikodušno prepušta sva svoja prava na presto u Carigradu, Trapezuntu i Srbiji, zadržavajući za sebe samo Morejsku despotovinu. Kada se Šarl dokopao napuljskog prestola, obećao je Andreju godišnju penziju od hiljadu dvesta zlatnih dukata. Nije izvesno da mu je ona isplaćivana kada je Šarl napustio Italiju, a sigurno je ukinuta kada je kralj 1498. umro. Andreja je ubrzo opet zapao u dugove. Početkom 1502. potpisao je novi dokument kojim prepušta sva svoja prava španskim monarsima Ferdinandu i Izabeli, ali od njih nije dobio nikakav novac. Kada je umro u junu te godine, njegova udovica morala je da izmoli od pape svotu od stotinu četiri dukata da bi platila troškove sahrane. Za sobom je ostavio jednog sina, Konstantina, lepog ali bezvrednog mladića koji je izvesno vreme bio zapovednik papske garde. Datum Konstantinove smrti je nepoznat.²⁸⁷

S Tomina dva unuka, Mehmed-pašom u Carigradu i lakomislenim Konstantinom u Rimu, završila se carska loza Paleologa.²⁸⁸ Mlađa grana, potekla od Andronika II koji je od početka četrnaestog veka vladao u Montferatu, izumrla je u muškoj liniji 1536, a njeni posedi su po ženskoj liniji pripali markizima od Mantove. Kćerka despota Teodora Jelena Paleologina, kraljica Kipra, preminula je 1458, a njeno jedino dete, kraljica Šarlota, izgnana i bez dece, u Rimu 1487.²⁸⁹ Jedini danas živi potomci cara Manojla Paleologa mogu se naći u južnoj Italiji u porodicama koje vode

²⁸⁷ O životu Tominih sinova vidi prikaz s iscrpnim reorerencama u: Zakythinos, *Le Despotat Grec de Morée*, I, 290-7, i Typaldos, *Οι απόγονοι των Παλαιολόγων μετά την άλωσιν, Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρίας της Ελλάδος*, VIII, 129-154. O životu Zoje-Sofije v. Medlin, *Moscow and East Rome*, 76-7, 79, 86-7; o njenoj prvoj udaji, Phrantzes, op. cit, 424-5.

²⁸⁸ O porodici Paleologa koja je bila u Kornvolu u XVII veku i konačno izumrla na Barbadosu, v. Leigh Fermor, *The Traveller's Tree*, 144-9 i Zoras, *Περί την άλωσιν της Κωνσταντινουπόλεως*, 287-95. Porodica je tvrdila da potiče od Tominog sina Jovana. Ako je postojao, njega bi svakako spomenuo Frances, koji je dobro poznao porodicu i bio duboko zainteresovan za nju. Ne spominje ga ni Visarion u svojim uputstvima učitelju dvojice Tominih sinova. Moguće da je Toma imao nezakonitog sina koji se zvao Jovan. Verovatnije je da je kornvoljska porodica poreklom od neke pobočne grane Paleologa, kojih je bilo mnogo, mada nijedna nije carske krvi; poznati su svi legitimni muški potomci Mihaila VIII, prvog cara porodice Paleologa; potpuno je neverovatno da bi poznavao i jednog izostavili. Patetičnom dvoglavom orlu uklesanom na grobu Teodora Paleologa u crkvi u Kornvolu nažalost tu nije mesto.

²⁸⁹ Vidi Miller, *Essays on the Latin Orient*, 502-7. Saznajemo da je kraljica Jelena bila duboko ožalošćena vešću o padu Carigrada i da je usrdno primala izbeglice. Makhairas, *Chronicle*, I, 682.

poreklo od Skenderbegovog sina Jovana Kastriota.²⁹⁰

Tragedija trapezuntske carske kuće usledila je brže. Car David je dve godine uživao pristojnu penziju. Ali 1463. njegov lažni prijatelj, Georgije Amirucis, obavestio je turske vlasti da je bivši car primio pismo od svoje sinovice, Uzun Hasanove supruge, u kome predlaže da njen brat Aleksije, ili neki od njegovih sinova, dođu da je posete. Sultan je to smatrao izdajom. David je bačen u tamnicu u Jedrenu 26. marta 1463, a 1. novembra pogubljen u Carigradu sa šest od sedam sinova i sinovcem Aleksijem. Nije bilo dozvoljeno da se sahrane, a kada je carica Jelena rukama iskopala rake i sahranila ih, osuđena je na globu od petnaest hiljada dukata koju je morala platiti u roku od tri dana, ili biti pogubljena. Odani prijatelji i pratioci skupili su novac, ali ona se povukla da bi preostali, kratak deo života provela obučena u kostret u kolibi od slame. Njen najmlađi sin, dete od tri godine, vaspitan je kao musliman. Kasnije su mu dopustili da poseti Uzun Hasana s čijeg je dvora pobegao sestri u Gruziju. Vratio se u pravoslavlje i oženio jednom gruzijskom princezom s kojom je izgleda imao potomstva, ali je dalja povest porodice nepoznata. Njegova druga sestra, Ana, poslata je u sultanov harem a potom data, ali samo za izvesno vreme, Zaganos-paši, namesniku Makedonije. Ona je takođe silom prevedena na islam; kasnije je, međutim, uspela da se povuče u bližu okolinu rodnog Trapezunta. Osnovala je selo po njoj nazvano Kirana i obdarila tamošnju crkvu. Udovica Marija Gatiluzi živela je i dalje mirno u carskom haremu, a njen sin, drugi Aleksije, i dalje je uživao sultanove naklonosti. Njegova daljna sudbina je nepoznata. Po predanju, njemu je dodeljena zemlja odmah izvan bedema Pere, gde je bio poznat kao Begov sin. Današnji kvart Bejoglu njemu duguje ime.²⁹¹

Malo se zna o sudbini ministara cara Konstantina, koji su preživeli pad Carstva, kao i o sudbini njihovih porodica. Ako su uspeli da povrate svoju slobodu, zadovoljavali su se povučenim životom. Kada je red uspostavljen, sultan je bio spreman da dozvoli otkup zarobljenih. Primivši bljutavo laskavo pismo od učenjaka Filelfa, oslobodio je njegovu taštu, Manfredinu Dorija, udovicu Jovana Hrisolara, i poslao je u Italiju kod zeta s kojim je, pričalo se, ranije bila sablažnjivo prisna.²⁹² Konstantinov verni sekretar i prijatelj Frances uspeo je da posle nekoliko godina iskupi sebe i ženu. Povukli su se na Krf, gde se on i dalje interesovao za sunarodnike i pokazivao ljubav prema rodbini svoga gospodara. Na poziv Tomine kćerke, srpske kraljice-udove, otišao je na Lefkadu da poseti njenog zeta Leonarda Toka, čija je sestra bila prva žena njegovog cara; 1466. je otputovao u Rim da prisustvuje venčanju princeze Zoje za člana porodice Karačolo. Uskoro potom su se on i njegova žena zamonašili. U manastiru je završio pisanje memoara unevši na kraju dela svoje ispovedanje vere. I pored bliskosti s unionističkom strujom u svojoj crkvi, nije se mogao odlučiti da u njemu prihvati učenje o dvostrukom ishođenju Sv. duha. Njegove istorijske zabeleške sežu do godine 1477. Izgleda da je umro 1478.²⁹³

Neke izbeglice su otišle u Veneciju i pridružile se kćerki starog Francesovog neprijatelja Luke Notarasa. Ana Notaras je tu živela mnoge godine i koliko je mogla, novcem pomagala svoje sunarodnike.²⁹⁴

Dva kardinala Grka i dalje su živela u Italiji. Posle smrti Grigorija Mamasa, papa je 1459. uzdigao Isidora na položaj patrijarha Carigrada protivno celokupnoj tradiciji vizantijske crkve. Umro je 1463, a njegovu praznu titulu nasledio je Visarion. Visarion je živio do 1472, trošeći svoje prihode na stvaranje sjajne biblioteke grčkih tekstova, koju je zaveštao gradu Veneciji, i na pružanje pomoći grčkim izbeglicama. Nadbiskup Leonardo se vratio u svoju biskupiju na Lezbosu; tu je bio i kad su Turci 1462. zauzeli Lezbos. Još jedanput je posetio Carigrad, ali ovaj put kao zarobljenik. Uskoro je otkupljen; otišao je u Italiju gde je umro 1482.²⁹⁵

²⁹⁰ Za Skenderbegove potomke v. Gegaj, *L'Albanie et l'invasion turque au XVe siècle*, 161-2.

²⁹¹ Phrantzes, op. cit., 413-4; Chalcocondylas, op. cit., 497-8; *Historia Politica*, 38; Miller, *Trebizond*, 108-11.

²⁹² Filelfovo pismo dato je u: Legrand, *Cent-dix Lettres Grecques de Fr. Philelpe*, 62-8.

²⁹³ Phrantzes, op. cit., 408, 411, 424-5, 429-46, 451-3.

²⁹⁴ Sathas, *Μνημεία Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, IX, str. VI-XI.

²⁹⁵ Vidi Brehier, članak „Bessarion“ u: Baudrillart, *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique*, VIII, col. 1185-94; Miller, *Essays on the Latin Orient*, 348-9. Leonard of Chios, *De Lesbo a Turcis Capta*, ed. Hopf, *passim*.

Georgije Amirucis, koji je uskoro po padu Carigrada napisao preklinjuće pismo Visarionu tražeći novac za otkup svoga mlađeg sina Vasilija, uspeo je da stekne tursku naklonost svojim intrigama u Trapezuntu. Njegov nećak, Mahmud-paša, ostao mu je postojani prijatelj i skrenuo sultanu pažnju na njega: njegov položaj se još više poboljšao kad je njegov stariji sin Aleksandar postao musliman. Njegova erudicija ostavila je dubok utisak na sultana i on ga je angažovao da napravi suvremeno izdanje Ptolomejeve geografije, za koje će Aleksandar, sada vrstan arabista, pripremiti arapska imena, a potom arapski prevod. Kasnije, 1463, Georgije se zaljubio u udovicu poslednjeg atinskog vojvode, koja je u Carigradu živela od penzije, i želeo je da se njom oženi mada mu je supruga bila živa. Patrijarh Dionisije je odbio da ozakoni bigamiju. Georgije zato počinje da spletkari s ciljem da se patrijarh smeni, a sam postaje musliman. Nekoliko dana kasnije umro je kockajući se. To je bila božja kazna.²⁹⁶

Od učenjaka koji su ukrašavali poslednje godine vizantijske slobode jedino je Georgije Sholarije Gemist pozvan da konstruktivno doprinese uređivanju novog sveta, ujedinjavanju crkve svog naroda i stvaranju dvora u kome bi se, u tami, i dalje održavao stari carski ceremonijal sve dok zora ne svane i Vizantija se, kao feniks, ponovo ne rodi.²⁹⁷

Ta zora nikad nije svanula. Staro vaseljensko vizantijsko carstvo nestalo je zauvek.

Lako je tvrditi da u širokom toku istorije godina 1453. znači vrlo malo. Vizantijsko carstvo već je bilo osuđeno. Smanjeno, slabo naseljeno i osiromašeno, moralo je nestati u času kada Turci odluče da dođu i dokrajče ga. Mišljenje da su vizantijski učenjaci hrlili u Italiju zbog pada svog grada nije održivo. Italija je više od jedne generacije bila puna vizantijskih profesora; od dve velike žive intelektualne ličnosti među Grcima 1453, jedna, Visarion, već je pre bila u Italiji, a druga, Genadije, ostala je i dalje u Carigradu. Do propadanja trgovine italijanskih trgovačkih luka došlo je više zbog otkrića okeanskih puteva nego zbog turske kontrole Dardanela i Bosfora. Denova je, istina, brzo nazadovala posle 1453, ali uzrok tome je, uglavnom, njen nepovoljan položaj u Italiji. Mleci će održavati živu trgovinu s Levantom tokom mnogih potonjih godina. Ni to što će sada Rusija, s Moskvom uzdignutom u Treći Rim, istupiti kao zatočenik pravoslavlja nije nikakva revolucionarna ideja. Ruska misao se već kretala prema njoj, a ruske vojske su preko stepa izgonile nevernike Tatare, dok je Carigrad, tonući sve više u siromaštvo, napravio grešnu pogodbu sa Zapadom. Sve ovo seme već je bilo posejano. Pad Carigrada je samo ubrzao žetvu. Da je sultan Mehmed bio neodlučniji ili Halil-paša ubedljiviji, ili da je mletačka armada isplovila dve nedelje ranije, i da u odsudnom trenutku Đustinijani nije ranjen na bedemima, i da mala kapija Kerkoporta nije ostavljena odškrinuta, malo šta bi, na kraju krajeva, bilo drukčije. Vizantija je mogla životariti još jednu deceniju, a turski prodor u Evropu mogao je biti odgođen. Ali od ovog predaha Zapad ne bi imao koristi. Njemu bi opstajanje Carigrada čak pokazivalo da opasnost ipak nije tako bliska. Zapad bi se s olakšanjem okrenuo svojim poslovima i posle nekoliko godina Turci bi opet napali.

Ipak, taj datum, 29. maj 1453. označava prekretnicu u istoriji. Označava kraj jedne stare povesti, povesti o vizantijskoj civilizaciji. Hiljadu i stotinu godina na Bosforu se uzdizao grad u kome se intelekt visoko cenio, a znanje i književnost klasičnog doba proučavali i sačuvali. Bez pomoći vizantijskih komentatora i pisara danas bismo malo šta znali o književnosti klasične Grčke. To je, takođe, bio grad čiji su vladari tokom vekova inspirisali i podsticali jednu školu umetnosti kojoj nema ravne u istoriji čovečanstva, umetnosti koja je nastajala iz stalno promenljivog spoja hladnog cerebralnog grčkog osećanja za harmoniju stvari i dubokog religioznog osećanja koje je u umetničkim delima videlo ovaploćenje božanskog i posvećenje materije. Bio je to i veliki kosmopolitski grad, gde su se uz robu slobodno izmenjivale i ideje, a njegovi stanovnici sebe nisu smatrali posebnom nacionalnom zajednicom već naslednicima Grčke i Rima, posvećenim hrišćanskom verom. Svemu ovome sada je došao kraj. Novi gospodari obeshrabrivali su učenost

Govorilo ce da je Isidor u starosti izlapeo. Vidi Pastor, *History of the Popes*, trans. Antrobus, II, 323.

²⁹⁶ Critobulus, op. cit., 117; *Ecthesis Chronica*, ed. Lambros, 26-8, 36; *Historia Politica*, 38-9; *Historia Patriarchica*, 96-101; Vidi Tomadakis, *Ετουρκενσεν ὁ Γεώργιος Ἀμυροντζῆς* u: „Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν“, XVIII, 99-143, koji pokušava, mislim, bezuspešno, da opravda Amirucisa.

²⁹⁷ V. gore, 185-189. str.

kod svojih hrišćanskih podanika. Bez pokroviteljstva darežljive vlasti, vizantijska umetnost je počela da opada. Novi Carigrad je bio blistav grad, bogat, mnogoljudan i kosmopolitski, i pun sjajnih građevina. Ali njegova lepota bila je izraz svetovne carske moći sultana, a ne zemaljskog hrišćanskog carstva božijeg; njegovi stanovnici bili su i verski podeljeni. Carigrad se ponovo rodio i postao kroz vekove stecište mnogih posetilaca, ali bio je to Istanbul, a ne Vizant.

Zar, onda, ništa nije postignuto junaštvom ispoljenim u poslednjim godinama Vizantije? Na sultana je ono ostavilo dubok utisak, što jasno pokazuje njegova svirepost posle zauzimanja grada. On nije hteo da se izloži nikakvoj opasnosti s grčke strane. Uvek se divio učenosti Grka, sada je saznao da herojski duh Grka nije potpuno mrtav. Sasvim je moguće da ga je to divljenje navelo, kada je mir ponovo uspostavljen, da svojim grčkim podanicima ponudi bolje uslove. Uslovi koje je dao Genadiju omogućili su ponovno ujedinjavanje grčke crkve i većine grčkog naroda pod jednom autonomnom vladom. Budućnost za Grke neće biti laka. Njima su obećani mir i pravda i mogućnost bogaćenja. Ipak, oni su bili građani drugog reda. Ropstvo neminovno donosi malodušnost, i Grci nisu mogli izbeći njegove posledice. Uz to, njihova sudbina konačno je zavisila od dobre volje vrhovnog gospodara. Bila je podnošljiva dok je Sultan Osvajač bio u životu, ali došli su sultani koji ništa nisu znali o vizantijskoj civilizaciji i koji su bili ponosni što su islamski carevi, halife i vojskovođe vernih. A uskoro je i velika građevina osmanske administracije počela da propada. Grci su bili prisiljeni da odgovaraju na korupciju lukavstvom, na nepravdu verolomstvom i na splotku splotkom. Povest o Grcima pod turskom vlašću je ponižavajuća i tužna; pa ipak, uprkos svojim greškama i slabostima, crkva je preživela; a sve dok je crkva živa, Helenstvo neće umreti.

Zapadna Evropa, sa svojom nasleđenom zavišću prema vizantijskoj civilizaciji, sa svojim duhovnim savetodavcima koji su pravoslavne prokazivali kao grešne šizmatike i sa stalnim osećanjem krivice što je na kraju ostavila grad na cedilu, rešila je da zaboravi Vizantiju. Nije mogla zaboraviti šta duguje Grcima, ali je smatrala da se dug odnosi samo na klasično doba. Filheleni, koji su učestvovali u ratu za nezavisnost, govorili su o Temistoklu i Periklu, ali nikad o Konstantinu. Mnogi grčki intelektualci sledili su njihov primer, zavedeni zlokobnim Koraisovim duhom koji je, kao Volterov i Gibonov učenik, u Vizantiji video jedno ružno razdoblje sujeverja koje je najbolje zaboraviti. Tako se desilo da rat za nezavisnost nije završen oslobođenjem grčkog naroda već samo stvaranjem male kraljevine Grčke. Ljudi po selima su znali više. Pamtili su tužbalice nastale na vest o padu grada koji je Bog kaznio zbog njegove raskoši, gordosti i otpadništva, ali koji se do kraja herojski borio. Pamtili su taj strašni utorak, dan koji još danas svi pravi Grci smatraju nesrećnim; ali njihov duh bi ustreptao, a njihova hrabrost se probudila kada bi pričali kako je poslednji hrišćanski car, napušten od svojih zapadnih saveznika, stajao i odbijao nevernike sve dok nije, savladan mnoštvom, poginuo, a Carstvo postalo njegov pokrov.

DODATAK I GLAVNI IZVORI ZA ISTORIJU PADA CARIGRADA

Istoričar pada Carigrada srećom ima znatan broj suvremenih prikaza ove drame, od kojih su neke napisali profesionalni istoričari, dok druge predstavljaju dnevnici i na brzinu sastavljeni izveštaji ljudi koji su prisustvovali opsadi. Upadljivo je kako se oni, ako se ne previdi narodnost i vera pisca, međusobno dosledno potvrđuju. Ovde dajem kratak prikaz značajnijih.

1. GRČKI. Od suvremenih grčkih istoričara samo je jedan bio u Carigradu za vreme opsade. To je *Georgije Frances*, koji je sebe, skoro je sigurno, nazivao Sfrances, mada se, možda, porodica prvobitno nazivala Frances (Frank? ili Francis?), a kasnije se vratio tom obliku imena. Poreklom je Peloponežanin, a rođen je nedugo posle 1400. Kao vrlo mlad čovek ušao je u sekretarijat cara Manojla II, a posle Manojlove smrti vezao se za njegovog sina Konstantina, i do kraja njegovog života ostao u njegovoj službi. Oženio se ženom koja je bila u dalekom srodstvu s carskom porodicom, i postao Konstantinov najprisniji prijatelj i savetnik. On sam nije bio naklonjen ujedinjenju crkava, ali je bio spreman da iskreno podržava politiku svoga gospodara. Imao je i

nekih predrasuda. Nije mario braću svoga gospodara Teodora i Dimitrija, a naročito je bio surevnjiv prema velikom duksu Luki Notarasu, koga je smatrao suparnikom na dvoru, i prema kome je bio dosledno nepravedan. Imao je jedno sitničarsko osećanje sopstvene važnosti kao dvorskog službenika, a odista je imao značajnu ulogu na dvoru. Lako je razumeti njegove antipatije. Kad se one zanemare, njegova priča je pouzdana i ubedljiva. Njegovo delo sada postoji u dve redakcije, *chronicum minus*, koja se bavi vremenom od 1413. do 1477, što znači, vremenom koje pokriva njegov život, i *chronicum majus*, koja daje celu povest dinastije Paleologa i dopunjava *chronicum minus*. Moderna istraživanja pokazala su da je *majus* kompilacija koju je u sledećem veku skoro sigurno napravio izvesni Makarije Melisin. Opis opsade se, međutim, nalazi u originalnoj verziji. Frances je verovatno izgubio svoje prvobitne beleške kada je dopao turskog ropstva, ali ih je ponovo napisao dok mu je sećanje bilo još živo. Malo je nesiguran u pojedinim datumima, mada mnogo polaže na hronološku tačnost, a nije se nikad ni oslobodio svojih predrasuda. U svakom drugom pogledu njegova povest je pouzdana, upečatljiva i ubedljiva. Pisao je dobrim grčkim jezikom i lakim nepretencioznim stilom.²⁹⁸

Duka, koji se verovatno zvao Mihailo, manje je poznata ličnost i o njegovom životu malo znamo. Proveo ga je, kako izgleda, najvećim delom u denovljanskoj službi, i u vreme opsade je možda živio na Hiosu. Bio je strasni pobornik unije crkava i sklon da sve vidi očima svojih latinskih prijatelja. Svoje delo počinje kratkim pregledom istorije sveta do 1341, a potom daje sve više pojedinosti, naročito posle 1389. Završava sa 1462. Delo je napisano narodnim jezikom, novinarski živo. Moderni istoričari visoko vrednuju njegovu pouzdanost, više, mislim, nego što delo zaslužuje. Kad je reč o zbivanjima na dvoru Mehmeda II, njegov prikaz je neprocenjiv; pretpostavlja se da je on obaveštenja dobijao od denovljanskih agenata i trgovaca koji su tamo boravili. Međutim, kako nije bio u Carigradu, ima omaški u vezi s događajima u njemu; takođe je grubo nepravedan prema svakom Grku koji nije delio njegove poglede na uniju crkava.²⁹⁹

Atinjanin *Laonik Halkokondil* je svoju istoriju napisao nešto posle 1480, kada je bio u dubokoj starosti. Bio je Plitonov učenik u Mistri, a najveći deo života proveo je na Peloponezu. Njegovo delo, kao i Dukino, počinje kratkim pregledom istorije sveta, ali glavna tema je uspon turske dinastije Osmanovića; Turci su njegova tema pre nego Vizantinci. Pomno je proučavao Herodota i Tukidida, i pisao jednim namerno arhaičnim klasičnim stilom. Njegova hronika ponekad je malo zbrkana, i ne daje mnogo detalja o stvarnoj opsadi Carigrada; međutim, kao istoričar, on je sagledao opšti tok događaja. Njegova knjiga ima vrline i mane samosvesnog umetničkog dela.³⁰⁰

Četvrti suvremeni grčki istoričar, *Kritovul*, živio je u vreme opsade kao činovnik na Imbrosu. Pripadao je onoj struji među Grcima koja je tursko osvajanje smatrala neizbežnim mada tragičnim i želeo da svoje sunarodnike pomiri s novim stanjem stvari. Njegova istorija obuhvata vreme od 1451. do 1467. Njen junak je sultan. Kritovul je potresen i duboko dirnut heroizmom Grka; i ne pokušava da prikrije njihove patnje, mada je sklon da pritvorno previdi ili opravda svireposti koje je sam Mehmed počinio. Njegov prikaz opsade je od prvorazredne važnosti, jer je svoja obaveštenja sakupio i od Turaka i od Grka koji su bili na licu mesta; osim kada čuva sultanov ugled, pouzdan je, nepristrasan i ubedljiv.³⁰¹

²⁹⁸ Za Francesa koristim tekst objavljen u *Bonn Corpus*-u, jer se do sada još nije pojavilo novo kritičko izdanje relevantnog dela njegovog spisa. Za autorstvo *Chronicon Majus* v. Loenertz, *Autour du Chronicon Maius attribué a Georgios Phrantzes*, „Miscellanea Mercati“, III. Za njegovo pravo ime v. Laurent, *Sphrantzes et non Phrantzes*, B. Z., XLIV.

²⁹⁹ Za Duku koristim novo kritičko izdanje koje je 1958. u Bukureštu objavio Greku (s rumunskim prevodom, koji neće mnogo koristiti zapadnim naučnicima) a ne staro bonsko izdanje, mada je njegovo preimućstvo u starom italijanskom prevodu. Ja tako visoko ne cenim Duku kao izvor kako to čini Greku; v. Grecu, *Pour une meilleure connaissance de l'historien Ducas*, „Memorial Louis Petit“.

³⁰⁰ Za Hažokondila nisam mogao da dobijem izdanje koje je 1922. objavio u Budimpešti J. Darko i zato su date reference na bonsko izdanje.

³⁰¹ Za Kritovula koristim engleski prevod objavljen 1954. u Prinstonu. Mada nije zasnovan na grčkom originalu, već na Detijeovom francuskom prevodu, upoređenom s originalom, koji je objavio Miler 1883, pokazuje se pouzdan. Za kratki prikaz Kritovula v. Pears, *The Destruction of the Greek Empire*, X-XI. Njegovi turkofilski stavovi naveli su moderne

„Sinoptička“ grupa hronika vezanih za imena Doroteja iz Monemvasije i Manojla Malaksosa i *Ecthesis Chronicon* ne dodaju ništa našem znanju o opsadi Carigrada, ali daju korisna obaveštenja o zbivanjima neposredno posle turskog osvajanja. Iz praktičnih razloga pozivao sam se na *Ecthesis Chronicon* i na dve hronike objavljene u Bonskom korpusu pod naslovom *Historia Politica* i *Historia Patriarchica*.³⁰² Potpuniji prikaz dat u *Χρονικόν περί των Τούρκων Σουλτάνων* (Barberini Codex Graecus III) zanimljiv je po tome što o opsadi prepisuje, skoro reč po reč, izrazito antigrčki izveštaj Leonarda Hioskog.³⁰³

Razne tužbalice o padu Carigrada zanimljivije su kao narodna poezija nego kao istorijsko svedočanstvo, osim ukoliko ne ukazuju na narodna predanja i shvatanja.³⁰⁴

Od sačuvane korespondencije na grčkom, najvažnija je ona Georgija Sholarija Genadija, zbog svetlosti koju baca na događaje i ličnosti u godinama neposredno pred 1453. Ona nam naročito omogućava da pravilno procenimo politiku Luke Notarasa prema kome su Frances, Duka i latinski izvori dosledno nepravedni.³⁰⁵

2. SLOVENSKI. Postoje dva važna slovenska izvora o opsadi. Jedan je obično i netačno poznat kao *Dnevnik poljskog janičara*. Autor je izvesni Srbin, Mihailo Konstantinović iz Ostrovice; služio je u kontingentu koji je srpski despot poslao u pomoć sultanu, a posle se povukao u Poljsku. On nikad nije bio janičar. Svoj prikaz je napisao neobičnom mešavinom poljskog i srpskog jezika. U njemu ima malo pojedinosti, ali je koristan pošto pokazuje gledište sultanovih nevoljnih hrišćanskih saveznika.

Drugi se pojavljuje u raznim redakcijama, kao *Slovenska hronika* na jednom staroslovenskom dijalektu, koji je izgleda pre balkanski nego ruski, i u nekoliko verzija, a takođe i u ruskoj, rumunskoj i bugarskoj verziji.³⁰⁶ Nesumnjivo je zasnovana na prikazu nekoga ko je bio u Carigradu i vodio neku vrstu dnevnika koji je, međutim, znatno izmenjen. Datumi su promenjeni i pobrkani; dodati su jedan imaginarni patrijarh i jedna imaginarna carica. Ipak, s vremena na vreme pojedine epizode su tako živo prikazane da imaju pečat istine. Ruska redakcija se pripisuje izvesnom Nestoru — Iskanderu. Moguće da je to ime prvobitnog autora?

3. ZAPADNI. Od zapadnih izvora daleko najkorisniji je dnevnik opsade koji je vodio *Nikolo Barbaro*. On je Mlečanin, iz dobre porodice, studirao je medicinu i u Carigrad je došao malo pre početka opsade kao brodski lekar na jednoj od velikih mletačkih galija. Bio je u dodiru s mletačkim zapovednicima, a sam inteligentan, i dobar posmatrač. Dnevnik je pisao svakodnevno. Nekom prilikom je pregledao ceo tekst i uneo jednu ili dve unakrsne reference, a verovatno je promenio i datum pomračenja meseca pa pogrešio za dva dana. Kao dobar Mlečanin, mrzeo je Đenovljane i uživao u tome da izvesti o svemu što kvari njihov ugled, dok je prema Grcima bio manje neprijateljski raspoložen od većine zapadnjaka. Zahvaljujući njemu, poznat nam je hronološki tok događaja.³⁰⁷

Sledeći po važnosti je izveštaj koji je nekih šest nedelja po padu grada na Hiosu napisao *Leonardo Hioski*, nadbiskup Lezbosa. Njegovo sećanje bilo je još sveže, i njegov prikaz je živ i uverljiv, s tim što treba imati na umu njegovu mržnju prema svim Grcima. On čak smatra da je car bio suviše ležeran, a sugerše i da je njegov pretpostavljeni, kardinal Isidor, bio odveć slab. Istovremeno je kritičan i prema svojim zemljacima Đenovljanima i sklon da okrivljuje Đustinijanija

grčke istoričare da ga potcenjuju.

³⁰² Za tri hronike v. Moravscik, *Byzantinoturcica*, I, 128-9, 159, 246-8. Hijeraksova hronika u stihu, koju je objavio Sathas, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη* I, ima malu vrednost kao istorijski izvor.

³⁰³ Hroniku je objavio G. Zoras u kritičkom izdanju koje ukazuje na dug hroničara Leonardu Hioskom za priču o opsadi i padu grada.

³⁰⁴ Za iscrpan prikaz tužbalica v. Zoras, *Περί την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως*, 157-283.

³⁰⁵ Ova pisma podrobno koristi Gill, op. cit., 366 sq.

³⁰⁶ Za ceo problem *Slovenske hronike* v. Unbegaun, *Les relations vieux-russes de la prise de Constantinople*, „Revue des Études Slaves“, IX, i Jorga, *Une source négligée de la prise de Constantinople*, Académie Roumaine, Section Historique, XIII.

³⁰⁷ Za kratak prikaz Barbara v. Pears, *The Destruction of the Greek Empire*, IX-X.

zbog napuštanja položaja. Bio je krut čovek, uveren u svoju pravičnost, ali dobar izveštač.³⁰⁸

Kratka pisma kardinala *Isidora* papi i svim vernicima malo kazuju, ali su pisana s verodostojnošću.³⁰⁹

Izveštaj koji je *Andelo Đovani Lomelino*, podesta Pere, napisao nekoliko dana posle pada grada i poslao vladi Đenove dragocen je ne samo zbog prikaza sudbine njegove varoši već i zbog njegovih pogleda na sudbinu grada. On izjavljuje da su mnogi Đenovljani odlazili da se bore na bedemima znajući da ako padne Carigrad, ni Pera neće moći da preživi.³¹⁰

Kratak izveštaj nastojnika franjevacu u gradu malo šta kazuje osim o pljački.

Drugi zapadnjaci koji su prisustvovali opsadi i pisali izveštaje o njoj su firentinski vojnik *Tetaldi*, Đenovljanin *Montaldo*, *Kristoforo Rikerio* i *Umbertino Puskul*, učenjak iz Breše. Od ovih, Tetaldijev izveštaj je najkorisniji. Pisao ga je za Alena de Koetivija, avnjonskog kardinala, i u njemu ima pojedinosti koje se drugde ne mogu naći. Tetaldi je nepristrasno tretirao i Mlečane i Đenovljane, a priznaje i da su se Grci dobro borili. Montaldo takođe daje još nekoliko pojedinosti, što čini i Rikerio u svom živom prikazu. Puskul, koji je svoju povest napisao u teškim stihovima mnogo godina kasnije, ponegde je netačan u opisu borbe u kojoj on, možda, nije lično učestvovao, dok je interesantniji u kazivanju o događajima pre početka opsade. Grke je mrzeo.

Korisna obaveštenja mogu se dobiti od Firentinca *Andrea Kambinija*. Pišući pred kraj petnaestog veka svoje delo o osmanskoj istoriji, on se, izgleda, obaveštavao kod nekih koji su preživeli opsadu. *Zorzo Dolfin*, čije je kratko delo zasnovano na izveštaju Leonarda Hioskog, takoće je dobijao obaveštenja od preživelih. Turska istorija grčkog izbeglice *Kantakuzina Spandudina* daje opise očevidaca pljačke grada.³¹¹

4. TURSKI. Turski izvori za opsadu i pad Carigrada na svoj način su razočaravajući. Očekivalo bi se da su osmanski istoričari i hroničari detaljno zabeležili ovo najpoznatije postignuće najvećeg osmanskog sultana. Kako stvari stoje, svi govore o podizanju tvrđave Rumeli Hisar, dok od vojnih operacija prilikom opsade njih zanimaju samo prevoz turske flote preko kopna i završni napad. S druge strane, pokazuju veliko zanimanje za dvorske spletke i dvorsku politiku. *Ašikpašazade*, koji je pisao odmah po završetku vladavine Mehmeda II, ima strasno neprijateljski stav prema Halil-paši, kao i njegovi suvremenici *Dursun-beg* i *Nešri*; uznoseći vladajućeg sultana Bajazita II, skloni su da malo potcune ugled Mehmeda II isticanjem njegovih savetnika, naročito Mahmuda. Njihovi prikazi su, ipak, dragoceni, jer pokazuju političku klimu među Turcima. Prvi turski istoričar koji ostavlja utisak da je zainteresovan za povest opsade i pada Carigrada je *Saadedin* koji je pisao krajem šesnaestog veka, ali je to, prema običaju muslimanskih istoričara, činio prenoseći, čak prepisujući, prikaze ranijih istoričara. Njegov opis opsade slaže se sa opisima grčkih istoričara.³¹²

Do početka sedamnaestog veka mašta je počela da prodire u povest. *Evlija Čelebija* koji je iscrpno pričao o opsadi, tvrdeći da je sve što kazuje saznao od svoga pradeda, daje i mnogo izmišljenih pojedinosti, između ostalog i dugu sagu o francuskoj princezi koja je trebalo da bude Konstantinova nevesta, ali je dopala sultanovog ropstva. Možda je ovaj detalj saznao od grčkih

³⁰⁸ Za reference sam koristio latinsko izdanje Leonardovog izveštaja, kako je dat u: Migne, *Patrologia*. Postoji i italijanska verzija u: Sansovino, *Historia Universale*, III, koja se u nekim sitnim pojedinostima razlikuje od latinske, a koja je verovatno nešto kasnijeg datuma.

³⁰⁹ Kao u Leonardovom slučaju, postoje dve verzije Isidorovog izveštaja; pismo na latinskom upućeno papi u: Migne, *Patrologia* i na italijanskom, upućeno „svim vernicima“, u: Sansovino, III. Verovatno je pismo papi prevedeno s izvesnim izmenama da bi kružilo Italijom. Za Isidorove spise v. Mercati, *Scritti d'Isidoro il Cardinale Ruteno*, Studi i Testi, XLVI.

³¹⁰ Podestino ime će obično daje kao Cakarija; ali Desimoni, u predgovoru Montaldovom izveštaju, 306-7, pokazuje da se tadašnji podesta zvao Lomelino.

³¹¹ U literaturi, v. niže 243—247. str., navodim izdanja koja sam za ove autore koristio.

³¹² Za turske istoričare v. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, gde se oni koje spominjem mogu naći u alfabetskom redu među drugim osmanskim piscima, i poglavlja koja su pisali N. Inalcik i V. L. Menage u: *Historians of the Middle East*, ed. B. Lewis i P. M. Holt. Vidi takođe Inalcik, *Mehmed the Conqueror*, „Speculum“, XXXV, passim.

poznanika koji su mu pričali o padu grada 1204, a princeza je u stvari carica Agnesa, kćerka francuskog kralja Luja VII, udovica Aleksija II i Andronika I. U svakom slučaju, izgleda da se Čelebija oslanja na priče i prepričavanje, a ne na ranije pisane izvore.³¹³

Kasniji turski izvori samo reprodukuju dela svojih prethodnika.

DODATAK II CRKVE U CARIGRADU POSLE OSVAJANJA

Prema čvrsto ustaljenoj muslimanskoj tradiciji, stanovnici osvojenog hrišćanskog grada koji je odbio da se preda — za kaznu gube ličnu slobodu i svoje hramove, a osvajačima se dozvoljavaju tri dana neograničenog pljačkanja. Svi istoričari pada Carigrada spominju poharu crkava u gradu. Nesumnjivo je da su mnoge crkve i manastiri bili poharani. Ali činjenica je da se iz suvremenih književnih izvora zna samo o pohari četiri crkve: Sv. Sofije, Sv. Jovana u Petri, crkve u Horani, u blizini proboja bedema na kopnenoj strani, i Sv. Teodosije, blizu Zlatnog roga.³¹⁴ Arheološki dokazi ukazuju i na poharu trojedine crkve Pantokratora, što potvrđuje i činjenica da je Genadije, koji je bio monah u manastiru uz crkvu, zarobljen. Sv. Sofija je odmah pretvorena u džamiju; druge crkve su izvesno vreme ostale prazne i delimično oštećene, a kasnije su pretvorene u džamije. O nekoliko crkava za koje znamo da se u njima služilo u godinama pre pada grada, nema kasnijih podataka. Možemo pretpostaviti da su opljačkane i napuštene. Među njima su crkve u prostoru stare Carske palate i oko tvrđave, kao što su Nea bazilika Vasilija I ili Sveti Georgije u Mangani.³¹⁵ Istorija potonjih godina, međutim, pokazuje da je dosta crkava ostalo u hrišćanskim rukama i da su verovatno bile pošteđene. Veliku crkvu Sv. apostola, po veličini i ugledu odmah iza Sv. Sofije, sultan je sa svim njenim nedirnutim relikvijama predao na upotrebu patrijarhu Genadiju, pa je patrijarh mogao da relikvije ponese sa sobom kad se nekoliko meseci kasnije dobrovoljno odrekao zdanja. Crkva Bogorodice Pamakariste, u koju je on tada prešao, pripadala je ženskom manastiru čije su monahinje bile ostavljene na miru; kada je crkvu preuzeo, Genadije je bio u mogućnosti da monahinje s njihovim svetim relikvijama premesti u obližnju crkvu i manastir Sv. Jovana u Trulu.³¹⁶ Nedaleko odatle, na rubu kvarta Vlaherne, crkva Sv. Dimitrija Kanavu ostala je pošteđena. Crkva Bogorodice Perivlepte u Psamatiji, u drugom delu grada, ostala je grčka do sredine sedamnaestog veka, kada ju je sultan Ibrahim dao Jermenima da bi ugodio svojoj miljenici Jermenki, krupnoj gospi poznatoj kao „Šekerparče“, „Grumen šećera“. Obližnji Sv. Georgije Kipariski nije diran. Izgleda da su hrišćani koristili Lipsov manastir, crkvu Sv. Jovana u Studionu i Sv. Andreje u Križi sve dok, pod kasnijim sultanima, nisu pretvoreni u džamije. Crkva manastira Mireleona je verovatno crkva do kraja petnaestog veka.³¹⁷ Otprilike u isto vreme napuštena je crkva posvećena sv. evanđelistu Jovanu jer se smatralo da je suviše blizu novopodignute džamije.³¹⁸

Kako se uopšte desilo da ove crkve budu sačuvane? To pitanje će uskoro zbunjivati Turke. Sultan Bajazit II zatražio je 1490. da mu se preda patrijaršijska crkva Bogorodice Pamakariste. Patrijarh Dionisije I uspeo je da dokaže da je Mehmed II crkvu zauvek podario Patrijaršiji. Pošto je naredio da se s vrha kubeta ukloni krst, sultan je popustio; odbio je, međutim, da svojim službenicima zabrani da oduzmu druge crkve.³¹⁹

³¹³ Da bismo bili pravedni prema Evliji Čelebiji, treba dodati da je njegov opis Carigrada u njegovo doba pouzdan i dragocen.

³¹⁴ Vidi gore 176. str. Sv. Jovan u Petri je kasnije poklonjen majci Mahmud-paše, hrišćanki, i ponovo osvećen.

³¹⁵ Ove crkve, kao bogomolje u kojima se služilo, spominju hodočasnici: Rusi Ignjatije iz Smolenska (1390), Aleksandar (1393) i anonimni Rus koji je posetio Carigrad oko 1440. De Khitrovo, *Itinéraires Russes en Orient*, 138, 162, 233-4.

³¹⁶ Phrantzes, op. cit., 307; *Historia Politica*, 28-9; *Historia Patriarchica*, 82.

³¹⁷ Za ove crkve v. Van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, 49, 113, 128, i Janin, *La Géographie Ecclésiastique de l'Empire Byzantin*, III, I, 33, 75, 95, 224, 228, 319, 365-6, 447.

³¹⁸ Ovo je izgleda bila crkva Sv. Jovana u Dipionu, nedaleko od Hipodroma, koja je sredinom šesnaestog veka korišćena za menažeriju. Janin, op. cit., 273-4.

³¹⁹ Hypsilantes, *Tā metà την "Αλωσιν*, 62, 91.

Nekih trideset godina kasnije sultan Selim, koji nije voleo hrišćanstvo, predložio je svom zgranutom veziru da se svi hrišćani silom prevedu na islam. Kada su mu rekli da je to skoro nemoguće, naredio je da se bar konfiskuju sve njihove crkve. Vezir je upozorio patrijarha Teolepta I, koji je, zahvaljujući promućurnom pravozastupniku Ksenakisu, mogao da izvede pred sultana trojicu janičara; svaki od njih je imao blizu stotinu godina. Teolept je priznao da ne poseduje pisani ferman koji štiti crkve; izgoreo je u jednom požaru u Patrijaršiji. Ali su se janičari, jedva se držeći na nogama, zakleli na Kuran da su bili u ličnoj gardi Sultana Osvajača dok je on čekao da pobeđnički uđe u grad, i videli kako dolaze mnogi uglednici iz raznih delova grada i donose mu ključeve svojih četvrti kao znak predaje. Mehmed im je zato dozvolio da zadrže svoje crkve. Sultan Selim je prihvatio ovo svedočanstvo i čak dozvolio hrišćanima da ponovo otvore dve ili tri crkve (imena se ne navode) koje su njegovi službenici bili zatvorili.³²⁰

Pitanje je opet iskrsnulo 1537, u vreme Sulejmana Veličanstvenog. Tada je patrijarh Jeremija I skrenuo pažnju sultanu na Selimovu odluku. Sulejman se obratio šeihu, kao najvišem muslimanskom pravnom autoritetu, i šeih je izjavio da „koliko se zna, grad je zauzet silom. Ali činjenica da su hrišćanima ostavljene njihove crkve dokazuje da se predao kapitulacijom“. Sulejman, i sam dobar pravnik, prihvatio je ovo rešenje, i još jednom crkve su sačuvane.³²¹

Potonji sultani bili su manje popustljivi. Murat III 1586. preuzeo je Bogorodicu Pamakaristu, pa su do osamnaestog veka u hrišćanskim rukama ostale samo tri crkve iz vremena pre osvajanja: Sv. Georgije Kipariski i Sv. Dimitrije Kanavu — prvu će uskoro uništiti zemljotres, a drugu požar³²² — i Sv. Bogorodica Mongolska, koja je verovatno oduzeta prilikom osvajanja, ali je nju Sultan Osvajač dao svom grčkom arhitekti Hristodulu, a on je predao crkvenim vlastima. Kada su u doba Ahmeda III Turci pokušali da je uzmu, patrijarhov pravozastupnik Dimitrije Kantemir je veziru Ali Kepriliju pokazao ferman kojim se ona daruje Hristodulu.³²³ To je i sada crkva, mada oštećena u antigričkim neredima 1955.

Koliko ima istine u svedočenju ostarelih janičara, koje je za Selimove vladavine doveo patrijarh? Dimitrije Kantemir, Grk koji je imao tatarske krvi, čovek neizmernog znanja, krajem sedamnaestog veka je napisao istoriju Osmanskog carstva, delo od velikog značaja, jer se, uglavnom, služio turskim izvorima, mada ih, u stvari, retko naznačava. U knjizi iznosi teoriju da je Carigrad zapravo kapitulirao; samo što su hrišćani, kada je sultan u pratnji carevih izaslanika ulazio u grad, pogrešno shvatili situaciju i na njih otvorili vatru, a razbesnili Turci su tada jurnuli na bedeme. Zbog polovične kapitulacije, sultan je naredio da hrišćani mogu zadržati svoje crkve u jednoj polovini grada, polovini koja se pruža zapadno od Aksaraja (Forum bika) do bedema. Priča je očigledno izmišljena. Kantemir kaže da je njen izvor turski istoričar Ali; u stvari, već se nalazi u *Historia Patriarchica*, pisanoj vek ranije, ali autor sumnja u njenu istinitost. Verovatno je to pokušaj nekog Turčina da objasni zašto su hrišćani zadržali neke crkve. Priča se pojavljuje u delima izvesnog Huseina Hezarfena, nešto starijeg Kantemirovog suvremenika, ali nemoguće je utvrditi da li joj je on izmislio ili preuzeo iz nekog izvora poznatog obojici.³²⁴

Mada se ova priča može smatrati besmislenom, to ne obesnažuje svedočenje starih janičara. Treba se samo setiti kako je Carigrad tada izgledao. Nije bio kao današnji gradovi, zbijeni konglomerati kuća. Čak i u danima najvećeg prosperiteta, u vizantijsko doba, njegove razne kvartove su razdvajali parkovi i voćnjaci. Do 1453, kada broj njegovih stanovnika nije bio ni punu desetinu od broja u dvanaestom veku, grad je postao skup naselja, od kojih su mnoga morala biti

³²⁰ *Historia Patriarchica*, 156 sq; Cantemir, *History of the Othman Empire*, 102-5. V. sledeću napomenu.

³²¹ *Historia Patriarchica*, loc. cit; Cantemir, loc. cit.; Hypsilantes, op. cit., 56-2. *Historia Patriarchica* ove dve epizode spaja u jednu; ali jasno je da su janičari u epizodi sa Teoleptom odigrali svoju ulogu, kao što je neverovatno da je 1537, 84 godine posle pada grada, mogao biti nađen iko živ ko je tome prisustvovao.

³²² Janin, op. cit., 75, 95.

³²³ Cantemir, op. cit., 105.

³²⁴ Cantemir, op. cit., 102-5; *Historia Patriarchica*, loc. cit. Istoričari su od Gibonovog vremena suviše skloni da odbace celu priču kao apsurdnu i ne pokušavajući da vide šta stoji iza nje. V. važan i neopravdano zanemaren članak — J. N. Mordtmann, *Die Kapitulation von Konstantinopel in Jahre 1453*, B. Z., XXI, 129 sq. On razmatra i identifikuje Kantemirove izvore.

međusobno prilično udaljena. Svako je, verovatno, bilo opasano palisadom. Četvrt Petrion odavno je bila opasana posebnim zidom. Kada se proširila vest da je izvršen proboj kroz bedeme, potpuno je moguće da su se starešine nekih od ovih naselja predali Turcima koji su ih napadali. Sve je bilo izgubljeno, i nije bilo razloga za dalji otpop. Te starešine je tada lokalni turski zapovednik pod sigurnom pratnjom poslao sultanu koji je čekao ispred bedema. Mehmed je uza se zadržao pouzdane trupe da bi mu poslužile kao vojna policija, i nesumnjivo je neke od njih slao da od pljačke zaštite naselja koja su se predala. Ono što su janičari kazali stvarno je istina.

Za to postoje i dokazi. Ranih godina sedamnaestog veka Evlija Čelebija je zabeležio da su neki ribari u Petrionu „potomci Grka koji su Mehmedu II otvorili kapiju Petriona“, i „čak su i danas oslobođeni od svih vrsta dažbina, a ne plaćaju nikakav desetak nadzorniku ribolova“.³²⁵ U osamnaestom veku engleski putnik Džems Delovej zabeležio je predanje: „Dok je hrabri Konstantin beznadežno branio Kapiju sv. Romana, drugi opsađeni iz kukavičluka ili očajanja, sporazumeli su se s osvajačima i otvorili im kapije Fanara da uđu. Zbog ovoga su od Mohameda II dobili susedni kvart i izvesne povlastice“.³²⁶ Ako pogledamo koje su crkve sačuvane posle pada grada, ustanovićemo da se sve (osim jedne) nalaze u četvrtima Petrion i Fanar, ili u Psamatiji, na jugozapadnim padinama grada. Može se pretpostaviti da su se ove četvrti zaista predale na vreme i tako sačuvale svoje bogomolje. Manje je izvesno da li su stanovnici sačuvali i svoje kuće i ličnu slobodu. Kritovulov opis grada posle pljačke sugerše da je ceo bio opustošen, a sve preživelo stanovništvo porobljeno. Ali grad je zauzimao veliki prostor; imunitet nekih zabačenih delova mogao je ostati neprimećen. U gradu je svakako ostalo stanovnika koji su bili u mogućnosti da otkupe neke od zarobljenih.

Sultan nije želeo da nasledi potpuno uništen grad, a kako će pokazati, bilo mu je stalo do toga da istupa i kao grčki car i kao turski sultan. Njemu je odgovaralo da izvesne četvrti sačuva za buduće grčke podanike i dopusti im da tu zadrže svoje crkve. Blagovremena predaja nekoliko naselja unutar bedema išla mu je na ruku. Ovo možda objašnjava i sudbinu crkve Sv. apostola. Ta velika građevina nalazila se pored glavne ulice koja je išla od onog dela bedema kroz koji su Turci prvo ušli u grad do Sv. Sofije i Hipodroma i okoline Stare palate. Pored nje je sigurno prošlo mnoštvo pobedničkih vojnika; izgleda neverovatno da oni u nju ne bi ušli i opljačkali je da nisu silom bili sprečeni. Mehmed je dakle, verovatno poslao posebne straže da je sačuvaju. Može se samo pretpostaviti da je Mehmed već ranije doneo odluku da se Sv. Sofija, kao zvanična katedrala Carstva, mora pretvoriti u džamiju da bi se pokazalo da su sada Turci carska sila, a da Grci, kao drugi narod u njegovom carstvu, mogu zadržati crkvu drugu po veličini. Tu bogomolju je očigledno bez oklevanja dodelio patrijarhu nekoliko dana posle pada grada. Nevažna je činjenica što je nju patrijarh po sopstvenoj želji kasnije napustio.³²⁷

Prema tome, i pored toga što je jasno da je Kantemirova priča o predaji Carigrada izmišljena, pravnici sultana Sulejmana nisu zaslužili podsmeh kada su presudili da je grad i zauzet na juriš i da se predao.

LITERATURA

Skraćenice

- C. S. H. B. — *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn, 1828-1897.
M. P. G. — Migne, *Patrologia Graeco-Latina*, Paris, 1859-1866.
Muratori, R. I. Ss. — Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores*, Milan, 1723-1751.

³²⁵ Evliya Chelebi, *Travels*, trans. Hammer, I, 159.

³²⁶ Dallaway, *Constantinople, Ancient and Modern*, 98-9.

³²⁷ Crkva Sv. Jovana spomenuta gore, na 237. str., ako je to Sv. Jovan u Dipionu, stvara još jedan problem: bila je u području gde, izgleda, nijedna druga nije sačuvana.

I. ZBIRKE IZVORA

- ELLISSEN, A., *Analekten der mittel- und neugriechischen Literatur*, 5 vols. Leipzig 1855-62.
- GIESE, F., *Die altosmanischen anonymen Chroniken*, Breslau 1922.
- JORGA, N., *Notes et extraits pour servir à l'Histoire des Croisades au XVe siècle*, 6 vols. Paris-Bucarest 1899-1916.
- KHITROWO, B. De., *Itinéraires russes en Orient*, Société de l'Orient latin, série géographique 5, Geneva 1889.
- KREKIĆ, B., *Regestes des archives de Raguse*, u: *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au moyen age*. Vidi Literaturu III.
- LAMBROS (LAMPROS), S. P., *Παλαιολογία και Πελοποννησιακά*, 4 vols. Athens, 1912-30.
- LEGRAND, E., *Recueil de chansons populaires grecques*, Paris 1874.
- LEUNCLAVIUS (LÖWENKLAW), J., *Annales Sultanorum Othmanidarum*, Frankfurt 1588.
- LEUNCLAVIUS (LÖWENKLAW), J., *Historiae Musulmanae Turcorum*, Frankfurt 1591.
- MARTENE, E. and DURAND, U., *Thesaurus novus anecdotorum*, 5 vols. Paris 1717.
- MIGNE, J. P., *Patrologiae cursus completus. Series Graeco-Latina*, 167 vols. Paris, 1857-76.
- MÜLLER, C., *Fragmenta historicorum Graecorum*, 5 vols. Paris 1878-85.
- MURATORI, L. A., *Rerum Italicarum scriptores*, 25 vols. Milan 1723-51.
- Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi (la Bibliothèque Nationale)*, Paris 1877 sq.
- RAYNALDI, O., *Annales ecclesiastici*, nastavak: *Baronius, Annales Ecclesiastici*, 15 vols. Lucca 1747-56.
- SANSOVINO, F., *Historia universale dell' origine et imperio de' Turchi*, 3 vols. Venice 1664.
- SATHAS, K. N., *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, 7 vols. Athens 1872-94.
- THIRIET, F., *Regestes des deliberations du Senat de Venise concernant la Romanie*, 3 vols. Paris-The Hague 1959-61.

II. POJEDINAČNI IZVORI

- ABRAHAM THE ARMENIAN, *Mélodie élégiaque sur la prise de Stambol*, prev. M. Brosset, u: Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, ed. Saint-Martin, XXI, 1836. V. Literaturu III.
- ADAM OF USK, *Chronicon* (ed. E. M. Thompson), London 1904.
- ALEXANDRE, pisar, *Voyage à Constantinople (1393)*, u: Khitrovo, *Itinéraires russes en Orient*.
- ALI, *Kühn-ul-Akhbar*, 4 vols. Istanbul, A. H. 1284, 1867. „Άλωσις τῆς Κορδύλης, u: Legrand, *Recueil de chansons populaires grecques*, no. 51.
- Άλωσις τῆς Τραπεζοῦντοί, u: Legrand, *Recueil de chansons populaires grecques*, no. 49.
- ANAGNOTES, JOANNES, *De Thessalonicensi excidio narratio*. V. niže Phrantzes.
- „Anonymous Giese“, *Tarih Ali Osman*, u: Giese, *Die altosmanischen anonymen Chroniken*.
- ASHIKPASHAZADE (Derwisch Ahmed, gennant 'Asik-Pasa-Sohn), *Von Hirtenzelt zur Hohen Pforte*, sačinjeno iz *Tarih Ali Osman* (ed. i prev. R. F. Kreutel), Graz 1959.
- BARBARO, N., *Giomale dell' assedio di Constantinopoli* (ed. E. Cornet), Vienna 1856.
- BARTHOLOMAEUS DE JANO, *Epistola de Crudelitate Turcorum* (M. P. G., CLVIII, 1866).
- BARTHOLOMAEUS DELLA PUGLIOLA, *Historia miscella Bononiensis* (Muratori, *R. I. Ss.*, XVIII, 1731).
- BESSARION, CARDINAL, *Letter to the Doge of Venice*, u: Jorga, *Notes et Extraits*, II, 1899.
- CALLISTUS, ANDRONICUS, *Monodia de Constantinopoli Capta* (M. P. G., CLXI, 1886).
- CAMARIOTES, MATTHAEUS, *De Constantinopoli capta narratio lamentabilis*, (M. P. G., CLX, 1866).
- CAMBINI, A., *Delia origine de' Turchi et Imperio delli Ottomanni*, Florence 1537.
- CANANUS, JOANNES, *De Constantinopoli Oppugnata*. V. niže Phrantzes.

- CANTACUZENUS, JOANNES, *Historia* (ed. L. Schopen, *C. S. H. B.*, 1828-1832).
- CHALCOCONDYLAS, LAONICUS, *De Origine ac rebus gestis Turcorum* (ed. E. Bekker, *C. S. H. B.*, 1843).
- Chronica Minora* (Βραχέα Χρονικά) (ed. S. Lambros), Athens 1932.
- Chronicon Estense* (Muratori, *R. I. Ss.*, XV, 1729).
- Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων Σουλτάνων* (ed. G. T. Zoras), Athens 1958.
- CLAVIJO, R. GONZALES de, *Diary* (prev. G. Le Strange), London 1928.
- CRITOBULUS, *De rebus gestis Mechemetis*, Müller, *Fragmenta historicorum*, V, 1883; takode, Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror* (prev. C. T. Riggs), Princeton 1954.
- Description de Constantinople* (1424-53), u: Khitrowo, *Itinéraires russes en Orient*.
- DOLFIN, ZORZI, *Assedio e presa di Constantinopoli nell'anno 1453* (ed. G. M. Thomas), Munich 1868.
- DUCAS, MICHAEL (?), *Historia Turco-Byzantina* (ed. V. Grecu), Bucarest 1948; takode (ed. E. Becker, *C. S. H. B.*, 1834).
- Ecthesis Chronica* (ed. S. Lambros), London 1902.
- EUGENICUS, JOANNES, *Varia*, u: Lambros, *Παλατιολόγια καὶ Πελοποννησιακά* I, 1912.
- EVLIYA CHELEBI, *Seyahatname, Narrative of Travels*, prev. J. von Hammer (2 vols.), London 1834; takode izvodi u: Turkova, *Le siège de Constantinople*. V. Literaturu III.
- FILELFO (PHILELPHUS), F., *Cent-dix lettres grecques de Francois philelfe* (ed. E. Legrand), Paris 1892.
- FILELFO (PHILELPHUS), F., Letter to the King of France, Jorga, *Notes et Extraits*.
- FRANCISCANS, FATHER SUPERIOR OF THE, *Rapporto* (Muratori, *R. I. Ss.*, XVIII, 1731).
- FREDERICK III, EMPEROR, Letters to the Sultan, u: Jorga, *Notes et Extraits*, II, 1899.
- GENNADIUS, GEORGIUS SCHOLARIUS, *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios* (ed. L. Petit, X. A. Sidéridès and M. Jugie, 8 vols.), Paris 1928-1936.
- HIERAX, *Chronicon*, u: Sathas, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, I, 1872.
- Historia Politico et Patriarchica Constantinopoleos* (ed. E. Bekker, *C. S. H. B.*, 1849).
- IBN BATTUTA, *Voyages* (ed. C. Defrémery and B. R. Sanguinetti, 4 vols.), Paris 1893.
- ISIDORE OF RUSSIA, CARDINAL, Pismo papi Nikoli V. (*M. P. G.*, CLIX, 1866); pismo Svim vernicima, u: Sansovino, *Historia Universale*, III.
- LA MARCHE, OLIVIER de, *Mémoires* (ed. H. Beaune and J. d'Arbaumont, 4 vols.), Paris 1883-8.
- LEONARD OF CHIOS, ARCHBISHOP OF MITYLENE, *Epistola ad Papam Nicolaum V* (*M. P. G.*, CLIX, 1866); italijanska verzija u: Sansovino, *Historia Universale*, III.
- LEONARD OF CHIOS, *De Lesbo a Turcis Capla* (ed. C Hopf). Regensberg 1866.
- MONTALDO, A. de, *Della Conquista di Constantinopoli per Maometto II* (ed. C. Desimoni); *Atti della Società Ligure de Storia Patria*, X, Genoa 1874.
- NESTOR ISKANDER, *Priča o Carigradu* (na staroslovenskom) (ed. arhimandrit Leonid); *Spomenici drevne književnosti i umetnosti*, Društvo ljubitelja drevne književnosti, St. Petersburg 1886.
- NOTARAS, LUCAS, *Epistolae* (*M. P. G.*, CLX).
- Notitiae de Portis Constantinopolitanis* (ed. Preger and Benescevic), *B. Z.*, XXI, XXIII, 1921, 1923.
- PHRANTZES (SPHRANTZES), GEORGIUS, *Chronicon* (ed. E. Bekker, *C. S. H. B.*, 1838), y kojem se nalaze i Anagnostes i Cananus. V. gore.
- PIJE II, PAPA *Opera Omnia*, Basle 1551.
- PODESTA OF PERA, *Epistola de excidio Constantinopolitano* (ed. S. de Sacy). *Notices el Extraits de la Bibliotheque du Roi*, XI, 1827.
- „POLJSKI JANIČAR“ (MIHAILO KONSTANTINOVIĆ iz OSTROVICE), *Uspomene* (na staroslovenskom), u: A. Galezowsky, *Zbior Pisarzow Polskieh*, V, Warsaw 1929.
- PUSCULUS, UBERTINO, *Constantinopoleos libri IV*, u: Ellissen, *Analekten der mittel- und neugriechischen Literatur*, III, 1857.

- RICCHERIO, CRISTOFORO, *La presa di Constantinopoli*, u: Sansovino, *Historia Universale*, III.
 SA'AD ed-DIN, *The Capture of Constantinople from the Taj ut-Tevarikh* (prev. E. J. W. Gibb), Glasgow 1879.
 SANUDO, M., *Vitae Ducum Venetorum* (Muratori, R. I. Ss., XXII, 1733).
 SPANDUGINO CANTACUZINO, T, *Discorso dell' origine de Principi Turchi*, u: Sansovino, *Historia Universale*, II.
 TACI BEYZADE (Tāğ Beg-zāde Ga'fer Čelebi), *Fethnāme-i Istanbul*, *Revue Historique publiée par l'Institut d'histoire Ottomane*, IV, Istanbul 1913.
 TAFUR, PERO, *Travels* (ed. i prev. M. Letts), London 1926.
Slovenska hronika (na staroslovenskom). Osvajanje Carigrada (ed. I. I. Sreznjevski), Akademija nauka Sankt Petersburg, II odeljenje, I, St. Petersburg, 1854; ruska i rumunska verzija u: Jorga, *Une source négligée de la prise de Constantinople*. Vidi Literaturu III.
 „TERRE HODIERNE GRECORUM ET DOMINIA SECULARIA ET SPIRITUALIA IPSORUM“ (ed. S. Lambros), *Neos Hellenomnemon*, VII, Athens 1910.
 TETALDI, JACOBO (EDALDY, JACQUES), *Informations envoyées tant par Francisco de Franc a Mgr. le Cardinal d'Avignon, que par Jehan Blanchin et Jacques Edaldy, marchant florentin, de la prise de Constantinople, à laquelle le dit Jacques estoit personnellement*, u: Martène i Durand, *Thesaurus novus anecdotorum*, I, 1717.
 Θάνατος τοῦ Κωνσταντίνου Δράγαζη, γ: Legrand, *Recueil de chansons populaires grecques*, no. 48.
 TURSUN BEY, *Chronicle* (ed. Mehmet Arif), *Revue Historique publiée par l'Institut d'histoire Ottomane*, pts. 26-38, Istanbul 1914-16.
 VILLALON, C. de, *Viaje de Turquía* (ed. A. G. Solalinde), 2 vols. Madrid, Barcelona 1919.

III. MODERNA DELA

- AHMED MUKTAR PASHA, *The Conquest of Constantinople and the establishment of the Ottomans in Europe*, London 1902.
 ALDERSON, A. D., *The Structure of the Ottoman Dynasty*, Oxford 1956.
 AMANTOS, C, *La prise de Constantinople. Le Cinq-Centième Anniversaire de la Prise de Constantinople, L'Hellénisme Contemporain*, sveska izvan serije, Athens 1953.
 ANDREEVA, M., *Zur Reise Manus II Palaiologos nach West-Europa*, B. Z., XXXIV, 1934.
 ARGENTI, P., *The Occupation of Chios by the Genoese*, 3 vols. Cambridge 1958.
 ATIYA, A S., *The Crusade in the later Middle Ages*, London 1938.
 ATIYA, A S., *The Crusade of Nicopolis*, London 1934.
 BABINGER, F., *Beitrag zur Frühgeschichte der Turkenherrschaft in Rumelien*, Brunn-Munich-Vienna 1944.
 BABINGER, F., *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927.
 BABINGER, F., *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, Munich 1953.
 BABINGER, F., Članak „Orkhan“, *Encyclopaedia of Islam*, III.
 BABINGER, F., *Von Amurath zu Amurath. Vor- und Nachspiel der Schlacht bei Varna. Oriens*, III, Leyden 1950.
 BAKALOPULOS, A., *Les limites de l'Empire Byzantin depuis la fin du XIVe siècle jusqu'à sa chute*, B. Z., LV, I, 1962.
 BAUDRILLART, VOGT and ROUZIES (eds., *Dictionnaire d'histoire et de geographic ecclésiastique*, Paris 1911.
 BECK, H. G., *Humanismus und Palamismus*, XII Congrès International des Études Byzantines, *Rapports*, III, Ohrid 1961.
 BECK, H. G., *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Munich 1959.
 BECK H. G., *Theodoros Metochites*, Munich 1952.

- BECKWITH, J., *The Art of Constantinople*, London 1962.
- BERGER DE XIVREY, M., *Mémoire sur la vie et les ouvrages de l'Empereur Manuel Paléologue*, Paris 1861.
- BIRGE, J. K., *The Bektashi Order of Dervishes*, London 1937.
- BRATIANU, G. I., *Études Byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris 1938.
- BREHIER, L., Članak „Bessarion“ u: Baudrillart, *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique*. V. gore.
- BREHIER, L., *Le Monde Byzantin, I: Vie et mort de Byzance*, Paris 1947.
- CAHEN, C., *La campagne de Mantzikert d'après les sources mussulmanes*, Byzantion, IX, Brussels 1934.
- CAHEN, C., *The Mongols*, u: *History of the Crusades* (ed. Setton), II. V. niže.
- CAHEN, C., *The Selchukid state of Rum*, u: *History of the Crusades* (ed. Setton), I. V. niže.
- CAHEN, C., *The Turkish invasion: the Selchukids*, u: *History of the Crusades* (ed. Setton), II. V. niže.
- Cambridge Medieval History*, IV. *The Eastern Roman Empire, 717-1453*. Cambridge 1923.
- CANTEMIR, D., *History of the Othman Empire* (prev. N. Tindal), London 1734.
- CHARANIS, P., *The strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks*, Byzantion, XVI, I. Boston 1944.
- CONCASTY, M. L., *Les „Informations“ de Jacques Tetaldi*, Byzantion, XXIV, Brussels 1954.
- CSUDAY, F., *Die Geschichten der Ungarn*, Zool. Berlin 1899.
- CUSPINIAN, J., *De Turcarum origine*, Leyden 1634.
- DALLOWAY, J., *Constantinople ancient and modern*, London 1797.